

Олена Пометун, Ольга Дудар, Нестор Гупан

Історія України

7
КЛАС

УДК 94(477)*кл7(075.3)
П56

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 05.02.2024 № 124)

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Підручник розроблено за модельною навчальною програмою
«Історія України. 7–9 класи»
для закладів загальної середньої освіти
(авт. О. Пометун, Т. Ремех, Ю. Малієнко, Н. Гупан, П. Мороз, Г. Серова)

Пометун О. І.

П56 Історія України : підруч. для 7 класу закладів загальної середньої освіти / О. І. Пометун, О. В. Дудар, Н. М. Гупан. — К. : Видавничий дім «Освіта», 2024. — 208 с. : іл.

ISBN 978-966-983-472-0.

УДК 94(477)*кл7(075.3)

ISBN 978-966-983-472-0

© Пометун О. І., Дудар О. В.,
Гупан Н. М., 2023

© Видавничий дім «Освіта», 2024

Шановні семикласники й семикласниці!

У шостому класі ви ознайомилися з давньою історією України як частиною історії Стародавнього світу. Цього навчального року запрошуємо вас до захопливої подорожі шляхами середньовічної України.

Нехай вашим путівником у ній буде цей підручник.

У навчальній книзі ви побачите рубрики, що допомагатимуть у роботі з нею. **ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ** запрошує вас до колективного обміну думками. **ДОСЛІДІТЬ** пропонує опрацювати індивідуально, у парах чи групах та зробити власні висновки й маленькі відкриття. **ПОМІРКУЙТЕ** містить запитання й завдання, які слід виконувати під час опрацювання тексту. **ВИКОРИСТОВУЙ ІНСТРУМЕНТИ ДОСЛІДЖЕННЯ** містить рекомендації, що допоможуть вам виконати певні завдання теми. **ПЕРЕВІР СЕБЕ** покаже, як ви засвоїли новий матеріал. Запитання тут поділено на дві частини: спочатку подано простіші, а потім (курсивом) — складніші. **АЩЕ ТИ МОЖЕШ** містить завдання на вибір, які можна виконати вдома. **УЗАГАЛЬНЮЄМО І ПРАКТИКУЄМО** запрошує до участі в навчальному проєкті, що підсумовує розділ.

У підручнику вам траплятимуться виділені слова: поняття **жирним шрифтом** у рамках потрібно запам'ятати й уміти їх пояснювати; імена та назви, які допоможуть відтворити картину минулого, виділено **жирним курсивом**.

Бажаємо успіхів!

Цифрові додатки за посиланням або QR-кодом

<http://inform1.yakistosviti.com.ua/istoriia-ukrainy/7-klas>
або <https://vse.ee/cfwx>

ЗМІСТ

Вступ. СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ЯК ПЕРІОД РОЗВИТКУ УКРАЇНИ	6
Розділ 1. ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	11
§ 1. Східнослов'янські племена та їхні сусіди	11
§ 2–3. Початок формування державності у східних слов'ян	19
§ 4. Князювання Ігоря та Ольги.	27
§ 5. Князь Святослав і його походи	35
Узагальнюємо знання й уміння за розділом 1	42
Розділ 2. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА (РУСЬ-УКРАЇНА) НАПРИКІНЦІ X — В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XI ст.	44
§ 6. Київська держава за часів Володимира Великого	44
§ 7. Київська держава за князя Ярослава Мудрого	50
§ 8. Суспільний устрій та господарське життя за часів Володимира Великого і Ярослава Мудрого.	55
§ 9. Культура Русі кінця X — першої половини XI ст.	62
Узагальнюємо знання й уміння за розділом 2	69
Розділ 3. РУСЬ-УКРАЇНА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII ст.	75
§ 10. Правління Ярославичів. Вишгородський, Любецький з'їзди князів та їхні рішення.	75
§ 11. Остання спроба централізації влади та роздроблення земель Русі-України в XII ст.	82
§ 12–13. Київське, Чернігівське, Переяславське, Волинське і Галицьке князівства в середині XII — першій половині XIII ст.: політичне й соціально-економічне життя (огляд)	87

§ 14. Культура Русі-України у другій половині XI — першій половині XIII ст.	96
§ 15. Кочові народи степів України X–XIII ст.	102
Узагальнюємо знання й уміння за розділом 3	109

**Розділ 4. ВОЛИНЬ І ГАЛИЧИНА КІНЦЯ XII —
СЕРЕДИНИ XIII ст. ВОЛИНСЬКО-ГАЛИЦЬКЕ КНЯЗІВСТВО
(ДЕРЖАВА РОМАНОВИЧІВ) SEREDINI XIII–XIV ст. . 110**

§ 16. Волинсько-Галицька держава за Романа Мстиславича	110
§ 17. Походи монголів на Русь-Україну. Особливості підпорядкування руських князівств Золотій Орді.	117
§ 18–19. Правління Данила Романовича	124
§ 20. Волинсько-Галицька держава за нащадків Данила Романовича	134
§ 21. Культура Волинсько-Галицького князівства.	140
Узагальнюємо знання й уміння за розділом 4	149

**Розділ 5. РУСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ СУСІДНІХ ДЕРЖАВ
(СЕРЕДИНА XIV — ПОЧАТОК XV ст.).
КРИМСЬКЕ ХАНСТВО 150**

§ 22–23. Інкорпорація (входження) руських земель до складу Великого князівства Литовського, Королівства Польського та інших держав	150
§ 24. Влада та суспільний устрій в українських землях у складі Великого князівства Литовського і Королівства Польського	161
§ 25. Господарське життя в українських землях (друга половина XIV — початок XVI ст.)	170
§ 26. Держава Феодоро. Утворення Кримського ханства.	177
§ 27–28. Релігійне життя і культура українських земель у другій половині XIV — на початку XVI ст.	186
Узагальнюємо знання й уміння за розділом 5	198
Річне узагальнення	206

Вступ. СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ЯК ПЕРІОД РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

► ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Який період в історії людства називають середніми віками? Який період йому передував? А який буде наступним? Які століття охоплює період середньовіччя?

► ДОСЛІДІТЬ

1. Пронумеруйте історичні періоди, встановивши їх хронологічну послідовність. Прочитайте вголос хронологічні рамки цих періодів.

НОМЕР	ПЕРІОД	ДАТА
	Первісність	3 млн р. — X ст. до н. е.
	Новітній час	XX — початок XXI ст.
	Середні віки	V–XV ст.
	Античність	IX ст. до н. е. — V ст.
	Новий час	XVI–XIX ст.

2. З якими з названих вами періодів пов'язані подані зображення?

- 1 — Мізинська стоянка в Чернігівській області (реконструкція);
- 2 — Пантікапей. Царська гробниця;
- 3 — господарська діяльність людини неолітичної доби: Волинь і Поділля (реконструкція та малюнок П. Корнієнка);
- 4 — Скіфська пектораль (невідомий майстер, IV ст. до н. е.);
- 5 — кам'яний стовп, ідол, знайдений біля с. Личківці в річці Збруч у 1848 р.

3. З якими подіями / явищами стародавньої історії України пов'язані перелічені назви?

- Селище Королево (Закарпаття)
- Трипілля (Київська область)
- Північне Причорномор'я
- Велика Скіфія
- Ольвія
- Черняхів (Київська область)

4. Що ви пам'ятаєте про життя давніх слов'ян? Розкажіть про їхнє розселення, заняття, вірування та суспільний лад, спираючись на наведені зображення.

1 Які особливості розвитку українських земель у V–XV ст.

▶ ПОМІРКУЙТЕ

Який період історії України називають середніми віками, або середньовіччям? На які частини він поділяється?

Середньовіччям називають тривалий період всесвітньої, зокрема європейської історії, що розпочинається в V ст. із занепаду

Західної Римської імперії до епохи Великих географічних відкриттів наприкінці XV — на початку XVI ст. Цей період надзвичайно важливий в історії Європи, оскільки тоді відбулося народження і становлення багатьох європейських держав та народів.

Історія України є невід’ємним складником історії людства, насамперед історії Європи. Вона вивчає розвиток суспільства на українських землях, визначає його основні ознаки й особливості, досліджує історію українського народу, його державності, героїчні вчинки, тріумфи і трагедії.

Періодизація історії України збігається з періодизацією історії людства. Стародавня історія України — найтриваліший етап, що охоплює події від появи людей на території України і до Великого переселення народів. Наступний період — дослідження середньовіччя, які характеризують події, що відбувалися у проміжку від Великого розселення слов’ян і до кінця XV ст.

Опановуючи середньовічну історію України, ви дізнаєтесь, як після Великого розселення слов’ян розпочалося формування східнослов’янської державності, як виникла та розвивалася на наших теренах **Русь-Україна**. У цьому навчальному році ви ознайомитеся з історією **Волинсько-Галицької держави** і простежите, як і чому українські землі опинилися у складі Великого князівства Литовського, Королівства Польського та інших держав у XIV–XV ст.

▶ ДОСЛІДІТЬ

Цей період української історії, як і європейське середньовіччя, історики поділяють на три етапи, що відображено в таблиці. Розкажіть про кожний етап середньовічної історії за наведеною інформацією. Поясніть нові для вас терміни.

Етап середньовічної історії України	Що відбувалося
Раннє середньовіччя (V–IX ст.)	Становлення та існування племінних князівств і союзів східних слов’ян. Формування східнослов’янської державності
Розвинене, або класичне, середньовіччя (X — середина XIII ст.)	Становлення й розвиток Київської держави (Русі-України) й удільних князівств. Монгольська навала
Пізнє середньовіччя (друга половина XIII — початок XVI ст.)	Існування Волинсько-Галицької держави та розвиток українських земель у складі інших держав: Литви, Польщі, Угорщини, Молдови й Московії

2 Якими джерелами з історії України доби середньовіччя послуговуються історики

▶ ПОМІРКУЙТЕ

Чому дослідники українського середньовіччя звертаються до історичних джерел? Чому одну й ту саму подію треба вивчати за кількома джерелами?

▶ ДОСЛІДІТЬ

Завершіть речення.

1. Історичними джерелами називають... 2. На уроках історії та громадянської освіти в 6 класі ми досліджували такі види історичних джерел, як... 3. До писемних джерел належать... 4. До речових джерел належать... 5. До етнографічних джерел належать... 6. До зображувальних джерел належать...

Досліджуючи історичні джерела, вчені дізнаються про те, яким було життя людей у різні періоди. Цілісну картину розвитку суспільства за певних часів можна відтворити тільки шляхом порівняння та поєднання інформації з різних історичних джерел.

Середньовічна історія України ґрунтується на дослідженні значної кількості пам'яток матеріальної культури, серед яких знаряддя праці, інструменти, предмети побуту, споруди, зброя, одяг, медичні та музичні інструменти тощо. Частина з них називають археологічними пам'ятками, оскільки знаходять їх археологи під час розкопок.

Зображувальні, або візуальні, джерела містять інформацію у вигляді образу, який можна роздивитися. Чільне місце серед зображувальних джерел середньовічної України посідають ілюстрації давньоукраїнських рукописних книг — мініатюри, давні ікони, розміщені на іконостасах у храмах, фрески, якими розписані стіни та куполи соборів і церков.

Українські писемні джерела середньовічної історії найширше представлені **літописами** — історико-літературними творами, де оповідь вели за роками. Зародження традицій літописання в Україні припадає на час виникнення писемності. Літописи створювали в Києві, Чернігові, Володимирі, Галичі та інших містах. Найдавнішими літописними творами, що дійшли до нашого часу, є «Повість минулих літ» (кінець XI — початок XII ст.), Київський літопис (XII ст.) та Галицько-Волинський літопис (XIII ст.).

До писемних джерел середньовіччя в Україні належать також юридичні пам'ятки — угоди та устави (збірки правил поведінки). Зокрема, договори Русі з Візантією X ст., збірка правових норм «Руська Правда», церковні устави Володимира Великого, Ярослава Мудрого тощо.

Окрему групу серед історичних джерел становлять етнографічні. До них належать обряди, пісні, промовки, танці тощо. В усних

(фольклорних) джерелах інформація зберігається у вигляді усної традиції та передається від покоління до покоління. Це епоси, думи, билини, легенди, приказки, казки.

▶ ДОСЛІДІТЬ

Уявіть себе дослідниками / дослідницями минулого й розкажіть, про що можна дізнатися з поданих джерел.

- 1 — гроші часів Русі-України;
- 2 — рештки Невицького замку в Закарпатті;
- 3 — мініатюра «Євангеліст Лука» з Остромирового Євангелія, 1056–1057 рр.;
- 4 — фреска в Софійському соборі Києва, XI ст.;
- 5 — фрагмент берестяної грамоти, XI ст.;
- 6 — обкладинка збірки народних пісень;
- 7 — графіті (написи) на стіні Софійського собору, м. Київ, XI ст.

▶ ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Назви хронологічні межі середньовіччя в Європі та в Україні.
2. На які періоди поділяється історія України середніх віків?
3. Якими джерелами послуговуються дослідники, вивчаючи історію України доби середньовіччя?
4. Які пам'ятки та символи ти пов'язуєш з добою середньовіччя в Україні?
5. Що, на твою думку, нині можна вважати спадщиною середньовічної історії України? У чому полягає її значення для сучасної людини? А для тебе особисто?

▶ А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Чи згоден / згодна ти з твердженням, що середньовіччя — важливий період історії людства? Свою думку аргументуй за методом ПРЕС. Скористайся інструментом дослідження. <https://vse.ee/cfwx>

Розділ 1. ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

§ 1. СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІ ПЛЕМЕНА ТА ЇХНІ СУСІДИ

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Що таке Велике переселення народів? Назвіть кілька народів / племен, що переселялися. Що називають Великим розселенням слов'ян? Де вони розселилися?

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте карту. Коли і де розселилися східні, південні й західні слов'яни? Назвіть слов'янські племена, що представляють кожну із груп. Яка з них є предками сучасних українців? Чому ви так думаєте? Визначте, які східнослов'янські племена розселилися на територіях сучасних держав — сусідів України.

1 Як розселилися східнослов'янські племена територією сучасної України

ПОМІРКУЙТЕ

Випишіть назви східнослов'янських племінних союзів, визначте на карті території розселення кожного з них.

Етнокультурний — пов'язаний із культурою етносу — народу.

Учені стверджують, що у VII ст. східні слов'яни зосереджувалися на правому березі Дніпра, а протягом VII–VIII ст. вони розселилися на землях України, Білорусі та Росії. Писемні джерела та дані розкопок свідчать про існування в VII–VIII ст. на території сучасної України семи східнослов'янських племен. Сучасні дослідники зазначають, що ці союзи вже в VII ст. були єдиною **етнокультурною** спільнотою, яка вирізнялася з-поміж інших східнослов'янських племен.

ДОСЛІДИТЬ

Як ви вважаєте, чому літописець пов'язував місця розселення східнослов'янських племен із певними річками?

З літопису «Повість минулих літ»

Слов'яни... сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші — деревлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і назвалися дреговичами; а інші сіли на Двіні й назвалися полочанами — од річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота. Слов'яни ж, що сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем — словенами; і зробили вони город, і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі, і назвалися сіверянами.

2 Як розвивалося господарство та суспільний устрій східних слов'ян

ПОМІРКУЙТЕ

Як природно-географічні умови впливали на спосіб життя східних слов'ян?

Частина Європи, де розселилися східні слов'яни, — рівнинна, з великими річками та їхніми притоками. Найбільші річки — Дніпро, Південний Буг, Дністер, Дунай — слов'яни використовували

як водні торговельні шляхи, про що свідчать археологічні знахідки на берегах.

Клімат у середній смузі Східноєвропейської рівнини був помірно континентальним: на зміну спекотному короткому літу приходила довга, холодна та сніжна зима. Смуга лісостепу змінюється на території сучасної України степовою зоною — безлісою, але з родючими ґрунтами, придатними для землеробства. Географічне розташування визначало господарську діяльність місцевого населення, особливості будівництва житла, побуту. Більшість населення займалася землеробством.

Відповідно до природних умов тут складалися різні системи землеробства.

У ЛІСОВІЙ СМУЗІ — ПІДСІЧНО-ВОГНЕВА СИСТЕМА

У перший рік дерева на ділянці підрубували, а наступного року всохлі дерева випалювали.

Здобрена деревним попелом земля 2–3 роки давала високий урожай.

Коли ґрунт виснажувався, люди повторювали все на іншій ділянці.

У СТЕПАХ ТА ЛІСОСТЕПАХ — ПЕРЕЛОГОВА СИСТЕМА

Ділянки землі засівали протягом кількох років.

Після виснаження ґрунту переходили на нові ділянки.

Вирощували переважно пшеницю, жито, просо, ячмінь, ріпу, а з технічних культур — льон і коноплю, з яких ткали полотно. Також займалися тваринництвом, здебільшого розведенням великої рогатої худоби, свиней, овець, кіз. Додатковими видами господарської діяльності були полювання (найчастіше задля

одержання теплого хутра тварин), рибальство та бортництво (так називали бджільництво в давнину).

Важливу роль у житті слов'ян відігравали ремесла. Археологи виявили велику кількість знарядь праці, ремісничої продукції, майстерень ремісників та рештки поселень, де були розвинені металургія, ковальство, ювелірна справа, обробка каменю. У багатьох поселеннях були кузні, у яких виготовляли знаряддя сільського господарства й ремесел, предмети побуту, зброю.

Поселення слов'ян розташовувалися переважно на берегах річок й озер. Будівлі зводили з місцевих матеріалів, на півночі переважно з дерева, а на півдні й у Криму — з каменю або глини. У місцевостях із тривалою зимою зазвичай зводили оселі, подібні до напівземлянок площею 10–20 м², що давало змогу краще їх обігрівати. Підлогу в таких будинках робили на метр-півтора нижче від рівня землі, дерев'яні стіни й дах обмазували глиною, щоб зберегти тепло. Усередині помешкання була глинобитна або кам'яна піч. Серед досліджених поселень ранніх слов'ян варто виділити Корчувате, Лютіж, Суботів, Канів.

Одяг і взуття виготовляли відповідно до кліматичних умов. Так сорочки шили з тканого полотна (льону, конопель). Верхній одяг, який носили переважно в холодну пору року, виготовляли з вовни домашніх тварин (овець, кіз) та хутра диких звірів, здобутих мисливцями.

▶ ДОСЛІДІТЬ

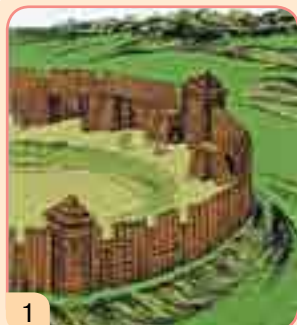
1. На основі речових джерел опишіть сільське господарство східних слов'ян.

1 — посуд східних слов'ян;
2 — залишки знарядь праці слов'ян Правобережжя Дніпра, VII ст.: а) чересло, б) окуття до заступу, в) наральник, г) жорно, д) серп, е) підставка для лучини;
3 — слов'янське рало

2. Яку інформацію про спосіб життя слов'ян містять наведені джерела?

1

2

3

4

5

1 — сучасна реконструкція слов'янського городища;

2 — залишки житла слов'ян Правобережжя Дніпра, VII ст.;

3 — бджолярницька борть (сучасне фото);

4 — сільськогосподарська праця слов'ян (сучасний малюнок С. Шкільного, С. Лози);

5 — вбрання полян, древлян і волинян (реконструкція З. Васиної¹)

Кожна сім'я мала власні знаряддя праці, якими обробляла окрему ділянку землі. Тому успішне господарювання залежало від кожного землероба. Це призвело до майнового розшарування й появи заможної верхівки. Зазвичай то були представники племінної знаті (їх називали нарочитими мужами), які здобули визнання завдяки багатству або військовим успіхам.

Оскільки слов'яни мусили захищати свої землі, урожай і господарство від зовнішніх ворогів, зростав вплив вищого воєначальника — **князя**.

¹ Тут і далі ілюстрації використано з навчальною метою.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте малюнок. Які деталі вказують, що ліворуч на реконструкції зображено князя з дружинниками? Чим зображення селян відрізняється від зовнішнього вигляду воїнів?

Якщо на ранніх етапах князя обирало віче (зібрання дорослих чоловіків-воїнів), то із часом владу почали передавати у спадок.

Князь — у східних слов'ян спочатку старійшина племені, вождь, воєначальник; з розвитком державності — володар, правитель території чи держави.

внесків усього племені чи здобичі з походів. Згодом княжі мужі почали присвоювати землі, створювати власні господарства. Поступо-

Дружина — професійні воїни, обов'язком яких була збройна служба у князя.

во князь і дружина здобули практично необмежену владу над одноплемінниками. Формувалися передумови утворення держави.

3 Сусіди східних слов'ян

ДОСЛІДІТЬ

1. На основі інфографіки визначте, як розвивалися відносини східних слов'ян з їхніми сусідами. Прочитайте текст до цього завдання в цифровому додатку (<https://vse.ee/cfwx>). Якою інформацією, на вашу думку, варто доповнити інфографіку?

Варяги (вікінги або нормани)

З VIII ст. представники скандинавських країн (слов'яни називали їх варягами) — воїни та купці — почали активно освоювати Середнє Подніпров'я. Купці торгували зі слов'янами, пересувалися через їхні землі в Хозарію та Візантію (так званий торговий шлях «із варяг у греки»). Варяги наймалися на військову службу як до візантійських імператорів, так і до східнослов'янських князів. Вважають навіть, що назва «варяг» походить від слова *var* — «обітниця, угода, яку укладали воїни зі своїми наймачами».

Східні слов'яни

Східна Римська Імперія (Візантія)

Східнослов'янські племена розвивали взаємовигідну торгівлю з ромеями — жителями Візантії. Із VI ст. володіння візантійських імператорів поширювалися на Крим і Північне Причорномор'я, через яке пролягав вигідний торговельний шлях «із варяг у греки».

Хозари

У VII–VIII ст. хозари обклали даниною мешканців Криму, слов'ян лісостепу Подніпров'я і Подоння (полян, сіверян, радимичів і в'ятичів), частину угро-фінських народів Середнього Поволжя.

2. Які особливості відносин із сусідніми народами, побуту й характеру східних слов'ян відображають джерела? Чи можна цілком довіряти такій інформації? Чому?

Про відносини полян із хозарами з «Повісті минулих літ»

І знайшли їх хозари... і сказали: «Платіть нам данину». Поляни тоді, порадившись, дали їм от диму по мечу. І понесли це хозари князеві... і старійшинам своїм, і сказали їм: «Ось, знайшли ми данину нову... У лісі на горах, над рікою Дніпровською». А ті запитали: «Що вони дали?» І вони показали меч, і мовили старці: «Недобра се данина, княже. Ми здобули її однобічними шаблями, а сих оружжя обоюдогостре — мечі. Сі будуть брати данину і з нас, і з наших земель».

З порадника «Стратегікон» Візантійського імператора Маврикія (582–602 рр.) своїм полководцям

Племена слов'ян... не можна схилити до рабства або покори. Вони численні, легко витримують спеку, холод, дощ, нестачу їжі. Вони оселяються в лісах, на важкодоступних берегах рік і озер, влаштовують у своїх житлах багато виходів...

Воюють переважно в місцинах, порослих густим лісом, у тіснинах... Досвідчені в переправі через ріки. Захоплені зненацька, пірнають глибоко під воду, тримаючи у роті порожні тростини, які дістають поверхні води. Самі ж, лежачи на дні водойми, крізь них дихають.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Назви сім літописних сходнослов'янських племен, які проживали на території сучасної України.
2. Якими були основні заняття східних слов'ян?
3. Стисло схарактеризуй спосіб життя східних слов'ян.
4. Заповни таблицю «Сусіди східних слов'ян».

На півночі	На сході	На півдні	На заході
------------	----------	-----------	-----------

5. Схарактеризуй рівень розвитку господарства східних слов'ян.
6. Наведи приклади впливу природно-географічних умов на спосіб життя й заняття слов'ян.

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Підготуй коротке повідомлення про розвиток ремесел і торгівлі у східних слов'ян. Якими якостями, на твою думку, були наділені успішні ремісники й купці? Чи можна назвати їх підприємцями в сучасному розумінні цього слова?

Відкрий цифровий додаток і виконай завдання до § 1.
<https://vse.ee/cfwx>

§ 2–3. ПОЧАТОК ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОСТІ У СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Яка роль Києва в житті сучасної України? Яким було його значення, на вашу думку, у формуванні середньовічної держави на теренах України?

ДОСЛІДІТЬ

На якій території формувалася держава із центром у Києві? Яким було її географічне положення і природні умови? Чи сприяли вони економічному розвитку цієї території? Чому? Які племінні союзи проживали на цій території? Що можна сказати про розміри держави, що сформувалася? Чому?

1 Що відомо про зародження києворуської державності

▶ ПОМІРКУЙТЕ

Якими були передумови для створення держави у східних слов'ян у VIII–IX ст.?

Однозначної відповіді щодо першопочатків держави східних слов'ян не існує. Ані археологічні знахідки, ані літописні джерела не надають ученим можливості однозначно стверджувати, коли виникла держава із центром у Києві. Дослідження засвідчують, що поступовий розвиток господарського життя східних слов'ян супроводжувався зростанням кількості різних за розмірами поселень. Вони розвивалися там, де можна було господарювати й убезпечити себе — зазвичай на високих берегах річок, що слугували і транспортними шляхами. Поселення слов'ян — городища — були укріплені захисними огорожами. Заснування нових городищ супроводжувалося розгортанням довкола інших поселень. Поступово городища переросли в міста. Київ був найбільшим серед них, він мав зручне розташування, що давало можливість його правителям — князям — із допомогою дружини контролювати землі у верхів'ях Дніпра, Десни та Прип'яті, а також торговельні шляхи. Згодом київські князі сформували міцні зв'язки з усіма східнослов'янськими землями. Історія Києва відобразилася в усних легендах, які згодом записували літописці. Так у «Повісті минулих літ» є легенда про заснування Києва.

▶ ДОСЛІДІТЬ

Як у документі описано заснування Києва? Про що свідчать згадки про походи Кия до Візантії? За світлинами на с. 21 поміркуйте, як нині вшановують пам'ять про засновників Києва. Чому це важливо?

Про заснування Києва з «Повісті минулих літ»

Коли ж поляни жили осібно і володіли родами своїми, то було між них три брати: одному ім'я Кий, а другому — Щек, а третьому — Хорив, і сестра їх — Либідь. Зробили вони городок і на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом. Були ж вони мужами мудрими... і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні.

Кий княжив у роду своєму і ходив до Цесарограда. Велику честь, як ото розказують, прийняв він од того цесаря...

А по сих братах почав рід їхній держати княжіння полян.

1

2

- 1 – сучасні пам'ятники засновникам Києва у столиці України (скульптори В. Бородай, А. Куш);
- 2 – срібна монета «Кий», викарбувана Національним банком України в 1998 р.

З VIII–IX ст. розвиток економічного життя супроводжувався змінами в суспільстві. Окремі представники родів (старійшини, військові ватажки) зосереджували в себе землі та знаряддя праці, домашніх тварин та інші цінності. Зростало майнове розшарування. Своє панування і статки знать забезпечувала за допомогою військової сили й була зацікавлена у владі князя і його дружини, тобто держави.

Формування державності у східних слов'ян та розбудова Києва посилили інтерес до цих земель із боку сусідів. Наприкінці VIII — на початку IX ст. в Середньому Подніпров'ї почали осідати вихідці зі Скандинавії — нормани або вікінги. Здебільшого це були купці та воїни, яких місцеве населення називало **варягами**. Варяги також заснували опорні пункти в Полоцьку, Турові (міста в Білорусі) й Шестовиці (село під сучасним Черніговом). Поява купців збігалася з потребами князів у збуті товарів, зібраних як данина з підлеглого населення, та придбанні ними зброї і предметів розкоші. А скандинавські воїни поповнювали загони дружинників київських князів. Деякі з них осідали при дворах місцевих правителів.

▶ **ДОСЛІДІТЬ**

Яку додаткову інформацію про варягів містять зображення?

Варяги (сучасні реконструкції)

У цей час Середнє Подніпров'я отримало назву **Руська земля**. Проте єдиного погляду на походження назви «Русь» немає.

▶ **ДОСЛІДІТЬ**

1. Укажіть, на чому ґрунтуються версії походження терміна «Русь». Яка з версій, на вашу думку, є найвірогіднішою? Чому?

Версії походження терміна «Русь»

Від назви річки «Рось» (притоки Дніпра), слов'янський корінь «русь» — «ріка», «вир».

Від сарматських племен «росів», які поєдналися зі слов'янськими племенами Середнього Подніпров'я по річках Рось, Росава, Роставиця.

Від праслов'янських слів «руд», «рус», що означають «світлий», «русий».

Від назви племені варягів, які оселялися на Русі; скандинавське слово «русь» означає «веслування», «судноплавство». Скандинавських воїнів естонці називали «ротсі», а фіни — «руотсі».

2. Як видатний український історик Михайло Грушевський трактує, де розташовувалася Русь? Чому, на вашу думку, це необхідно пояснювати й сьогодні? Чому Михайло Грушевський назвав державу, що утворилася у східних слов'ян, Руссю-Україною?

«Русь — це земля полян, русини — це поляни передовсім, хоч в ширшому значенні се ім'я обіймало в XI–XII ст. всю Україну, а і все східне слов'янство, зв'язане київськими князями в одну державу, під іменем Русі протиставлялося теж часом іншим політичним організаціям».

Сьогодні більшість істориків вважають, що назва «Русь» походить від назви племені варягів (русь), які розселилися серед слов'ян й активно з ними контактували. У результаті цієї взаємодії виникла рання руська державність на чолі із центром у Києві. У сучасній історії назва «Русь» поєднується з назвою нашої держави України. Руссю-Україною називаємо українські (руські, русинські) землі, на яких існувала перша в історії України заснована місцевою людністю держава.

2 Яким було правління Аскольда

ПОМІРКУЙТЕ

Визначте основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики Аскольда.

У другій половині IX ст. скандинавські вожді прагнули контролювати торговельний шлях «із варяг у греки», що пролягав землями східних слов'ян (річками Нева — Волхов — Ловать — Західна Двіна — Дніпро та озерами й волоками між ними). Вони спрямовували сюди якомога більше своїх людей, які осідали на нових для них землях, змішуючись зі слов'янами. Імовірно, скандинавське походження мав і князь Аскольд, якого літописець пов'язав зі співправителем Діром.

За літописом, Аскольд і Дір княжили в Києві в 850–860-х рр. і здійснили вагомий внесок у становлення держави східних слов'ян. За свідченням літопису, вони воювали з волзькими булгарами та *печенігами*¹, а у 860 р. Аскольд провів вдалий морський похід на Візантію, навіть узяв в облогу Константинополь. Візантійський імператор був змушений підписати мирну угоду на вигідних для Русі умовах.

Установлення відносин із Візантією Аскольд імовірно використав для впровадження християнства в Києві. Історики припуска-

¹ Печеніги — об'єднання тюркських племен, які кочували у причорноморських степах. Перші згадки про них з'являються в VIII ст.

ють, що у 867 р. Аскольда охрестився, а разом з ним і частина його дружинників. Проте більшість населення Русі не бажали змінювати віру, бо вважали це зрадою язичницьких богів та своїх предків.

Обставини смерті Аскольда достеменно не відомі. За легендою, його поховано на схилах берегів Дніпра в Києві.

» ДОСЛІДІТЬ

1. Кого літописець називає «Русь»? Як ви вважаєте, чому для літописця похід Аскольда на Візантію був своєрідною точкою відліку часу в «Повісті минулих літ»?

З «Повісті минулих літ»

«Коли почав царювати Михаїл [імператор Візантії з 842 р.] ...За цього царя приходила Русь [війною] на Царгород, як пишеться про це в літописанні грецькому [візантійському]. Ось чому з цієї пори почнемо [розповідь] і число [лік рокам] покладемо».

2. Яким побачили Аскольда сучасні художники? Чому, на вашу думку, на місці поховання Аскольда згодом було зведено церкву Святителя Миколая?

1

2

3

1 — Аскольда (мозаїка на станції метрополітену «Золоті Ворота», м. Київ, 1989 р.);

2 — А. Орльонов. Аскольда (сучасний живопис);

3 — Храм Святого Миколая Чудотворця (Миколай — хрещене ім'я Аскольда), збудований на місці поховання Аскольда

3 Князювання Олега. Походи на Візантію

» ПОМІРКУЙТЕ

Визначте спільні й відмінні риси в управлінні державою Аскольдом і Олегом.

879 р. у Новгороді, іншому центрі східнослов'янських племен, помер варязький конунг (князь) **Рюрик**, який правив там на запрошення новгородців. Його спадкоємцем, малолітнім Ігорем, опікувався родич — **Олег**. Літопис стверджує, що у 882 р. Олег здійснив похід на Київ, прагнучи захопити його.

» ДОСЛІДІТЬ

1. На які сили спирався Олег, вирушаючи походом на Київ? До яких хитрощів він удався під час захоплення міста? На яких родинних зв'язках наголошували «купці», коли домовлялися про зустріч із київськими правителями? Які риси характеру виявив Олег у боротьбі за київський престол?

З «Повісті минулих літ»

У рік 882. Вирушив Олег у похід, узявши із собою багато воїнів... І прибули вони до гір Київських, і дізнався Олег, що княжать тут Аскольд і Дір. Сховав він одних воїнів у човнах, а інших позаду залишив, а сам... послав до Аскольда і Діра сказати: «Ми — купці, ідемо в Греки од Олега і од Ігоря-княжича. Прийдіть-но обидва до рідні своєї, до нас». Аскольд же й Дір прийшли.

...І мовив Олег Аскольдові й Дірові: «Ви оба не є ні князі, ні роду княжого. А я єсьм роду княжого», а коли винесли Ігоря, додав: «А се — син Рюрика». І вбили вони Аскольда і Діра. І сів Олег князувати в Києві, і мовив Олег: «Хай буде се мати городам руським». І були в нього варяги, слов'яни й інші, що називалися Руссю.

2. Який момент події відобразив автор мініатюри?

Правління Олега поклало початок правлінню династії Рюриковичів, яка об'єднала новгородські землі з київськими в межах однієї держави із центром у Києві. Поступово він підпорядкував й інші племінні

Захоплення Олегом Києва (мініатюра з Радзивіллівського літопису, XV ст.)

союзи східних слов'ян, що розширили його державу. Це сприяло зростанню обсягів збору данини, значну частину якої використовували на потреби держави. Водночас княже військо поповнювали воїни з підпорядкованих східнослов'янських земель.

У 907 р. Олег здійснив успішний похід на Візантію. Правителі Візантії уклали з Олегом вигідну для Русі угоду, за якою русичі отримували велику данину, а їхнім купцям надавалися значні привілеї в розгортанні торгівлі на візантійських землях. Руські князі, бояри й дружинники могли тепер збувати данину, зібрану із залежного населення, та здобич, одержану під час військових походів.

ДОСЛІДИТЬ

1. Як поставилося військо Олега до місцевого населення? До яких хитрощів удався Олег під час штурму столиці Візантії?

З «Повісті минулих літ»

У рік 907. Пішов Олег на греків... І з воїнами вирушив на конях і на кораблях... І прибув він до Царгорода; а греки зачинили город. Вийшов Олег на берег і почав воювати, і повбивав багатьох греків... і палат багато вони розбили, і церкви попалили.

І велів Олег воїнам своїм зробити колеса і поставити на них кораблі. А коли настав попутний вітер, напнули вони паруси, рушили з боку поля, і пішов Олег до города. Побачивши це, греки убоюлися і вислали послів. Олег тоді... почав переговори із грецькими царями про мир...

2. Розкажіть про основні події 907 р., спираючись на ілюстрації.

Мініатюри з Радзивілівського літопису: 1 — руські кораблі на колесах під Царгородом; 2 — сплата данини Олегові візантійцями

У літописі описано ще один успішний похід на Візантію в 911 р., за яким руські купці одержали ще більше пільг у торгівлі (забезпечення житлом, відшкодування можливих збитків).

Обставини загибелі Олега достеменно не відомі, хоча поширеною в художній літературі є літописна легенда про смерть князя в 912 р. від жала змії, яка причаїлась у кістках його коня.

ДОСЛІДІТЬ

1. Покажіть на карті (с. 19) територію Київської держави за князювання Олега.
2. Що ви можете розповісти про Олега за поданими ілюстраціями?

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Що розповідає літопис про заснування Києва?
2. У чому виявився успіх Аскольда під час його правління в Києві?
3. З якими подіями пов'язане зародження Русі-України?
4. Чим уславився князь Олег?
5. Чи можна вважати сюжет із літопису про заснування Києва достовірним? Чому?
6. Чи зміцнилася Київська держава за часів Аскольда? Чому?
7. Чому християнство не поширилося на Русі за часів Аскольда?
8. Склади історію про князя Олега, скориставшись інструментом дослідження. <https://vse.ee/cfwx>
9. Як склалися відносини між Руссю-Україною та Візантією в IX — на початку X ст.?

1 — князь Олег на медалі Йоганна Вехтера; 2 — перемовини Олега з імператором Візантії про умови миру після походу 907 р. (мініатюра з Радзивілівського літопису, XV ст.)

АЩЕ ТИ МОЖЕШ

Склади завдання (кілька тестів або хронологічну задачу), за допомогою яких твої однокласниці й однокласники могли б перевірити, як добре вони зрозуміли матеріал параграфа. Обміняйтеся завданнями та виконайте їх.

Відкрий цифровий додаток і виконай завдання до § 2–3.
<https://vse.ee/cfwx>

§ 4. КНЯЗЮВАННЯ ІГОРЯ ТА ОЛЬГИ

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Які важливі події відбулися в Київській державі протягом IX ст.? Коли і як на київському престолі утвердилася династія Рюриковичів? Якими були цілі внутрішньої й зовнішньої політики київських князів?

▶ ДОСЛІДИТЬ

Кого зображено на іконі? Опишіть зовнішність княгині Ольги. Спробуйте визначити її вдачу за зображенням. Як ви гадаєте, чому на сучасних іконах зображують правительку Київської держави X ст.? Якою могла бути політика Ольги? Порівняйте ваші міркування з інформацією параграфа.

1 Яким було правління князя Ігоря

▶ ПОМІРКУЙТЕ

На що князь Ігор спрямовував свої зусилля всередині держави та в зовнішній політиці?

Після смерті Олега київським князем став **Ігор Рюрикович (912–945 рр.)**. На відміну від свого попередника й опікуна Олега, про якого в літописах переважають легенди, князь Ігор — реальна історична постать, про діяльність якої залишилося багато джерел.

Як і Олег, Ігор прагнув розширити підвладні йому території та збільшити данину — **полюддя** — з людей, які проживали на цих землях. Йому довелося зіткнутися з непокорою князів підлеглих племен. Найзатятішими в боротьбі проти влади Рюриковичів були деревляни. Із сутички з ними Ігор почав своє князювання, проте в 914 р. йому поталанило приборкати деревлян і накласти на них данину, більшу за Олегову.

Полюддя (від «ходіння по людях») — щорічне збирання данини з підлеглого населення, яке здійснювали дружинники на чолі з князем або його довіреною особою.

Не хотіли визнавати Ігорову владу й уличі, за що поплатилися — після трьох років збройної боротьби проти княжого війська вони залишили обжиті місця й відійшли в межиріччя Південного Бугу та Дністра. Силу зброї довелося застосовувати й проти тиверців.

Зібравши данину, князь прагнув вигідно її продати. Грішми й заморським крамом він розраховувався з найманими воїнами, платив за участь у воєнних походах і своїм дружинникам. Місцеве населення потерпало не тільки від збору данини (хутро, шкури, мед, віск тощо), а й від тривалого постою (часто з листопада до квітня) та свавілля дружинників.

За прикладом Олега, бажаючи поновити умови вигідних торговельних угод, Ігор здійснив воєнні походи проти Царгорода.

Перший із них 941 р. був невдалим. Руські лодії зустріли в морі великі візантійські кораблі, з яких застосували «грецький вогонь» — запальну суміш, якою стріляли зі спеціальних пристроїв крізь бронзові труби. Загасити суміш було неможливо — вона горіла навіть у воді. Русичі стрибали з охоплених вогнем суден у море й гинули. Небагатьом воякам вдалося повернутися додому.

ДОСЛІДІТЬ

1. Покажіть на карті (с. 19) територію Київської держави за часів князя Ігоря. Які зміни відбулися?
2. На основі ілюстрацій поясніть, на яких суднах воювали русичі та чому вони зазнали поразки в поході на Візантію 941 р.

1 — ліворуч — руська лодія, праворуч — візантійський корабель, на носовій надбудові якого розміщено вогнемет у вигляді чорної труби (сучасна реконструкція);
2 — «грецький вогонь» (мініатюра з мадридського списку «Хроніки» Іоанна Скилиці)

Невдача спонукала Ігоря до нового походу. Відбувся він 944 р. й закінчився укладенням угоди, що підтверджувала домовленості щодо торгівлі. Про це розлого оповідає літописець та свідчать візантійські джерела.

У зовнішній політиці Ігор мусив зважати не лише на Візантію, а й на печенігів — кочовий народ, що, за свідченням літопису, наблизився до кордонів Русі в **915 р.** Ігорю вдалося укласти з печенігами мир і певний час уникати військових конфліктів.

Восени 945 р. Ігор із дружинниками вирушив з Києва на підвладні землі на полюддя. Зібраної данини виявилось замало, щоб забезпечити потреби князя й дружинників та організувати новий похід. У той самий час полюддя в багатих землях деревлян зібрав воєвода Свенельд. Тому, як писав літописець, дружинники Ігоря

дорікали князеві: «Свенельдові вояки вирядилися оружжям й одежею, а ми голі. Піди-но, княже, з нами по данину, хай і ти добудеш, і ми». Ігор вирішив піти на землі деревлян удруге.

» ДОСЛІДІТЬ

Чим завершилося це полюддя за літописом? Чому? Що можна було б зробити, аби запобігти таким випадкам у майбутньому?

Про події 945 р. з «Повісті минулих літ»

...Ігор пішов у Деревляни по данину. І добув він... Та коли повертався, роздумав і сказав дружині: «Ідіте ви з даниною додому, а я вернусь і походжу іще». І відпустив він дружину свою додому, а з невеликою дружиною вернувся...

Коли ж почули деревляни, що він знов іде, порадилися... і сказали: «Якщо занадиться вовк до овець, то виносить по одній все стадо, якщо не уб'ють його. Так і сей: якщо не вб'ємо його, то він усіх нас погубить». І послали вони до нього мужів своїх, кажучи: «Чого ти йдеш знову? Ти забрав всю данину». Не послухав їх Ігор, і деревляни вбили Ігоря...

2 Якою була внутрішня й зовнішня політика княгині Ольги

» ПОМІРКУЙТЕ

За текстом підпараграфу визначте, чим відрізнялася політика Ольги від політики Ігоря.

Після загибелі князя Ігоря влада перейшла до його дружини — княгині Ольги (945–964 рр.), адже Ігорів син, князь Святослав, був іще надто малим. Дехто з учених вважає, що княгиня походила зі знатного роду, мала власний окремий двір у Вишгороді, ще за владарювання Ігоря долучалася до державних справ. Воєводи та дружинники покійного князя визнали право Ольги на престол. Натомість верхівка¹ деревлян прагнула утвердити в Києві свою княжу династію.

Щоб покласти край домаганням деревлянської знаті, Ольга мусила діяти розважливо й рішуче. Донині не збереглося подробиць про те, як Ольга підкорила деревлян. Перемога київської влади й остаточне підкорення деревлян втілено в легендарних розповідях літописця про жорстоку помсту княгині Ольги.

¹ Верхівка суспільства — частина знаті, якій належала влада.

» ДОСЛІДІТЬ

У який спосіб деревляни намагалися змінити владу в Києві? Що, на вашу думку, очікувало на Ольгу, якби вона пристала на пропозиції княжого роду деревлян?

З «Повісті минулих літ»

І сказали деревляни: «Осе князя руського ми вбили. Візь-
мемо жону його Ольгу за князя свого Мала... І послали де-
ревляни ліпших мужів своїх до Ольги. І мовила їм Ольга:
«Говоріть-но, заради чого ви прийшли сюди». І сказали
деревляни: «Мужа твого ми вбили, бо був муж твій, як той
вовк, що обкрадав і грабував. А наші князі добрі є... Іди-но
за нашого князя, за Мала».

У літописах стверджується, що Ольга поступово розправила-
ся зі знатними мужами князівського роду, боярами та купцями.
Згідно з літописом, перших сватів із пропозицією вийти заміж за
деревлянського князя Мала Ольга живцем спалила в човні, дру-
гих — у лазні. Третя помста жорстокістю перевершила поперед-
ні: княгиня влаштувала поминки за своїм чоловіком, а потім зве-
ліла «посікти п'ять тисяч» сп'янілих деревлян.

Четверта помста — похід Ольги у Древлянську землю, під час
якого вона протримала столицю деревлян Іскоростень в облозі все
літо. Потім княгиня взяла місто хитрістю, попросивши данину від
кожного двору по три голуби і по три горобці. Птахів відпустили
назад із прив'язаним до лап палаючим ганчір'ям. Сталася в Іско-
ростені велика пожежа, і «не було двору, де б не горіло». Ця подія
датована 946 р.

» ДОСЛІДІТЬ

Як ви вважаєте, чому княгиня так жорстко помстилася за вбивство Ігоря? Які
рисы характеру виявила Ольга під час боротьби з деревлянами?

Помста Ольги деревлянам (мініатюри з Радзивіллівського літопису)

Розправившись із деревлянами, Ольга приборкала й інші місцеві княжіння, повністю підпорядкувавши їх Києву. Вона вноормувала полюддя, зокрема було чітко окреслено землі, з яких через певні проміжки часу стягували визначену данину. За княжою казною закріплювалися **ловища** — землі, багаті на хутрового звіра, що забезпечувало її постійним прибутком. Встановлювались **уроки** — розмір данини, який не позбавляв підлеглих засобів до існування. Влаштували також **становища** й княжі **погости** — спеціальні укріплені місця (здебільшого поруч із великими селищами) для зберігання зібраної данини та перебування представників влади.

▶ ДОСЛІДІТЬ

На основі документа та ілюстрації опишіть, як відбувалося полюддя. Як було впорядковано збір данини за часів княгині Ольги та що це дало державі?

З твору візантійського імператора Костянтина Багрянородного

Зимовий же й суворий спосіб життя тих росів такий. Коли прийде місяць листопад, одразу ж їхні князі виходять з усіма росами з Києва й вирушають у полюддя... Годуючись там протягом усієї зими, вони знову, починаючи з квітня, коли розтане крига на річці Дніпро, повертаються до Києва. Потім же, як було мовлено, узявши свої лодії з крамом, вони споряджають їх і вирушають до Романії [Візантії].

За князювання Ольги розбудовували та прикрашали столий град. У Києві постала нова князівська резиденція — Ольжин двір із «теремом кам'яним». Археологічні розкопки свідчать, що це був двоповерховий кам'яний палац, прикрашений мармуром і декоративною керамікою.

Серед науковців існує припущення, що Ольга прагнула централізувати владу й замінити язичництво християнством. Нова віра мала б об'єднати все населення. Княгиня й чимало знаті з її оточення прийняли хрещення. На землях Русі-України почали будувати церкви, одну з яких було зведено на місці поховання Аскольда.

Проте за княжіння Ольги християнство так і не стало державною релігією, оскільки опір язичників тоді був потужним. Давню віру підтримував і князевич Святослав. Для уникнення внутрішнього конфлікту, княгиня не насаджувала християнство. Але вона

розуміла, що хрещення Русі зближить її з Візантією та іншими європейськими державами.

У міжнародній політиці Ольга, на відміну від своїх попередників, віддавала перевагу **дипломатії**.

У 957 р. княгиня очолила велике посольство до імператора Східної Римської імперії Костянтина Багрянородного, що зафіксовано у візантійських джерелах. Метою цього візиту було поновлення договору з Візантією, укладеного її чоловіком — князем Ігорем. Ольга прибула до наймогутнішого на той час правителя християнського світу з багатьма дарами. Імператор удостоїв княгиню великими почестями, а константинопольський патріарх благословив її під час урочистої відправи у храмі Константинопольської Софії.

Дипломатія — ведення міжнародної політики без воєнних методів.

Відомо, що пізніше Ольга відправила посольство до германського правителя Оттона I, щоб установити дипломатичні відносини. Отож міжнародний авторитет Русі-України значно зріс.

У 964 р. Ольга передала владу своєму синові Святославу, а чотири роки потому пішла з життя. Літопис зображує її вольовою, енергійною та мудрою правителькою. Згодом княгиню Ольгу було прилучено до лику святих, а з першої половини XI ст. її зображення з'явилися у Візантії та Русі-Україні. Зокрема, фрески Софійського собору в Києві відображають дипломатичну місію Ольги в Константинополі.

З 1997 р. в Україні орденом княгині Ольги I, II, III ступенів відзначають жінок за заслуги в державній, громадській, виробничій, науковій, освітянській, культурній, благодійницькій сферах та у вихованні дітей у сім'ї.

▶ ДОСЛІДІТЬ

Якою, на вашу думку, була княгиня Ольга? Як ви оцінюєте її діяльність? Як і чому її пам'ять ушановують в Україні й нині? Якою побачили княгиню Ольгу художники?

Ордени княгині Ольги I, II, III ступенів

1

2

3

1 — пам'ятник княгині Ользі (фрагмент скульптурної групи, автор проекту І. Кавалерідзе, м. Київ); 2 — княгиня Ольга, художник Артур Орльонов;
3 — зображення княгині Ольги (мозаїка на станції метрополітену «Золоті Ворота», м. Київ)

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Які походи здійснив князь Ігор?
2. Чому деревляни наважилися вбити Ігоря?
3. Які зміни у збиранні данини запровадила Ольга?
4. Чому княгині Ользі не вдалося поширити християнство?
5. Чи правильним є твердження, що походи Ігоря були менш вдалимими, ніж Олега? Чому?
6. Чи були зміни у збиранні полюддя, запроваджені Ольгою, важливими для укріплення держави? Поясни свою думку.
7. Прочитай характеристику княгині Ольги відомої української дослідниці Наталії Полонської-Василенко. Чи погоджуєшся ти з її думкою? Чому?

«Якщо вірити літопису... вона досягла великих успіхів, і за 20 років не було ні заворушень, ні повстань. Гадаємо, що якраз оцією стороною своєї діяльності заслужила Ольга епітету “Мудра”. ...Напрошується порівняння її, володарки Східної Європи Х століття, з видатнішою постаттю Західної Європи ІХ століття: з Карлом Великим — відкидаючи його воєнну діяльність, а беручи до уваги його заходи упорядкування його великої імперії...».

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Вислов своє ставлення до діяльності княгині Ольги у вигляді короткого (8–10 речень) есе. Використай інструмент дослідження.
<https://vse.ee/cfwx>

Відкрий цифровий додаток і виконай завдання до § 4.
<https://vse.ee/cfwx>

§ 5. КНЯЗЬ СВЯТОСЛАВ І ЙОГО ПОХОДИ

▶ ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Яку мету, на вашу думку, переслідували київські князі, організовуючи тривалі й затратні походи в далекі землі? Як літопис характеризує ці походи?

▶ ДОСЛІДІТЬ

Яким побачили князя автори зображень? Які риси характеру підкреслено?

1

2

1 — Святослав, художник Артур Орльонов;

2 — реконструкція зовнішності князя Святослава за описом Льва Диякона

1 Яким був князь Святослав Хоробрий

▶ ПОМІРКУЙТЕ

Чому малолітній князь перебував на полі битви? Як характеризували князя автори руських та візантійських історичних джерел? Як зображували князя Святослава літописці?

Святославу Ігоровичу було тільки три роки, коли він успадкував князівство свого батька. До повноліття Святослава державою керувала його мати — княгиня Ольга. З дитинства він готувався стати воїном і присвятив цьому майже все життя.

З «Повісті минулих літ»

У рік 946 Ольга із сином Святославом зібрала воїв... і пішла на Деревлянську землю. І вийшли деревляни насупротив. І коли зійшлися обидва війська до купи, кинув списом Святослав на деревлян, а спис... вдарив під ноги коневі, бо був Святослав зовсім малим. І сказав воєвода Свенельд: «Князь уже почав. Ударимо, дружино, вслід за князем».

Із праці історика Льва Диякона

...Ось якою була його (князя Святослава) зовнішність: помірного зросту, не надто високого і не дуже низького, з кошлатими бровами і ясно-синіми очима, кирпатий, безбородий, з густим, дуже довгим волоссям над верхньою губою. Голова в нього була зовсім гола, але з одного боку її звисало пасмо волосся — ознака знатності роду; міцна потилиця, широкі груди та всі інші частини тіла були цілком співмірні, однак виглядав він похмурым і диким. В одне вухо його була вдіта золота сережка, прикрашена карбункулом... Одежа його була біла і відрізнялася від одяжі його наближених тільки чистотою.

З «Повісті минулих літ»

Коли князь Святослав виріс і змужнів, став він воїв збирати... Ходячи, яко пардус, багато воєн він чинив. Возів же за собою він не возив, ні котла не брав, ні м'яса не варив, але конину або звірину, на вуглях спікши, це він їв. Навіть шатра він не мав, а пітник слав і сідло клав у головах. Такими ж і всі вої його були. І посилав він до інших земель послів, кажучи: «Хочу на вас іти».

2 Якими походами відомий Святослав

► ПОМІРКУЙТЕ

На основі тексту та карти (с. 19) заповніть таблицю «Походи Святослава».

Напрямки походів	Основні завоювання та перемоги	Результати й наслідки

Східні походи Святослава

У 964 р. Святослав здійснив перший похід до межиріччя Оки й Волги, де підкорив в'ятичів і через їхню землю вирушив у Волзьку Булгарію. Він захопив її столицю, приборкавши місцеві племена, і навесні 965 р. вступив на територію Хозарського каганату.

У головній битві на березі Волги, біля столиці каганату — міста Итиль, Святослав спільно із союзними печенігами переміг хозар і повів військо вздовж Каспійського моря. Війська Святослава пройшли до гирла Дону з боями, підкоривши місцеве населення. У 965 р. вони захопили хозарське місто-фортецю Саркел на перетині сухопутних і річкових торговельних шляхів з Азії в Європу. Місто перейшло під владу Русі й отримало назву Біла Вежа.

У 966 р. Святослав від Саркела знову вийшов на землі в'ятичів, остаточно підкорив їх і наклав данину. Проте розгром Хозарії відкрив шлях наступу на Русь печенігам.

▶ ДОСЛІДІТЬ

1. Відслідкуйте Східні походи князя Святослава за картою (с. 19).
2. Розгляньте ілюстрацію й опишіть труднощі, пов'язані зі штурмом фортеці Саркел. Якими знаннями та навичками, на вашу думку, повинен був володіти той, хто намагався її взяти?

Фортеця Саркел (сучасна реконструкція)

Балканські походи Святослава

У 968 р. візантійський імператор звернувся до Святослава по допомогу у війні з Болгарією. Князь погодився, і його військо

суходолом та човнами рушило до Дунаю і здобуло перемогу. Його дружина розгромила болгар під Доростолом і захопила 80 міст. На підкорених землях Святослав заснував столицю — місто Переяславець на Дунаї, «середину» його землі.

На той час княгиня Ольга і троє синів Святослава перебували в Києві. Навесні 969 р. печеніги вперше підійшли до Києва й узяли місто в облогу. За звісткою киян руське військо швидко рушило до Києва. Печеніги не чекали цього й відступили.

У 969–970 рр. Святослав вирушив у новий похід проти болгар і завоював землі й міста у Фракії та Македонії. Коли князь попередив візантійців, що йде на Константинополь, проти нього постало велике імперське військо. За цих обставин князь виголосив промову до дружини, що ввійшла в літопис.

▶ ДОСЛІДІТЬ

1. Відслідкуйте Балканські походи князя Святослава за картою (с. 19).
2. Які думки й почуття викликає у вас промова Святослава? Як вона характеризує князя? Чи передали автори діорами атмосферу промови князя?

Промова Святослава з «Повісті минулих літ»

Уже нам нікуди дітись, а волею і неволею доведеться стати насупроти. Тож не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістями тут, бо ж мертвий сорому не зазнає. Якщо ж побіжимо ми, — то сором нам. Тож не втечемо, а станемо кріпко, і я перед вами піду. Якщо моя голова ляже, — тоді самі подумайте про себе». І сказали вої: «Де голова твоя ляже, там і наші голови ми зложимо».

Промова Святослава до війська (діорама в Хортицькому музеї козацтва, м. Запоріжжя)

» ДОСЛІДІТЬ

На основі документа поясніть, у чому полягає суть змін, які Святослав проводив у державі.

З «Повісті минулих літ»

У рік 969. Сказав Святослав матері своїй і боярам своїм: «Не люблю мені є в Києві жити. Хочу жити я в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї. Адже там усі добра сходяться: із Греків — паволоки, золото, вино й овочі різні, а з Чехів і з Угрів — сrebro й коні, із Русі ж — хутро, і віск, і мед, і челядь».

І мовила йому мати: «Чи бачиш ти, що я недужа? Куди ти хочеш іти од мене?»... І по трьох днях померла Ольга... Святослав посадив Ярополка в Києві, а Олега — в Деревлянах. У цей же час прийшли люди новгородські, просячи князя собі... І пішов Володимир з Добринею, вуєм своїм, до Новгорода, а Святослав — до Переяславця.

У 971 р. основні події війни розгорнулися під містом Доростолом. Обложені імператорським військом дружинники Святослава вперто оборонялися. Але сили русичів танули. Спроба відбити візантійців не вдалася, і Святослав був змушений почати переговори. Було укладено мир, за яким Русь втратила завойовані землі в Подунав'ї та позбавилася претензій на Крим.

Імператор відпустив військо Святослава з Доростолу зі зброєю й надав усе необхідне на зворотний шлях. Водночас він направив до печенігів посла, який попередив ворогів Святослава про його наближення. Навесні 972 р. печеніги напали на загін русичів біля порогів Дніпра. У цьому бою Святослав загинув.

» ДОСЛІДІТЬ

Чому, на вашу думку, печенігам вдалося перемогти Святослава?

Останній бій Святослава з печенігами
(діорама в Хортицькому музеї козацтва)

3 Як оцінюють діяльність Святослава історики

» ДОСЛІДІТЬ

Прочитайте, як оцінювали діяльність князя Святослава вчені. Оберіть твердження, з яким ви погоджуєтесь, або сформулюйте власне.

Михайло Грушевський: «Святослав належить до найбільш виразних і характеристичних фігур між давніми руськими князями... Роль князя-правителя, голови держави, зовсім сходиться на другий план перед войовничим ватажком. Це чистий запорожець на київському престолі...».

Микола Котляр: «Князь за допомогою воєнних походів розв'язував життєво важливі для Русі справи взаємин з агресивними сусідами. У цьому він відрізнявся від інших середньовічних князів і королів хіба що тим, що був більш удачливим у війні. Та й про рідну землю Святослав турбувався не менше від своїх попередників».

Наталія Полонська-Василенко: «Наче навмисно доля дала нам антитезу в мудрому правлінню Ольги в порівнянні до Святослава, цього норманського вікінга, хороброго, шляхетного, відважного, для війни, але не для управління державою. Ця антитеза ще більш підкреслює мудрість, велич Ольги. Цю різницю добре розуміли сучасники; коли викликали Святослава на допомогу від печенігів, кияни казали йому: “Ти, княже, чужої землі шукаєш, а свою не бережеш...”».

Сергій Петков: «Святослав — одна з найвеличніших постатей в історії слов'ян, у світовій історії — державний діяч, політик і дипломат, полководець і стратег, надзвичайно обдарована людина... Для нас, українців, Святослав — це постать такого значення та такої величини, як для греків постать Александра Македонського».

» ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Знайди помилки в тексті.

«Святослав був сином Олега (Ігоря) та Ольги. Він прийшов до влади в 945 р. За його правління територія Русі-України значно зменшилася. Святослав не зміг розгромити Хозарський каганат. Він здобув перемогу в поході на Балкани в 968 р., але другий Балканський похід завершився поразкою. Навесні 972 р., повертаючись до Києва, Святослав загинув у бою з половцями біля дніпровських порогів».

2. Назви племена й народи, які підкорив Святослав та примусив їх сплачувати данину.

3. Якими були результати першого і другого Балканських походів?

4. Визнач спільні та відмінні риси політики Ольги та Святослава.

5. Про що, на твою думку, свідчить те, що печенізький хан Куря зробив із черепа вбитого Святослава кубок і виносив його лише найдорожчим гостям?

6. Михайло Грушевський називав князя Святослава «давньоруським спартанцем» і «першим запорожцем на київському столі». Поясни, як ти розумієш наведені характеристики. Чи погоджуєшся з ними?
7. Які риси Святослава підкреслено в портреті сучасного українського художника Олексія Штанка та на пам'ятній монеті Національного банку України?

vse.ee/ciws

Знайди в інтернеті зображення князя Святослава художника Олексія Штанка або зіскануй QR-код.

» А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Прочитай уривок із роману С. Склярєнка «Святослав». Яким побачив Святослава автор? Чи збігається цей образ із твоїми уявленнями про князя? Чому? Які думки й почуття викликає в тебе ця людина?

...У світанковому промінні князь побачив перекошене від злості обличчя печеніга... Святослав подивився навкруг. Скеля, на якій вони стояли, круто обривалась над дніпровими водами. Там внизу — прірва. Крок, кинутись вниз — і кінець, смерть. Та чи личить воїну, тим більше князю Русі, бодай у найстрашнішу годину накладати на себе руки? Смерть у бою — чесна смерть, самогубець — боягуз, ...такого й після смерті жде вічне закляття, ганьба, сором. ...Із мечем у руці князь Святослав ступив наперед, і за ним пішло ще п'ятеро. Вони йшли проти сотні ворогів... У цю останню годину вої, воєвода і князь Святослав бились так, як ніколи. ...Впав воєвода Бождар, упали три отроки, упав Микула. Лишився один Святослав... Але і один він все ішов уперед — з мечем у правій руці, зі щитом у лівій. Якийсь печеніг підскочив збоку до нього й перебив ліву руку — князь Святослав випустив щит, але мав ще меч. Кілька стріл разом впились в його груди, але князь київський ішов далі. І тільки на одну мить зупинився Святослав. Він високо підняв голову, широко розплющеними очима подивився вдалину. ...Ще крок уперед ступив князь Святослав і раптом, як зламаний спис, упав на землю...

2. Уяви, що ти працюєш у команді, яка зніматиме пригодницький історичний фільм про Святослава. Вигадай назву цього фільму, намалюй рекламний постер у формі колажу та склади слоган — гасло до майбутньої стрічки. Скористайся інструментом дослідження.

<https://vse.ee/cfwx>

Відкрий цифровий додаток і виконай завдання до § 5.
<https://vse.ee/cfwx>

УЗАГАЛЬНЮЄМО ЗНАННЯ Й УМІННЯ ЗА РОЗДІЛОМ 1

ВИКОНУЄМО ПРОЄКТ «ПРАВИТЕЛІ КИЄВОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ІХ–Х ст.»

У світі тривають розробки програмного забезпечення, яке називають штучним інтелектом (ШІ). Команди програмістів удосконалюють можливості ШІ, який сьогодні здатний аналізувати текст, узагальнювати матеріал і ставити до нього запитання, знаходити й систематизувати потрібну інформацію, складати зв'язний текст будь-якого типу (вірш, есе, новела, стаття), перекладати текст іншою мовою тощо.

Робота ШІ поки що далеко не ідеальна, особливо в окремих галузях. Зокрема, опрацьовуючи історичні матеріали, він змішує реальні факти та вимисел, наукові дослідження й байки. Проте працювати з ним цікаво, якщо знати як. Запрошуємо вас отримати такий досвід.

Спершу потренуймося.

1. *Прочитайте* два тексти. *Спробуйте визначити*, який з них написаний науковцем, а який — згенерований ШІ. *Визначте* ті характеристики тексту, які дали вам змогу зробити певний висновок.

Не менш загадковою особистістю, ніж князь Кий, є інший легендарний діяч Київської держави ІХ століття — Аскольд. 860 року сталася подія, що приголомшила середньовічний світ. То був похід Русі під проводом князя Аскольда на столицю Візантійської імперії Константинополь. Нестор записав у своєму творі: «Коли почав царювати Михаїл (імператор Візантії з 842 р.), стала так прозиватися Руська земля. Дізнались ми про це тому, що за цього царя приходила Русь (війною) на Царгород, як пишеться про це в літописанні грецькому (візантійському). Ось чому з цієї пори почнемо (розповідь) і число (лік рокам) покладаємо». На думку літописця, експедиція Аскольда на Царгород ознаме-

Аскольд (830-ті — 882 рр.) — напівлегендарний варязький київський князь (860–882 рр.). Засновник Київського князівства в Наддніпрянщині. Аскольд був одним із двох варягів, яких було запрошено місцевими слов'янськими племенами правити ними. Він разом зі своїм братом Діром прийняв запрошення й заснував Київ, який став столицею Русі-України.

У 860 році Аскольд очолив перший похід Русі на Константинополь, столицю Візантійської імперії. Похід був успішним, і Аскольд зміг укласти мирний договір із Візантією.

нувала початок давньоруської історії, стала ключовою подією в житті Київської держави, одним із засновників якої і був, певно, цей князь.

Аскольд правив Києвом протягом 22 років. Він був убитий Олегом Віщим, який захопив владу в 882 році.

2. Штучний інтелект може згенерувати зображення за описом. Але отримати якісний портрет чи ілюстрацію, наприклад про життя середньовічного суспільства, дуже непросто. Необхідно детально й достовірно описати те, що ви хочете побачити.

Розгляньте зображення. Одне з них — це робота художника, його авторське уявлення про князя Святослава Ігоровича. Інше — продукт роботи ШІ. Визначте, яке з них кому належить. Чому ви так думаете?

3. *Об'єднайтесь у групи. Оберіть правителя чи правительку Русі-України IX–X ст., підготуйте власний короткий текст із посиланнями на джерела та згенеруйте текст про обраного вами діяча чи діячку в безкоштовній версії ШІ (наприклад, Chat GPT, Perplexity AI, Bard).*

За можливості, *спробуйте згенерувати портрет обраної історичної постаті. Для цього ви можете скористатися програмами DEEP DREAM GENERATOR (<https://hotpot.ai/art-generator> чи <https://creator.nightcafe.studio/>).*

4. *Запропонуйте однокласникам та однокласницям розпізнати, про кого йдеться, який із них — авторський, а який — створений за допомогою ШІ.*

5. *Обговоріть, скориставшись цими прикладами, чому важливо перевіряти на достовірність історичні матеріали, поширені в соцмережах та масмедіа.*

6. *Підбийте підсумки й оцініть свою роботу.*

Розділ 2. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА (РУСЬ-УКРАЇНА) НАПРИКІНЦІ X — В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XI ст.

§ 6. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА ЗА ЧАСІВ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО

► ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Чого прагнули у своїй зовнішній політиці перші київські князі? Якими були їхні основні досягнення у внутрішній політиці?

► ДОСЛІДІТЬ

У билинах князя Володимира, наступника Святослава, народ звеличував як «Володимира Красне Сонечко». Православна церква зарахувала його до лику святих. В історію він увійшов під ім'ям Володимир Великий. Як ви вважаєте, які заслуги (вчинки, діяння) князя зумовили таке ставлення до нього нащадків? Складіть перелік із 3–4 припущень та поясніть свою думку.

Портрет князя
Володимира Великого
в «Історії України-Русі»
М. Аркаса, 1912 р.

1 Як Володимир Святославич став київським князем і якою була його зовнішня політика

► ПОМІРКУЙТЕ

Укажіть найважливіші риси зовнішньої політики князя Володимира. Як наведена в тексті інформація характеризує його як правителя?

По смерті князя Святослава його старший син Ярополк правив у Києві, середній — Олег — в Овручі на землях деревлян, а наймолодший — Володимир — у Новгороді. Ярополк вирішив усунути братів від влади, у цій боротьбі загинув Олег. Володимир же, спираючись на варягів, зумів перемогти брата. У **980 р.** він став одноосібним правителем Русі-України й перебував на київському престолі до своєї смерті в **1015 р.**

Майже десять років свого правління князь Володимир провів у війнах, намагаючись зберегти цілісність держави. Як колись його батько, він знову розбив волзьких булгар, підтвердив свою владу над в'ятичами в басейні Оки. Далі рушив на захід до Карпат, захопив Червенські гради на території Волині та Галичини.

Володимир приєднав до Русі землі волинян і хорватів. Уздовж південного кордону, де руські поселення потерпали від постійних нападів печенігів та інших кочових племен, князь наказав звести укріплення вздовж місцевих річок, зокрема Сули і Трубежа.

Посилився вплив Київської держави в Північному Причорномор'ї, Криму, Приазов'ї. Зокрема, до своїх володінь Володимир приєднав Керченський півострів. Зміцнилися позиції київського князя в кримських містах Сурожі (Судаку) й Херсонесі, де утвердились осередки руських купців.

▶ ДОСЛІДІТЬ

Покажіть на карті (с. 19): 1) землі, завойовані Володимиром; 2) кордони Русі-України за правління Володимира Великого. Назвіть географічні орієнтири (моря, річки, племена тощо), з якими сусідила держава. Обговоріть, які завдання, на вашу думку, постали у внутрішній політиці Володимира у зв'язку з розширенням кордонів.

За князювання Володимира (980–1015 рр.) Русь перетворилася на велику європейську державу.

Поступово князь упроваджував дипломатію замість воєнних походів. Він підтримував добрі стосунки з країнами Скандинавії, Польщею, Угорщиною, Чехією та іншими. Прагнучи зміцнити свої відносини з найважливішим сусідом — могутньою Візантією, Володимир охрестився й одружився із сестрою імператора — принцесою Анною.

2 Які основні напрями внутрішньої політики Володимира

▶ ПОМІРКУЙТЕ

Чим внутрішня політика Володимира Великого відрізнялася від його попередників?

Під час свого правління Володимир докладав багато зусиль для розбудови державності на території Русі. Він здійснив низку реформ.

▶ ДОСЛІДІТЬ

1. Спираючись на інформацію в таблиці (с. 46), обговоріть реформи, які запровадив Володимир Великий. Ознайомтеся з кожною реформою за запитаннями: *Що? Як? Чому?* Сформулюйте висновки: «Які наслідки мала реформа? Яким було її значення для подальшого розвитку держави?»

Адміністративна реформа	Як проводилася реформа?	Передача влади на місцях намісникам князя — посадникам — його синам або довіреним особам зі старших дружинників. Ліквідація племінних князівств, створення земель як окремих територій навколо їх центрів (Полоцька земля, Ростовська земля, Муромська земля тощо)
	Чому це було необхідно?	Щоб послабити стару родоплемінну знать та замінити поділ території держави з родоплемінного на територіальний
Військова реформа	Як проводилася реформа?	Заміна варягів на керівних посадах у дружині місцевими мешканцями. Утворення найманого війська, надання найманцям земельних наділів за несення військової служби у віддалених районах. Будівництво нової системи оборони від нападів кочовиків
	Чому це було необхідно?	Створення відданого князю війська, формування верхівки військової знаті з місцевого населення. Було побудовано величезні насипні земляні вали, глибокі рови та низку фортець, що мали бути перешкодою для проникнення на-самперед печенігів, з якими київські князі вели тривалу боротьбу
Фінансова реформа	Як проводилася реформа?	Карбування за візантійським зразком перших золотих і срібних монет (златників і срібників)
	Чому це було необхідно?	Початок формування власної фінансової системи держави

2. Які реформи відображає уривок літопису? Чому ви так вважаєте?

З «Повісті минулих літ»

Було ж у нього 12 синів. І посадив Вишеслава в Новгороді, Ізяслава в Полоцьку, Святополка в Турові, а Ярослава в Ростові. Коли ж помер старший Вишеслав у Новгороді, посадив у ньому Ярослава, а Бориса в Ростові, а Гліба в Муромі...

І мовив Володимир: «Не добре, що мало градів біля Києва». І почали ставити гради по Десні, і по Острі, і по Рубежу, і по Сулі, і по Стугні. І почав набирати мужів кращих від слов'ян, і від кривичів, і від чуді, і від в'ятичів, і ними заселив гради, бо була війна з печенігами, і воював з ними.

3. З якими реформами князя Володимира пов'язані ілюстрації? Поясніть свою думку.

1

1 – частина Стародавнього Києва – місто Володимира (макет Д. Мазюкевич);
2 – златник і срібник Володимира: на монетах зображався з одного боку Христос Спаситель, з іншого – князь Володимир;
3 – оборонний вал (сучасна реконструкція)

2

3

3 Як відбувалося хрещення Русі

ПОМІРКУЙТЕ

На основі тексту зробіть висновки: чому і як в Русі було запроваджено християнство? Яке це мало значення для подальшого розвитку держави?

Значне розширення території держави внаслідок військових походів поставило перед Володимиром питання про утвердження влади не тільки шляхом примусу, а й через єдину релігію. Адже населення кожної місцевості поклонялося своєму богові й корилося освяченому ним правителю. Тому для зміцнення Русі Володимир вирішив провести релігійну реформу.

Першу спробу об'єднати населення в релігійних віруваннях він зробив на основі язичництва, наказавши поставити в Києві (поруч із княжим двором) десять дерев'яних ідолів, присвячених найбільш шанованим язичницьким богам. Проте люди продовжували молитися тільки власним богам і єдності державі це не ддало.

Тоді він вирішив звернутися до поширеного в Європі єдинобожжя — християнства. Окрім державних інтересів, на вибір Володимира вплинув і його шлюб із сестрою візантійського імператора (принцеса не могла одружитися з неохрещеним князем). Після хрещення й одруження в Корсуні (Херсонес) у 988 р. Володимир повернувся до Києва з Анною, дружинниками та священниками й наказав знищити язичницьких ідолів і провести обряд хрещення киян.

Згодом хрещення населення проводили по всій території Русі. За правління князя було збудовано церкву Святого Василя (Василій — хресне ім'я князя Володимира) і першу муровану з каменю Десятинну церкву в Києві (на її утримання князь виділяв десяту частину своїх прибутків).

▶ ДОСЛІДІТЬ

1. Хто ініціював хрещення киян та в який спосіб воно відбулося? Чи помітили ви в тексті літопису якісь протиріччя щодо ставлення киян до хрещення? Які саме?

З «Повісті минулих літ»

Володимир... повелів поскидати кумирів¹ — тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів прив'язати коневі до хвоста і волочити до річки... І коли волокли по ручаю до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо іще не прийняли вони хрещення. І, приволикши його, вкинули в Дніпро. Потім Володимир послав посланців по всьому городу, говорячи: «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці — то мені той противником буде». І це почувши, люди з радістю йшли і говорили: «Якби се недобре було, князь і бояри сього б не прийняли». А назавтра вийшов Володимир з попами на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, а попи молитви творили.

2. Як художник зобразив важливу релігійну подію? Які емоції виявляють герої картини? Який її загальний настрій?

П. Андрусів.
Хрещення
Русі-України
(сучасне
зображення)

¹ Кумирами називали статуї язичницьких богів.

Прийняття християнства посилило авторитет і владу київського князя, сприяло формуванню міцної держави, а в подальшому — єдиної нації та культури. Християнські цінності — віра, надія, любов до ближнього, мудрість, справедливість — змінювали цінності людей і їхню поведінку. Прийняття християнства зміцнило міжнародне становище Київської держави, наблизило її до європейської цивілізації. У XII ст. православна церква визнала Великого князя Володимира святим.

В Україні глибоко шанують пам'ять про князя Володимира Великого. Його ім'ям було названо перший у Києві університет, храм у Херсонесі (Севастополь), православний собор у Києві. З іменем князя пов'язані назви міст Васильків і Володимир. Зображення Володимира Великого можна побачити на купюрі та монеті української гривні.

▶ ДОСЛІДІТЬ

Яка спільна ідея відображена в пам'ятниках, поданих на ілюстраціях? Про які історичні події вони нагадують? Яку цінність мають ці пам'ятники для вас?

▶ ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Знайди помилки в тексті.
«Князь Володимир правив від 945 до 1015 р. Він був позашлюбним сином князя Олега. Із його правлінням розпочався новий етап в історії Русі — період занепаду та руїни».
2. З якими подіями пов'язані дати: 980–1015 рр.; 988 р.?
3. Які зміни відбулися в Русі за Володимира?
4. Коли і як було прийнято християнство в Русі?
5. Схарактеризуй внутрішню та зовнішню політику князя Володимира.
6. Визнач причини й суть запровадження християнства як державної релігії Київської держави.
7. У чому, на твою думку, полягає значення прийняття Руссю християнства?

▶ А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Об'єднайтеся в пари і складіть стислий історичний портрет Володимира Великого. Скористайтеся інструментом дослідження. <https://vse.ee/cfwx>

1 — пам'ятник Святому Володимирі, м. Лондон, Велика Британія (скульптор Л. Молодожанін);

2 — пам'ятник Володимирі Великому, м. Київ (скульптори В. Демут-Малиновський і П. Клодт)

Відкрій цифровий додаток і виконай завдання до § 6.
<https://vse.ee/cfwx>

§ 7. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА ЗА КНЯЗЯ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

» ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Уявіть себе літописцями і створіть перелік здобутків князя Володимира, завдяки яким він увійшов в історію як Володимир Великий. Які зміни в державі відбулися?

» ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте зображення наступника Володимира — князя Ярослава Мудрого (правив у **1019–1054 рр.**). Висловте припущення, які особливості політики київського князя воно відображає. Перевіряйте свої міркування, працюючи з текстом параграфа.

1 Якою була зовнішня політика Ярослава Володимировича

» ПОМІРКУЙТЕ

Створіть таблицю, у якій зазначте основні напрями зовнішньої політики Ярослава та приклади відповідних подій.

По смерті Володимира Великого між його синами розгорнулася боротьба за київський престол. Вона завершилася в 1019 р. перемогою Ярослава. До 1036 року співправителем Ярослава був його брат Мстислав, чернігівський князь.

Ярослав продовжив традиції зовнішньої політики держави, закладені його батьком — Володимиром Великим. Він спрямовував свої сили на розширення територіальних володінь, охорону кордонів, налагодження відносин із провідними європейськими країнами. На півночі й північному заході Ярослав приєднав до Русі-України землі між Чудським озером і Балтикою, де з оборонною метою заснував місто Юр'їв (нині Тарту, Естонія).

Опікуючись західними кордонами, він уклав договір із польським королем Казимиром, відповідно до якого територія між річками Сян і Буг входила до складу Русі. Згодом для зміцнення західних рубежів на річці Сян було засновано місто Ярослав.

Поштова марка
«1000 років з
початку правління
Ярослава Мудрого»
(худ. М. Кочубей)

Ярослав Мудрий
(сучасне зображення)

Для охорони південних кордонів на прилеглій до річок Рось і Трубеж території збудували міста Корсунь, Канів, Юр'їв (Біла Церква). Міста та фортеці заклали і вздовж річки Сула. Навколо Києва насипали велетенські земляні вали, на вершинах яких установили високі дубові стіни для захисту від ворожих нападів. У 1036 р. Ярослав розгромив печенігів, які намагалися захопити Київ.

ДОСЛІДІТЬ

1. Простежте за картою (с. 19), як змінилися кордони Русі-України за Ярослава Мудрого. Які наслідки це мало для її зовнішньополітичного становища?
2. На основі документа поясніть, на які сили спирався Ярослав. Чи була його перемога легкою? Чи міг Ярослав у зовнішній політиці віддавати перевагу постійним воєнним діям? Чому?

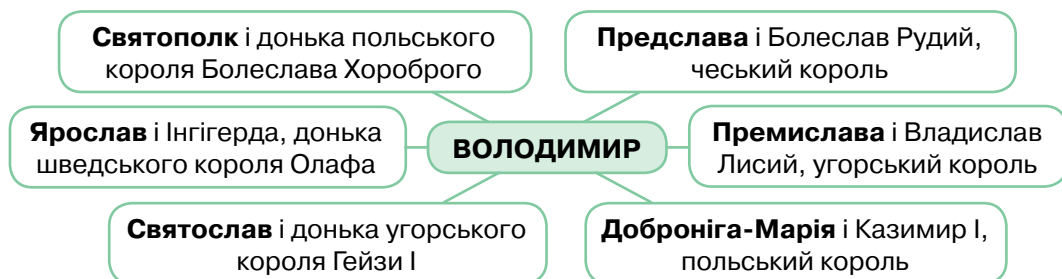
Про перемогу Ярослава Мудрого з «Повісті минулих літ»

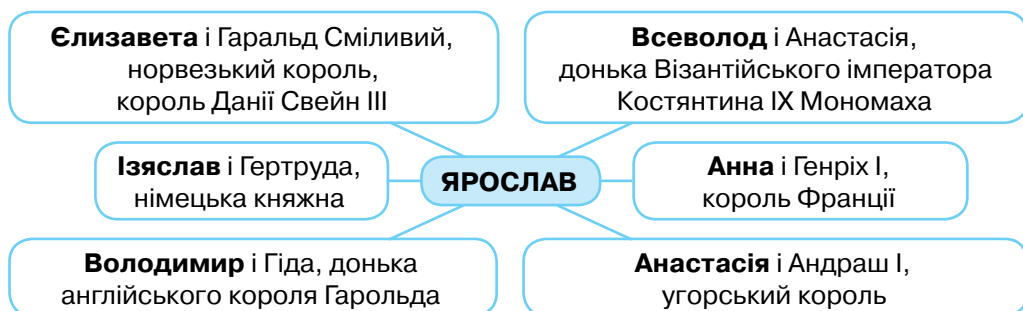
Коли Ярослав був у Новгороді, йому прийшла звістка, що печеніги оточують Київ. Ярослав, зібравши багато війська з варягів і слов'ян, прийшов до Києва і... вистроїв дружину свою... І стали вони перед містом, а печеніги почали наступати. І сталася жорстока січа, і ледве переміг Ярослав під вечір.

Ярослав покладався не лише на військову силу, а й на дипломатичні зв'язки з іншими країнами. Князь підтримував дружні стосунки з Польщею, Угорщиною, Францією, Норвегією, Швецією. Ці зв'язки зміцнювалися завдяки «шлюбній дипломатії», у якій і Володимир Великий, і Ярослав Мудрий (якого історики навіть прозвали «Тестем Європи») досягли чималих успіхів. Ці правителі замість міжусобних чвар прагнули укласти шлюби й між княжими родинами всередині держави.

ДОСЛІДІТЬ

1. Поясніть за схемами, як розвивалася «шлюбна дипломатія». Як це впливало, на вашу думку, на міжнародне і внутрішнє становище Русі-України?

2. Чому, на вашу думку, нащадки шанують пам'ять про доньок Ярослава? Знайдіть про них додаткову інформацію. Чи могла жінка часів раннього європейського середньовіччя реалізуватися як державна діячка? Поясніть свою думку.

- 1 — пам'ятник Анні Ярославні, м. Санліс, Франція (скульптор В. Зноба);
- 2 — пам'ятник королю Андрашу та його дружині Анастасії Ярославні поблизу озера Балатон, Угорщина (скульптор Б. Корж)

2 Як князь Ярослав Володимирович розбудовував державу

ПОМІРКУЙТЕ

Які напрями внутрішньої політики обрав князь Ярослав?

Ярослав спрямував внутрішню політику на централізацію держави, послабленої за часів міжусобної боротьби. Він упорядкував державне управління та зменшив данину, що сприяло пожвавленню землеробства і скотарства, розвитку ремесел і промислів. Розвивалася торгівля: товари з Русі транспортували до Візантії, країн Кавказу та Арабського Сходу. Місто Володимир контролювало торговельні шляхи до західних країн: Польщі, Німеччини, Угорщини, Чехії. У внутрішній торгівлі важливе значення мав Соляний шлях від Києва до узбережжя Чорного моря.

Населення Русі користувалось у торгових розрахунках, окрім монет, злитками срібла — гривнями. За одну гривню можна було купити вола або десять телят. Ярослав продовжив карбування монет, започатковане Володимиром Великим, що мало, окрім економічного, і політичне значення як ознака незалежності князя та могутності його держави. На срібниках Ярослава було зображено тризуб і святого Георгія (при хрещенні Ярослав одержав ім'я Георгій, Юрій).

Він будував нові міста: Корсунь, Богуслав, Юр'їв. Водночас розширювалися старі «гради», поступово перетворюючись на потужні осередки ремісництва й торгівлі, як-от Чернігів, Переяслав, Володимир, Турів. Зростає життєвий рівень населення Русі-України. Його загальна чисельність наприкінці XI ст. становила понад 5 млн осіб.

▶ ДОСЛІДІТЬ

Чому монету називали «срібником»? З якою метою на монеті зображено герб князя Ярослава? Що символізувало зображення святого Георгія? Як на сучасній українській банкноті відображено спадкоємність грошового обігу Русі-України?

1 — срібник Ярослава із зображенням святого Георгія та княжим гербом;
2 — сучасна українська банкнота номіналом 2 гривні із зображенням Ярослава Мудрого

3 Які зміни за часів Ярослава Мудрого відбулися в культурі й церковному житті Русі-України

▶ ПОМІРКУЙТЕ

Чому ім'я Ярослава пов'язують із розвитком церковного та культурного життя Русі-України?

За князювання Ярослава Київ розвинувся як політичний і духовний центр Русі. Було здійснено величезну розбудову міста. Територія нового граду зросла в сім разів порівняно з городищем Володимира. Довжина міського валу становила 3,5 км, подекуди досягаючи 14 м у висоту.

Окрасою Києва стали Золоті ворота (названі на кшталт однойменних воріт у Константинополі) — головний в'їзд до міста. Чимало науковців схиляються до думки, що дерев'яні стіни споруди були захищені від пошкоджень листами міді, тому кожен, хто прибував до Києва в сонячний день, бачив яскравий блиск Золотих воріт. Над брамою воріт було збудовано церкву Благовіщення, яку всередині оздобили фресками й мозаїкою.

Центром архітектурного осередку Ярославового міста став собор Святої Софії (Премудрості Божої), будівництво якого завершилося в 1037 р. Величну будівлю, увінчану тринадцятьма

куполами, зсередини прикрасили фресками й мозаїкою. Тут можна було побачити сцени релігійного характеру й портрети засновника храму — князя Ярослава та членів його родини. Собор вважали головним храмом Русі. А ще в ньому зберігали найцінніші книжки та навчали грамоти й основ наук дітей із заможних родин. Виникали школи й при інших храмах і монастирях.

Також Ярослав опікувався церквою, прагнув поширення християнства в руських землях. Коли князь Володимир Великий

Митрополія — територія, на якій розташовані храми, що перебувають під церковною владою митрополита. **Митрополит** — другий після патріарха сан у православної церковній ієрархії.

охрестив Русь, священники заснували Київську митрополію, підпорядковану константинопольському патріархові. Київськими митрополитами були візантійці, яких призначали в Константинополі.

За сприяння князя Ярослава в 1051 р. собор (тобто зібрання) руських єпископів уперше обрав митрополитом русича Іларіона. Того ж року було закладено Печерський монастир — у майбутньому провідний осередок церковного й культурно-освітнього життя. Було засновано й інші монастирі на Русі. Щоб забезпечити потребу руських церков у книгах, Ярослав створив у Києві при Софійському соборі майстерню для переписування книжок. У Києві розпочали роботу над перекладами грецьких та інших книг церковнослов'янською мовою. Також було укладено літописний звід та створено перший в історії Русі-України збірник законів «Руська правда».

Князь Ярослав зажив собі слави як добре освічений, розумний і талановитий правитель. Вважають, що за правління Ярослава Мудрого Русь-Україна досягла найвищого розвитку.

ДОСЛІДІТЬ

Яку інформацію можемо отримати з наведених джерел? Які висновки зробити?

1 — зображення князя Ярослава (мозаїка на станції метрополітену «Золоті Ворота», художники Г. Корінь і В. Федько);

2 — одна з найвищих державних нагород України — орден князя Ярослава Мудрого I ступеня;

3 — Анна Ярославна (живопис, невідомий художник XIX ст.)

§ 8. Суспільний устрій та господарське життя за часів Володимира Великого і Ярослава Мудрого

▶ ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Назви роки правління Ярослава Володимировича.
2. Скористайся картою (с. 19) та покажи землі, які було приєднано до Русі в той час. Визнач за текстом параграфа найважливіші події за часів Ярослава Мудрого.
3. Визнач, які важливі зміни відбулись у культурному й релігійному житті Русі за Ярослава Мудрого.
4. Як розбудовувався Київ за часів князя Ярослава?
5. Які спільні й відмінні риси внутрішньої та зовнішньої політики Володимира Святославича і Ярослава Володимировича?
6. Чому князя Ярослава історики назвали «Мудрим»?
7. Вислов своє ставлення до діяльності Ярослава Мудрого.

▶ А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Скористайся текстом підручника, інформацією з відкритих джерел і створи інфографіку, яка ілюструватиме правління Ярослава. Використай інструмент дослідження. <https://vse.ee/cfwx>

Відкрий цифровий додаток і виконай завдання до § 7.
<https://vse.ee/cfwx>

§ 8. СУСПІЛЬНИЙ УСТРІЙ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ ЗА ЧАСІВ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО І ЯРОСЛАВА МУДРОГО

▶ ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Що ми називаємо суспільним устроєм держави? Які питання варто розглядати щодо суспільного устрою Русі-України за часів Володимира Великого і Ярослава Мудрого? Що ви вже знаєте про розвиток тогочасного господарства?

▶ ДОСЛІДІТЬ

Представників яких суспільних груп Русі-України зображено нижче? Чим, на вашу думку, відрізнялося життя представників різних верств населення? Чому ви так думаєте? Які висновки можна зробити щодо суспільного устрою й суспільних відносин Русі X–XI ст.?

Вбрання представників давньоруського суспільства: 1 — князя і княгині; 2 — бояр; 3 — дружинників князя; 4 — священнослужителів; 5 — ремісництва та селянства

1 Як розвивалися суспільні відносини та яку роль відіграла «Руська правда»

ПОМІРКУЙТЕ

Якими були суспільство і влада за часів Русі? Які верстви населення існували? Чим вони відрізнялися? Чому виникла потреба в писаних законах?

За політичним устроєм Русь-Україна була монархією, схожою на імперію Карла Великого. На чолі держави стояв *великий князь київський* із роду Рюриковичів. У його руках було зосереджено всю верховну владу. Йому підпорядковувалися *місцеві князі* (переважно його сини та близькі родичі), які правили окремими землями. Великий князь надавав землі місцевій знаті — **боярам**, спочатку в тимчасове користування, а згодом, в XI ст., у приватну власність.

Безпосередніми виконавцями розпоряджень великого князя були *дружинники (княжі мужі)*. Із них князь призначав *воєвод* — воєначальників. Князі надавали землю у власність і монастирям, які зміцнювали авторитет княжої влади в суспільстві.

Усе населення Русі поділялося на вільне та залежне. Серед вільного населення виокремилися привілейовані групи: князі, бояри, дружинники та духівництво. Духівництво становило окрему верству населення й ділилося на *чорне* та *біле*. До першої групи належали **ченці**, котрі вели літописи, переписували книжки, організовували школи. *Білим духівництвом* були священники, диякони, дяки, паламарі, причетники, які не давали обітниць безшлюбності.

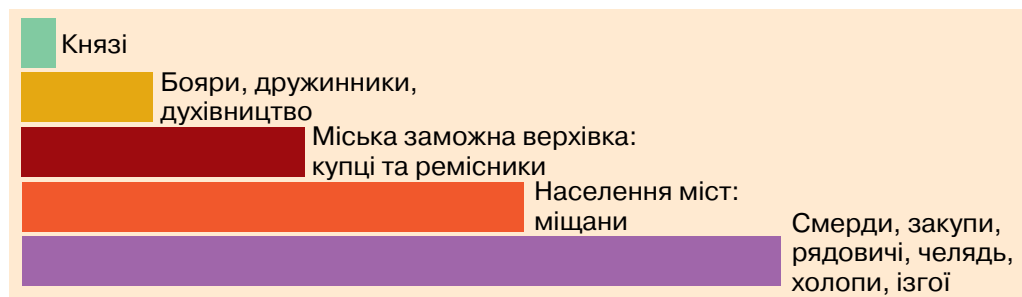
Чернець, черніця, ченці — особи з релігійної спільноти, які мешкали в монастирях.

Непривілейоване вільне населення становило більшість. Це були представники селянства (смерди) і міщанства (мешканці міст). У містах утворилася заможна верхівка з купців та ремісників і бідне населення з обмеженими доходами. Селянство володіло землею й худобою, але з формуванням нової системи податків і повинностей поступово потрапляло в залежність від землевласників. На користь держави замість полюддя тепер збирали податок з окремого господарства — «диму». Пізніше виник поземельний податок — від плуга чи рала. Податки сплачували як в натуральній формі, так і в грошовій. До повинностей належали «повоз» — надання коней і транспорту для потреб князя, а також будівництво міст та зведення укріплень. Окрему групу вільних становили *ізгої* — люди, які вибули з однієї соціальної верстви, але не потрапили до іншої.

Закупи й рядовичі — численний прошарок напіввільних людей, які брали в борг гроші, зерно чи худобу або працювали за угодою в господаря. Невільних людей спочатку називали *челяддю*, а потім *холопами*.

» ДОСЛІДІТЬ

Як би ви назвали таку схему? Які верстви населення на ній відображено? Хто становив найчисленнішу групу? Яку роль у суспільстві відігравали князі? Яка роль відводилася дружинникам? А яка духівництву?

За князювання Ярослава було розроблено перший у Русі-Україні писаний збірник законів *«Руська правда»*, основу якого складало звичаєве право¹. Ці правові норми врегульовували відносини між верствами населення, їхні права в різних сферах життя і процес судочинства.

» ДОСЛІДІТЬ

Про які зміни в давньоруському суспільстві в порівнянні з родоплемінними відносинами слов'ян свідчать наведені статті? Чому постала необхідність прийняття такого збірника законів? Обґрунтуйте свою думку, спираючись на статті *«Руської правди»*.

З «Руської правди»

Ст. 1. Якщо людина вб'є людину, мстити може брат за брата або батько, або син двоюрідний, або племінник з боку матері. Якщо хто з них не бажає або не має можливості помститися, то хай одержить 40 гривень за вбитого.

Ст. 11. За вбивство княжого служителя, кухаря та конюха платиться 40 гривень.

Ст. 12. За огнищанина (князівського управителя) — 80 гривень.

Ст. 14. За вбивство ремісника і ремісниці — 12 гривень.

Ст. 15. За смерда й холопа — 5 гривень, за рабиню — 6 гривень.

А за княжого коня — 3 гривні, а за смердового — 2 гривні.

¹ Звичаєве право — система усталених, зазвичай письмово не фіксованих правил у певному суспільстві.

2 Як розвивалися сільське господарство, ремесла й торгівля

ПОМІРКУЙТЕ

Складіть план «Розвиток сільського господарства, ремесел і торгівлі в Русі в X–XI ст.».

Наприкінці X — у першій половині XI ст. в сільському господарстві та ремісництві відбулися зміни, які сприяли підвищенню продуктивності праці.

ДОСЛІДІТЬ

На основі інфографіки опишіть: 1) які нові явища спостерігаємо в сільському господарстві в IX — першій половині XI ст. і якими були їх наслідки; 2) які ремесла розвивалися в Русі-Україні та який висновок можна зробити про господарювання в цей період.

ДВОПІЛЬНА СИСТЕМА

перший рік   другий рік

поле

■ засівається

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

НОВІ РИСИ

Поширення **плуга** з лемешем, що перегортав землю, та використання волів для оранки

Поширення городництва та садівництва

ТРИПІЛЬНА СИСТЕМА

перший рік   другий рік   третій рік

поле

■ 1 культура   ■ 2 культура   ■ пар

Поширення пшениці, жита, проса, вівса, льону

РЕМЕСЛА

Понад 60 ремісничих спеціальностей

Дерев'яні вироби

Посуд

Металеві знаряддя праці та зброя

Плінфа (цегла)

Прикраси

Тканини

Зростання виробництва сприяло розвиткові торгівлі. Внутрішня торгівля в основному велася на невеликих місцевих ринках. Але окремі міста мали по кілька осередків торгівлі, зокрема в Києві тоді діяло 8 «торгів», куди звозили товари з інших регіонів.

Давньоруські купці торгували з Візантією, Скандинавією, Середньою Азією, арабськими країнами. Для торгівлі з Європою, крім відомого шляху «із варяг у греки», використовували Дунай. Київ був центром транзитної торгівлі між Сходом і Заходом. Тут мешкало багато іноземних купців, які вивозили за кордон хутра, віск, мед, льон, шкіри, ювелірні вироби, панцирі, зброю тощо. Імпортували переважно предмети розкоші: шовкові тканини, парчу, оксамит, зброю, спеції тощо.

▶ ДОСЛІДІТЬ

Складіть кластер «Торгівля в Русі-Україні», враховуючи складники, як-от: внутрішня торгівля, міжнародна торгівля, торговельні шляхи, товари, які ввозили та вивозили. Використайте інструмент дослідження. <https://vse.ee/cfwx>

3 Яким було повсякдення в місті та селі

▶ ПОМІРКУЙТЕ

Що було характерним для міського й сільського життя в Русі?

Життя в місті відрізнялося від сільського не тільки господарською діяльністю, а й побутом. Міська територія забудовувалася щільніше, серед будинків вирізнялися хороми князів і бояр. Житло інших міщан було схожим на сільське.

У кожній оселі основним елементом інтер'єру була піч. Громіздкі лави, посудники, полаті виробляли під час зведення будинку. Удень лава слугувала сидінням, а вночі — ліжком. На стінах облаштовували полиці, великі столи застеляли орнаментованими скатерттинами, на почесному місці вішали ікони та обереги. Для речей використовували дерев'яні скрині. У сільській, а іноді й міській оселі були прядка і ткацький верстат.

Вікна в будинках затягували напівпрозорими висушеними сечовими міхурами тварин, і тільки в житла заможних міщан світло потрапляло через скляні вікна. Олійні світильники, воскові свічки, лучини використовували в оселях нетривалий час, оскільки люди лягали спати після заходу сонця і прокидались удосвіта.

Важливим предметом побуту був посуд, виготовлений переважно місцевими майстрами. Вишуканий дорогий керамічний посуд привозили для заможних міщан із Чехії чи Німеччини, а скляний — із

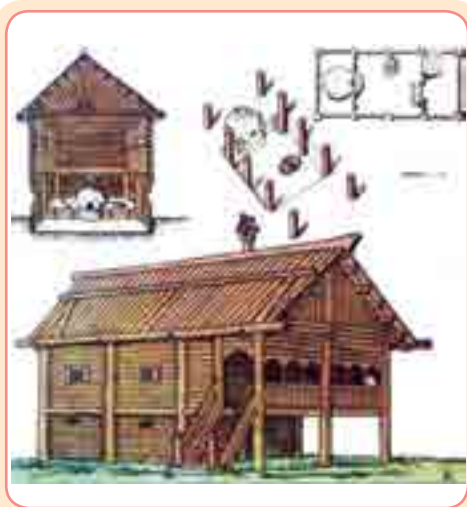
Візантії. Їли селяни й міщани дерев'яними або кістяними ложками, заможні мешканці міст — здебільшого бронзовими та срібними.

▶ ДОСЛІДІТЬ

Опишіть за малюнком облаштування давньоруського міського будинку.

Знатні особи вирізнялися своїм одягом. Убрання для княжих і боярських родин шили майстри, використовуючи тонке сукно, шовк і парчу, гаптовані золотими та срібними нитками. Нижчі верстви населення носили вовняний, конопляний та лляний одяг місцевого виробництва, виготовлений власноруч. Узувалися вони в личаки, які вдягали поверх онуч (клаптів тканини, обмотаних навколо ніг). Міщани мали шкіряні вироби: черевики, чобітки й півчобітки. Для знаті взуття шили з добре вичиненої шкіри, вишивали його кольоровими вовняними й золотими нитками, дрібними перлами, бронзовими гудзиками та дротом.

Довершували вбрання знатних осіб коштовні прикраси. Міщани із середнім статком носили браслети, медальйони, пряжки, застібки.

Будівля старокиївського Подолу
(реконструкція П. Корнієнка)

▶ ДОСЛІДІТЬ

Визначте, яким верствам населення належали зображені головні убори та взуття.

1 — залишки давньоруської тканини; 2 — давньоруське взуття;
3 — чоловічі головні убори (реконструкція З. Васиної)

§ 8. Суспільний устрій та господарське життя за часів Володимира Великого і Ярослава Мудрого

Відпочивали люди переважно в релігійні свята, до яких готували відповідні страви й напої. На міських майданах організовували гуляння за участі музикантів і скоморохів¹. Представники знаті часто влаштовували бенкети та змагання на конях, вправлялися зі зброєю й виїжджали на полювання.

▶ ДОСЛІДІТЬ

Складіть стислу розповідь за сюжетом малюнка.

Давньоруські розваги (реконструкція З. Васіної)

▶ ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Якою була роль великого князя в житті Київської держави?
2. З яких верств складалося суспільство?
3. Що таке «Руська правда» та яке її значення в урегулюванні суспільних відносин?
4. Чим відрізнявся спосіб життя мешканців міста й села?
5. Схарактеризуй становище різних верств населення Русі.
6. Якими були особливості тогочасного розвитку господарства й торгівлі?
7. Чи можна назвати, на твою думку, Русь-Україну імперією? Чому?
8. Чи можна, на твою думку, порівняти значення для Русі таких подій, як прийняття християнства та запровадження «Руської правди»?

▶ А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Порівняй соціальний устрій давньоруського та європейського суспільств за категоріями: склад населення, органи влади, відносини між групами населення. Чи існували спільні риси в повсякденному житті мешканців міст Русі-України та Європи X–XI ст.?

Відкрий цифровий додаток і виконай завдання до § 8.
<https://vse.ee/cfww>

¹ Скоморохи — мандрівні актори.

§ 9. КУЛЬТУРА РУСІ КІНЦЯ X — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XI ст.

» ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Що вам відомо про культуру Русі? Як вплинуло на культурне життя запровадження християнства? Які пам'ятки культури Русі ви знаєте?

» ДОСЛІДІТЬ

Про що, на вашу думку, свідчать факти, наведені істориками:

- 1) князь Святослав Давидович (1080–1143 рр.) витратив свою казну на книжки, які подарував Печерському монастирю;
- 2) книжковий фонд Русі в XI ст. становив щонайменше 130–140 тис. томів?

1 Як розвивалися писемність та освіта

» ПОМІРКУЙТЕ

У чому полягали особливості розвитку писемності в Русі? Якими були школи та чого в них навчали?

Держава Русь розвивалась, а отже, потребувала освічених людей для управління, податкової та судової систем, розбудови міжнародних зв'язків. Це зумовило поширення писемності.

Письменними в Русі були не тільки представники влади, духівництво, купці, а й дружинники та ремісники. Збереглися, наприклад, заповіти про передання майна в спадщину, що свідчить про використання письма в повсякденному житті. Це підтверджують і численні археологічні знахідки різних предметів із написами (пряслиця, посуд, ливарні форми, зброя). Зміст написів різний, але найчастіше йшлося про власника речі («княжа», «Мстиславля корчага», «Давидова чара» тощо). Іноді вказували на вміст посудини («Ярополче вино»), увічнювали ім'я майстрів («Макосим», «Людота»). Про поширення писемності свідчать і графіті.

Графіті — написи, видряпані на поверхні стін храмів та інших будівель.

Графіті на храмових стінах — це своєрідне ставлення до храму як до книги.

Лише в київських храмах дослідники виявили 170 графіті XI–XII ст. Серед них є імена — «Писав Данило»; доповнення до інформації з літопису: «4 роки княжив Святослав», «У рік 6560 3 березня розгримілося в 9 годин удень» тощо.

ДОСЛІДІТЬ

На основі тексту та зображень розкажіть про розвиток писемності в Русі.

- 1 — корчага із продряпаним написом «гороухща» (тобто гірчиця), знайдена археологами в одному з курганів другої чверті X ст.);
- 2 — меч із викарбуваним ім'ям майстра (кінець X ст.);
- 3 і 4 — графіті й абетка (відповідно) на стінах Софійського собору, м. Київ;
- 5 — берестяна грамота (XI–XII ст.) і писало (XII ст.)

Писемність у Русі утвердилася й завдяки запровадженню християнства, разом із яким прийшла **церковнослов'янська**, або **давнослов'янська мова**. Поширювалася писемність завдяки школам. Перші літописні згадки про опікування освітою київськими князями пов'язані з ім'ям Володимира Великого.

ДОСЛІДІТЬ

З якими подіями літописець пов'язує освітню політику князя Володимира? Якими методами князь упроваджував «учення книжне»? Як формувалася давньоруська писемно-літературна мова?

«Повість минулих літ» про освітню політику князя Володимира

У рік 988... І поставив Володимир церкву Святого Василя... І почав він ставити по городах церкви і священників наставляти, і людей на хрещення приводити по всіх городах і селах. І пославши мужів своїх, став він у знатних людей дітей забирати й оддавати їх на учення книжне.

Сучасні українські історики Валерій Смолій та Валерій Степанков про розвиток писемності в Київській державі

Разом із священними книгами на Русь прийшла церковно-слов'янська мова (виникла на основі староболгарської), яку ще називають старослов'янською. Вона стала мовою православної церкви, освіти й культури. За її зразком, переважно на основі київської говірки, в XI ст. почала формуватися давньокиївська (давньоруська) писемно-літературна мова. Це мова літописів, юридичних пам'яток, світських художніх творів. Важливо, що обидві ці мови істотно різнилися від усної розмовної мови.

Засновану Володимиром Великим київську школу утримували коштом держави й готували в ній кадри для потреб державного управління, церкви та культури. Ярослав Мудрий відкрив школи в Новгороді, а згодом і в Києві — в одному з приміщень Софійського собору. Поступово осередки освіти виникли в інших містах.

У школах дітей навчали грамоти, лічби та хорового співу. Вивчати грамоту школярі починали з абетки, потім читали релігійні книги. Викладали у школах священнослужителі. Писали діти здебільшого на бересті (шматки березової кори), користувалися писалами, виготовленими з кістки або металу. Навчання арифметики обмежувалося засвоєнням нумерації чисел та вивченням додавання й віднімання. Хоровий спів готував дітей до участі в церковному хорі. Елементарну освіту здобували й діти-сироти, для яких при церквах і монастирях відкривали притулки на пожертвування громади.

2 Якими були перші книги

► ПОМІРКУЙТЕ

Як створювалися та який вигляд мали перші книжки в Русі?

В Русі-Україні з повагою ставилися до книг. Їх найчастіше перекладали з грецької на церковнослов'янську мову, виготовленням зазвичай займалися ченці. Створювали книжки для потреб духівництва або для заможних осіб. Сторінки виготовляли з пергаменту, текст писали від руки гусячим пером у спеціальних майстернях — *скрипторіях*. Обкладинки книжок обтягували шкірою, обрамляли прикрасами з дорогих металів та коштовностей. Текст прикрашали **мініатюрами**. Вартість книжок була дуже високою.

Найдавнішими переписаними книгами релігійного змісту доби Київської держави, що дійшли до нашого часу, вважають Реймське й Остромирове Євангелія, виготовлені у скрипторії при Софійському соборі в Києві. Реймське Євангеліє (40-ві роки XI ст.) нині зберігається в м. Реймс у Франції. Остромирове Євангеліє переписане в 1056–1057 рр. київськими майстрами із староболгарського оригіналу для новгородського посадника Остромира.

Мініатюра — невеликий за розміром твір живопису в рукописах, книжках, на полотні тощо, який вирізняється особливою технікою виконання.

▶ ДОСЛІДІТЬ

Чи можна стверджувати, що ці рукописні книги є витвором мистецтва? Чому?

1

2

3

- 1 — Реймське Євангеліє;
- 2 — мініатюра «Євангеліст Лука» з Остромирового Євангелія;
- 3 — оздоблення обкладинки Остромирового Євангелія

Згодом з'явилися і власні літературні твори. Серед них переважали релігійні легенди, життєписи видатних духовних і світських діячів, повчання. Автори міркували про християнську мораль, виховання молодого покоління, оцінювали діяння князів та княгинь. Кількість книжок збільшувалася, і це спонукало Ярослава Мудрого створити в Софійському соборі першу в Київській державі бібліотеку, яка поступово перетворилася на одну з найбільших на той час європейських книгозбірень.

3 Як розвивалися архітектура та живопис

▶ ПОМІРКУЙТЕ

Визначте найвидатніші пам'ятки архітектури та монументального живопису Київської держави.

Одним з важливих напрямів розвитку культури Русі-України була архітектура. Зведення житла та оборонних споруд ґрунтувалося на давніх місцевих традиціях. Відповідно до місця проживання — у лісовій чи степовій смузі — використовували доступні природні матеріали, переважно дерево та глину.

Якість житла свідчила про статус власників. Купці й бояри зводили «хороми» з багатьма приміщеннями, які мали два й більше поверхів. Торговці та ремісники мешкали в невеликих будинках площею 20–30 м². З дерева споруджували й міські укріплення (кліті, заборола, вежі) та будували перші храми. До запровадження християнства камінь у будівництві майже не використовували.

Виникнення кам'яної архітектури зумовили знайомство з візантійською культурою й поширення християнства. Руські будівельники під керівництвом візантійських майстрів стрімко опанували нові технології кам'яного будівництва в центрі Києва. Архітектурним шедевром «міста Володимира» стала Десятинна церква, про вигляд якої довідуємося з писемних свідчень і знахідок археологічних розкопок. Стіни її було зведено з каменю й цегли. Внутрішній простір перекривало склепіння у формі хреста, над якими височів купол, підтримуваний арками. Зі сходу розміщувалися напівкруглі виступи — вівтарні абсиди. Із західного боку височіли дві башти, які надавали церкві урочистості.

Новим етапом розвитку монументальної архітектури Русі було будівництво в Києві «міста Ярослава». Поступово архітектура набувала місцевих ознак, як-от Софійський собор. Окрім Києва, храмове будівництво в першій половині XI ст. вели і в інших містах Русі. За взірцем Софії Київської зводили однойменні собори в Полоцьку та Новгороді. У Чернігові за наказом князя Мстислава (брата Ярослава Мудрого) спорудили Спасо-Преображенський собор, архітектурою схожий на Десятинну церкву.

▶ **ДОСЛІДІТЬ**

Типовою релігійною спорудою в Русі-Україні була хрестово-купольна церква¹. Порівняйте та опишіть спільні архітектурні ознаки цих видатних пам'яток давньоруського храмового будівництва. Яке враження вони справили на вас?

1

2

3

4

5

6

- 1 — схема хрестово-купольного храму;
- 2 — вірогідний вигляд Десятинної церкви (боковий фасад);
- 3 — первісний вигляд Софійського собору в Києві (побудований в XI ст.);
- 4 — Софія Київська (сучасне фото);
- 5 — Софійський собор у Новгороді (побудований в XI ст., фото 1990 р.);
- 6 — Спасо-Преображенський собор у Чернігові (побудований в XI ст., сучасне фото)

¹ Будівля церкви на плані являє собою хрест, центр якого увінчує купол.

Храмові споруди прикрашали мозаїкою та фресками. Найвидатнішими вважають розписи Софії Київської загальною площею більше 3 тис. м². Її мозаїки мерехтіли у світлі сонячних променів та свічок завдяки оригінальній техніці оздоблення, у якій майстри створювали на стінах картини зі шматочків кольорового скла, вдаваючи їх у поверхню сирої штукатурки під різними кутами. Зображення фігур добре проглядалися з будь-якої частини собору й немов оживали, створюючи незабутнє враження на присутніх у храмі людей.

▶ ДОСЛІДІТЬ

Спираючись на текст та ілюстрації, опишіть архітектуру й декор Софії Київської.

Головне мозаїчне зображення Христа Пантократора (Вседержителя) розміщене на склепінні центрального купола. Христос у лівій руці тримає звиток чи Євангеліє, а права рука піднята в жесті благословення. Богоматір Оранту зображено з піднятими руками в жесті заступницької молитви. Мозаїки також прикрашають вівтар Софійського собору, а на стіні під арками хорів розміщено велику композицію із зображенням Ярослава й усієї княжої сім'ї. У Софійському соборі можна побачити рідкісні зразки монументального живопису XI ст.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Поясни значення понять *графіті, мозаїка, церковнослов'янська мова, книжкові мініатюри* й наведи приклади їх застосування.
2. Опиши пам'ятки монументального живопису й архітектури.
3. Наведи приклади найдавніших пам'яток писемності та поширення освіти в Русі.
4. Опиши, який вигляд мали найдавніші книжки в Русі.
5. Схарактеризуй, як будували та прикрашали перші храми.
6. Поміркуй, чому найвидатнішими пам'ятками архітектури були церковні споруди.
7. Поясни, спираючись на текст підручника, хто зображений на фресках Софії Київської. Порівняй фрески та мозаїки за технікою створення.

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Уяви, що ти хочеш розповісти іноземним друзям про шедеври культури Русі-України кінця X — першої половини XI ст. Підготуй презентацію (5–6 слайдів) про найважливіше з розвитку освіти, книгописання, архітектури та живопису. Використай інструмент дослідження. <https://vse.ee/cfwx>

Відкрий цифровий додаток і виконай завдання до § 9.
<https://vse.ee/cfwx>

УЗАГАЛЬНЮЄМО ЗНАННЯ Й УМІННЯ ЗА РОЗДІЛОМ 2

ВИКОНУЄМО ПРОЄКТ

«РУСЬ-УКРАЇНА СЕРЕД ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ»

Український учений, професор, літературознавець Дмитро Наливайко у 1998 р. опублікував дослідження під назвою «Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст.», за яке був удостоєний звання лауреата Державної премії України імені Тараса Шевченка. На той час, на початку української незалежності, ці погляди були зовсім новими. Основний висновок дослідження полягав у тому, що Русь-Україна впродовж багатьох років сприймалася у світі як велика і значуща європейська держава, яка «належала, поряд з імперією Карла Великого, до найзначніших державних утворень раннього європейського середньовіччя, була першорядним за значенням центром цивілізації в східній частині континенту».

Очевидно ви знаєте, що сьогодні політичні та громадські діячі Російської Федерації (зокрема, її президент) заперечують роль середньовічної держави України у світовій історії, намагаються применшити її значущість, стверджують, що Україна протягом усієї історії була залежною частиною Росії. Щоб мати свою думку, пропонуємо вам, відштовхнувшись від положень Дмитра Наливайка, провести власне дослідження ролі, яку відіграла Русь-Україна.

Об'єднайтеся в групи. Нехай кожна група обере одне з пропонувананих завдань, виконає його і представить свої думки однокласникам та однокласницям, а за бажанням — батькам чи іншим зацікавленим дорослим.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ГРУПИ 1

1. Проаналізуйте уривок із книжки Дмитра Наливайка й визначте, які торговельні шляхи проходили територією Русі-України в X–XI ст. Які свідчення про торгівлі зв'язки залишились у писемних джерелах? Яку роль це відіграло в розвитку держави?

Як констатують дослідники, Русь, розташована на найважливіших торговельних шляхах того часу, включала низку нових вузлових торговельно-економічних пунктів...

Після падіння Західної Римської імперії, впродовж другої половини I тисячоліття н. е. виникають нові торговельні артерії, які набувають дедалі більшого значення. ...Важливе місце належало Балтійському й Чорному морям, а також шляхові «із варяг у греки», який їх пов'язував і проходив по руських землях, замикаючи на сході всю систему європейських торговельних шляхів того часу. Із сухопутних торговельних шляхів один із найважливіших ішов тоді від Києва на захід, через Краків і Прагу в південну Німеччину, до міста Регенсбург, важливого в ті часи торгового центру на Дунаї. ...Словом, у IX–XI ст. Русь, перебуваючи на перехресті важливих торговельних шляхів, була пов'язана з «усіма сторонами світу», і все це відіграло неабияку роль у її тогочасному економічному й культурному піднесенні...

Торговельні зв'язки Русі з Німеччиною зафіксовані вже у джерелах X ст., в митних статутах деяких чеських та південнонімецьких міст. А в наступному XI ст. в уже згадуваному Регенсбурзі навіть виникає окрема корпорація купців, так званих русаріїв, котрі спеціалізувалися на торгівлі з Києвом та іншими містами Русі. Київ особливо вабив німецьких купців багатством товарів і місцевого, і візантійського та східного походження, в X–XII ст. він був також важливим транзитним пунктом торгівлі.

2. Доповніть інформацію наведеного уривка відомостями з 2–3 інших джерел щодо розвитку зовнішньої торгівлі Русі-України і значення цього процесу для тогочасної держави.

3. Знайдіть в інтернеті карту Русі-України того періоду й нанесіть на неї відповідні торговельні шляхи. Підготуйте цю карту та пояснення до неї для презентації в класі. Під час представлення розкажіть про торговельні шляхи й товари, подорожі купців та значення зовнішньої торгівлі.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ГРУПИ 2

1. Проаналізуйте уривок із книжки Дмитра Наливайка й визначте, про що свідчать численні династичні шлюби представників / представниць князівських родин Русі. Які факти наводить автор?

Про велику політичну роль Русі в тогочасній Європі красномовно свідчать розгалужені династичні зв'язки київських князів, особливо Ярослава Мудрого... з дворами європейських держав... В ті часи шлюби між особами правлячих династій служили виключно політичним цілям, і правителі європейських держав прагнули породичатися з могутніми київськими князями та заручитися їхньою підтримкою в дипломатичних та воєнних акціях. Так, уже 1014 року до Києва прибули чеські й угорські послы з проханням до князя Володимира видати дочок за їхніх королів; син київського князя Святополк у цей же час одружився з польською княжною, а всі ці шлюби, зрештою, уклалися з метою створення союзу чотирьох держав — Русі, Польщі, Чехії й Угорщини — проти Германської імперії...

...Наприкінці 40-х рр. XI ст. встановлюються династичні зв'язки Русі з віддаленою Францією: король Генріх I одружується з княжною Анною, дочкою Ярослава Мудрого. Як зазначав ще П.-Ш. Левек, французький історик другої половини XVII ст., «Русь тоді мала більше єдності, більше щастя, більше сили й обширу, ніж Франція», і за допомогою зазначеного шлюбу Генріх I сподівався підняти авторитет своєї династії як у самій Франції, так і на міжнародній арені... За підрахунками..., із 36 відомостей про «міжнародні» шлюбні союзи київських Рюриковичів у XI ст. 8 припадає на Німеччину, 2 — на Францію, 5 — на скандинавські країни й Англію, тоді тісно з ними пов'язану, 7 — на Польщу, 6 — на Угорщину, 3 — на половецьких князівен, 1 шлюб було укладено з візантійською принцесою і 3 — із представниками візантійської аристократії. Як бачимо, дані доволі промовисті: із загального числа 36 шлюбних союзів київських Рюриковичів тридцять припадає на держави Центральної й Західної Європи і лише кілька — на Візантійську імперію та половецькі ханства.

2. Представте інформацію уривка на слайді презентації.

3. Знайдіть у відкритих джерелах цікаву інформацію про про 2 князів / княгинь Русі-України, які взяли шлюби з представницями / представниками європейських монархічних родів. Доповніть нею презентацію (4–5 слайдів) і поділіться вашими «відкриттями» з класом. Висловіть власні судження щодо значення таких фактів.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ГРУПИ 3

1. Проаналізуйте уривок із книжки Дмитра Наливайка й визначте, які твори переважно перекладали в Русі-Україні. Як ви думаєте, чому? Яке значення, на думку автора, мало поширення перекладної літератури?

На ґрунті міцних економічних і політичних зв'язків розвивалося міжнародне культурне спілкування Русі, яке в XI–XII ст. набуло значного розмаху та інтенсивності. Безперечно, найважливішими й найпліднішими для культурного розвитку Русі були її зв'язки з Візантією... За вражаюче короткий час... Русь засвоїла величезні літературні багатства Візантії, насамперед церковно-повчального змісту, а також історичні хроніки, перекладні повісті тощо.

Як відомо, перекладні твори становлять більшу частину загального фонду літератури Русі, великий вплив вони справляли й на розвиток власної оригінальної літератури. ...Це активне перекладання знаменувало залучення Русі до загальноєвропейських скарбів книжності й ширше — її включення в загальний процес європейського культурного й літературного розвитку.

2. Представте інформацію уривка на слайді презентації.

3. Знайдіть додаткові відомості про розвиток давньоруської літератури X–XI ст. й доповніть нею презентацію (4–5 слайдів). Підготуйте представлення результатів роботи у класі й висловіть власні судження щодо значення таких фактів.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ГРУПИ 4

1. Проаналізуйте уривок із книжки Дмитра Наливайка й визначте, які джерела розповідають про Русь-Україну. Як автори джерел відгукуються про Київську державу та її правителів? Чи можемо ми, на вашу думку, довіряти цим джерелам? Чому?

Найістотнішого розвитку набула в той час така форма зв'язків, як відтворення Русі в західноєвропейських історико-літературних пам'ятках.

Першою такою відомістю в науці вважається коротке повідомлення «Бертинських анналів» за 839 рік про прибуття до імператора франків Людовика Благочестивого разом з візантійськими послами, послів «народу россів», котрі не могли виїхати на батьківщину прямим шляхом по Дніпру, оскільки цей шлях перетяли ворожі варварські племена, і змушені були добиратися обхідним шляхом через Західну Європу...

...Найбільше «руських відгуків» у західних хроніках відноситься до часу розквіту Київської держави, до XI і першої поло-

вини XII ст. Авторам західних хронік... вона уявлялася великою й могутньою державою на європейському сході, і вони незмінно називають її *rerum*, що означає велику державу з сильним правителем на чолі...

У такому плані, зокрема, характеризує Русь Адам Бременський, видатний географ XI ст., у своїй «*Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*». Про місцезнаходження Русі тут говориться, що це «найдальша і найбільша країна слов'ян»... Адам Бременський знав про природні багатства Русі, і він порівнює її зі «зрошеним садом, виповненим усілякими благами». Київ, столиця Русі, характеризується у Адама Бременського як... «суперник Константинополя і найкоштовніша окраса грецького світу»...

Цікаві відомості про Русь кінця X — початку XI ст. містить «Хроніка» Тітмара Мерзебурзького, зокрема про походи польського короля Болеслава Хороброго на Київ у 1013–1018 рр. ...Тітмар передає їхній подив розмірами й багатством столиці Русі: «У великому цьому місті, яке служить столицею держави, є понад чотириста церков і вісім торжищ, а народу незліченна сила»... Звичайно, не обійшлося тут без перебільшень, зокрема, фантастичним є число церков, назване Тітмаром, але цілком безперечний той факт, що за масштабами того часу Київ дійсно був великим містом, яке вражало іноземців.

Окреме місце в тогочасних пам'ятках посідає послання єпископа Бруно Кверфуртського до імператора Генріха II, в якому розповідається про перебування автора на Русі за часів князя Володимира. ...Для Бруно Русь — християнська країна, опора й спільник у його місіонерській діяльності, а князь Володимир — це «правитель русів, славний могутністю і багатством» («*magnus regno et civitiis rerum*»).

2. Представте інформацію уривка на 2–3 слайдах презентації.

3. Знайдіть додаткові відомості про авторів хронік чи їхні відомості щодо перебування в Русі-Україні й доповніть цією інформацією презентацію (2–3 слайди). Підготуйте представлення результатів роботи у класі й висловіть власні судження щодо значення таких фактів.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ГРУПИ 5

1. Проаналізуйте уривок із книжки Дмитра Наливайка й визначте, про кого розповідає автор. Які факти наведено? Яка інформація може бути достовірною й цінною для історика? Які висновки він може зробити на основі цієї інформації?

Значний «руський відгомін» знаходимо у скандинавських сагах, німецькій епічній поезії, французьких піснях і переказах і рицарському романі. Серед саг... найбагатша «руськими епізодами» «Сага про Гаральда Сігурдарсона», герой якої, вояк, а пізніше король Норвегії (1046–1066 рр.), належить до найяскравіших і найколеритніших постатей скандинавського середньовіччя. Ще юнаком Гаральд утік до двору Ярослава (1031 р.) й допомагав йому у війнах з печенігами, про що свідчать і руські літописи. В Києві він закохався в Єлисавету, дочку Ярослава Мудрого, і перш ніж просити її руки, вирушив зі своїм загоном на пошуки слави й багатства, заручившись попередньою домовленістю з князем. Він служив у візантійського імператора, відзначився у війнах, що їх вела імперія в Італії, Африці та Малій Азії, побував як паломник у Єрусалимі і лише 1042 року повернувся до Києва й одружився з Єлисаветою. Невдовзі по тому він вирушив на батьківщину, відвоював королівський трон і впродовж двадцяти років правив Норвегією, відзначаючись твердістю і жорстокістю.

Як розповідає сага, під час втечі з Візантії, де він... потрапив до в'язниці, Гаральд, пливучи Чорним морем до Русі, склав кілька пісень, звернених до Єлисавети, «дочки конунга Ярослава», руки якої він домагався. Наведемо кілька строків із пісні Гаральда в перекладі:

«Сталася, звичайно, запекла й жорстока битва. Ще юнак, я навіть втратив свого повелителя, теж юнака, який поліг у битві. Але дівчина з золотим перснем, яка живе на Русі, мене не кохає.

Я знаюсь на восьми мистецтвах: вмю кувати вірші, можу мчати на швидкому коні, часто плаваю, вмю бігати на легких лижах, метати спис і гребти веслом. Але дівчина з золотим перснем, яка живе на Русі, мене не кохає.

Ніхто, ні жінка, ні юнак не стануть заперечувати, що саме ми на світанку в південному місті змахнули мечами, метнули списи; там є багато доказів наших подвигів. Але дівчина з золотим перснем, яка живе на Русі, мене не кохає».

Українською мовою цю пісню переклав Іван Франко під назвою «Пісня про дівчину з руської країни».

2. Представте інформацію уривка та ваші висновки на 3–4 слайдах презентації.

3. Знайдіть в інтернеті ілюстрації до цієї інформації й доповніть вашу презентацію.

Розділ 3. РУСЬ-УКРАЇНА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII ст.

§ 10. ПРАВЛІННЯ ЯРОСЛАВИЧІВ. ВИШГОРОДСЬКИЙ, ЛЮБЕЦЬКИЙ З'ЇЗДИ КНЯЗІВ ТА ЇХНІ РІШЕННЯ

» ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Що таке міжусобна боротьба й чому вона виникала? Наведіть приклади. Як князівські чвари впливали на державу? Чи були способи запобігти міжусобній боротьбі?

» ДОСЛІДІТЬ

У XI ст. Русь-Україна була могутньою європейською державою. Щоб зберегти та примножити її здобутки, Ярослав Мудрий наприкінці свого правління вирішив упорядкувати спадщину кожного із синів у заповіті.

Визначте за документом, чим Ярослав аргументував заклик до синів своїх жити в злагоді і які зміни пропонував. Як ви вважаєте, позитивні чи негативні наслідки мав цей заповіт?

З «Повісті минулих літ»

А коли ще він був живий, наставив він синів своїх, сказавши їм: «Сини мої, майте межі собою любов... І якщо будете ви в любові межі собою, то й Бог буде в вас, і покорить Він вам противників під вас, і будете ви мирно жити. Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то й самі погибнете, і землю отців своїх і дідів погубите, що її надбали вони трудом великим...

Тепер же поручаю я, — замість себе, — стіл свій, Київ, найстаршому синові своєму, брату вашому Ізяславу. Слухайтеся його, як ото слухались ви мене, нехай він вам буде замість мене. А Святославу даю я Чернігів, а Всеволоду — Переяславль, а Ігорю — Володимир, а Вячеславу — Смоленськ». І так розділив він городи, заповівши їм не переступати браташого уділу...

1 Як правила Ярославичі

» ПОМІРКУЙТЕ

Що спричинило спільне правління Ярославичів та якими були його наслідки?

Щоб зміцнити державу та забезпечити синів від братовбивчої боротьби за владу, Ярослав Мудрий визначив новий порядок успадкування князівського столу. Результатом заповіту Ярослава став поділ Київської держави на уділи¹. Русь-Україну сприймали як колективне володіння Ярославичів.

Історики стверджують, що Ізяслав, успадкувавши київський престол, під тиском братів Святослава і Всеволода погодився на спільне з ними управління державою. Склався тріумвірат — політичний союз трьох князів.

Спочатку князі спільно вирішували всі питання внутрішньої та зовнішньої політики. Вони разом воювали з кочовиками, а в 1072 р. на першому з'їзді князів у Вишгороді уклали доповнення «Руської правди», яке отримало назву «Правда Ярославичів».

Княжий з'їзд — зібрання удільних князів Київської держави для вирішення питань внутрішньої та зовнішньої політики.

Нові положення були спрямовані насамперед на узаконення власності на землю удільних князів, охорону життя та власності княжих чиновників. Водночас важливим положенням «Правди Ярославичів» було скасування кровної помсти й заміна її на грошові стягнення, що надходили до княжої скарбниці.

Однак поступово власні інтереси трьох князів виявилися сильнішими за державні. Вони усунули з князівських столів молодших братів і родичів та привласнили їхні володіння. Згодом Святослав захопив Новгород, а Всеволод — Смоленськ.

Князі, позбавлені влади та земель, переходили в категорію ізгоїв. Родовиті ізгої стали вагомою силою в міжусобній боротьбі. Князівські усобиці, що ґрунтувалися на внутрішніх протиріччях серед представників династії Рюриковичів, посилювалися з появою на кордонах зовнішніх ворогів.

▶ ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте художні портрети старших Ярославичів (с. 77), розміщені в українській версії вікіпедії. Якими зобразили князів художники? А якими вони, на вашу думку, були насправді?

¹ Уділ, удільне князівство — адміністративно-територіальна одиниця в Русі-Україні, яка виникла внаслідок поділу більших князівств.

Ізяслав Ярославич

Святослав Ярославич

Всеволод Ярославич

2 Як склалися відносини Русі з половцями

▶ ПОМІРКУЙТЕ

Чому, на вашу думку, було можливим вторгнення половців на руські землі?

У другій половині XI ст. численні орди кочовиків — **половців** — на чолі із ханами наблизилися до південних кордонів Русі, шукаючи кращих пасовиськ для табунів коней та худоби. Ярославичі, захоплені міжусобними чварами, не змогли вчасно оцінити загрози з боку половців.

Основу господарської діяльності половців становило кочове скотарство. Мешкали вони в *юртах*¹, встановлених на землі чи на візку. За археологічними знахідками, значна кількість предметів побуту половців — це спорядження вершників. На курганах вони встановлювали «кам'яні баби», вшановуючи пам'ять про своїх предків.

За свідченнями літописів, уперше половці з'явилися на кордонах Переяславського князівства в 1055 р. Із того часу вони регулярно атакували руські землі. Нападали половці зненацька, брали полонених і швидко зникали в степу. Потім продавали невільників у країни Близького та Середнього Сходу.

Половці (кумани, кипчаки) — дослівно «люди полів», «люди степів», «степовики». Сучасні історики вважають їх середньовічною народністю тюркської мовної групи.

¹ Юрта — пересувне житло з жердин із повстяним покриттям.

ДОСЛІДІТЬ

Спираючись на карту, покажіть землі Русі-України, що найбільше потерпали від набігів половців. Які наслідки, на вашу думку, це мало для таких земель?

Одне з найбільших половецьких вторгнень у руські землі відбулося в 1068 р. Проти кочовиків виступили об'єднані князівські сили Ярославичів, однак зазнали поразки на річці Альті. Князі із

залишками війська втекли у свої землі, викликавши обурення серед населення, яке залишилося беззахисним перед половцями.

ДОСЛІДІТЬ

Як були споряджені вершники-половці? Що забезпечувало мобільність їхньому війську? Як ви вважаєте, чому вони перемогли війська руських князів?

1

1 — битва між русичами й половцями
(мініатюра з Радзивілівського
літопису);

2 — половецький воїн
(сучасне зображення)

2

Кияни зібралися на віче й вимагали від Ізяслава Ярославича спорядити новий похід проти нападників.

Князь відмовився давати коней і зброю зі свого арсеналу. Тоді кияни підняли повстання, яке змусило Ізяслава шукати прихистку у свого тестя — польського короля. Навесні 1069 р. він повернувся до Києва за підтримки польського війська, але в 1073 р. знову втратив київський стіл.

Згодом окремі князі почали залучати половців для спільних походів на володіння князів-суперників. Іноді Рюриковичі одружувалися з доньками половецьких ханів.

Проте в **1093 р.** розпочалася кількарічна русько-половецька війна, оскільки київський князь Святополк (син Ізяслава), посівши престол, порушив укладений із половцями мир і вдався до воєнних дій за підтримки деяких удільних князів.

▶ ДОСЛІДІТЬ

На основі тексту літопису з'ясуйте, як розвивалися військові дії між русичами та половцями. Які наслідки мала війна для місцевого населення?

З «Повісті минулих літ»

У рік 1093 р. І пішов Святополк, і Володимир, і Ростислав до города Треполя¹. І налягли половці на Володимира, і була битва люта, і побіг Володимир з Ростиславом і вої його. І прибігли вони до ріки Стугни, і став утопати Ростислав перед очима Володимировими, і хотів він підхватити брата, і мало не втонув сам. ...Святополк же прийшов до Києва... І знемогли люди в городі од голоду і здались ворогам. Половці, узявши город, запалили його, а людей розділили...

У подальшому протистоянні обидві сторони зазнали великих втрат. Лише наприкінці війни руським князям вдалося об'єднати свої зусилля і змінити хід подій на свою користь.

3 Якими були рішення Любецького з'їзду князів 1097 р.

▶ ПОМІРКУЙТЕ

Кількома реченнями занотуйте основні рішення Любецького з'їзду князів.

Онук Ярослава Мудрого, чернігівський князь Володимир Мономах ініціював проведення княжого з'їзду для владнання князівських відносин. Він відбувся 1097 р. в замку Володимира Мономаха в Любечі. На з'їзд прибули шестеро найвпливовіших князів.

За домовленістю учасників з'їзду, кожний князь мав володіти тими землями, якими володів його батько, і зобов'язувався не зазіхати на власність інших князів. Це був новий порядок спадкування земель на основі **вотчини**.

Вотчина (від слова «отець») — земельне володіння, що належало феодалу спадково з правом продажу, застави чи дарування.

Любецький з'їзд остаточно зафіксував перетворення єдиної держави на удільні князівства та спадкове правління Ярославичів у визначених землях. Однак княжі міжусобиці тривали й надалі. Володимирський князь Давид Ігорович, прагнучи відібрати князівство у Василька Ростиславича, полонив його й осліпив. Між

¹ Треполь — сучасне с. Трипілля під Києвом.

Ярославичами знову розгорнулася міжусобна боротьба за земельні володіння.

» ДОСЛІДІТЬ

1. Які основні питання обговорювали на з'їзді князів? Чого, на вашу думку, прагнули досягти князі?
2. Відслідкуйте за картою (с. 78) володіння князів за результатами з'їзду. Як ви гадаєте, чи збігаються проголошені рішення з'їзду з його результатами?

З «Повісті минулих літ»

У рік 1097. Прибули Святополк Ізяславич, і Володимир Всеволодович, і Давид Ігорович, і Василько Ростиславич, і Давид Святославич, і брат його Олег, і зібралися в городі Любечі, щоб уладнати мир.

І говорили вони один одному: «Пощо ми губимо Руськую землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межі нами війна донині. Відтепер з'єднаймося в одне серце і обережімо Руськую землю. Кожен хай держить отчину свою... І на цім вони цілували хреста: «А якщо відтепер хто на кого встане, то проти того будемо ми всі і чесний хрест».

3. Який момент з'їзду зобразив художник? Чому ви так думаєте? Що, на вашу думку, символізує пам'ятник Любецькому з'їзду?

1

1 — П. Андрусів. З'їзд князів (сучасний живопис);
2 — пам'ятник з нагоди 900-річчя Любецького з'їзду князів, м. Любеч, Чернігівська область (скульптор Г. Єршов, сучасне фото)

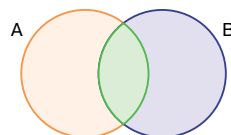
2

▶ ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. У чому полягає суть «Заповіту Ярослава»?
2. Якими були результати Вишгородського з'їзду князів?
3. Що спричинило русько-половецькі війни?
4. Коли відбувся Любецький з'їзд князів? Якими були його рішення?
5. Поясни поняття: *князівський з'їзд, вотчина, віче*.
6. Схарактеризуй внутрішню та зовнішню політику Ярославичів.
7. Як розвивалися відносини половців із Руссю-Україною?

▶ А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Порівняй хід і рішення Вишгородського та Любецького з'їздів князів. Skorиставшись діаграмою Венна, сформулюй, що відрізняло правління князів і в чому виявлялися їхні спільні риси. Використай інструмент дослідження. <https://vse.ee/cfwx>

Відкрій цифровий додаток і виконай завдання до § 10. <https://vse.ee/cfwx>

§ 11. ОСТАННЯ СПРОБА ЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ ТА РОЗДРОБЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ РУСИ-УКРАЇНИ В XII ст.

▶ ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Що таке централізація влади? Чи була вона в Руській державі в IX–XI ст.? Що загрожувало централізації? Чому посилювались удільні князівства й до яких наслідків для єдиної держави це призвело? Чи можна було, на вашу думку, спинити дроблення держави?

▶ ДОСЛІДІТЬ

У першій чверті XII ст. державою правив князь **Володимир Мономах**, син переяславського князя Всеволода Ярославича та дочки візантійського імператора Костянтина Мономаха. Розгляньте сучасну марку, присвячену його правлінню. Яким на ілюстрації зображено великого князя? Про яку діяльність та риси характеру, на вашу думку, свідчать деталі зображення?

Марка «900 років Уставу Володимира Мономаха» (худ. М. Кочубей)

1 Яким було правління Володимира Мономаха

▶ ПОМІРКУЙТЕ

Визначте й запишіть основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики Володимира Мономаха.

У 1113 р. після смерті великого князя київського Святополка Ізяславича кияни зібрали віче й вирішили запросити на

київський престол князя Володимира Мономаха, який правив у Чернігівському та Переяславському князівствах. Зрозумівши, що незадоволення вимог містян призведе до безладу, 60-річний Володимир Мономах пристав на пропозицію і правив із **1113 до 1125 р.**

Князь дав відсіч половцям, а згодом здійснив проти них кілька успішних походів, після яких вороги відступили від кордонів Русі-України на тривалий час.

Задля припинення міжусобної боротьби удільних князів і відновлення централізованої держави в нетривалій, але жорстокій боротьбі з іншими князями він об'єднав під своєю владою три чверті земель Русі: Київську, Чернігівську, Переяславську, Волинську, а також Турово-Пінську, Смоленську, Новгородську, Мінську землі. Лише Галичина залишалася під владою князів Ростиславичів.

Володимир Мономах узяв під контроль водний шлях «із варяг у греки» та сприяв збільшенню обсягів міжнародної торгівлі. Отримані кошти поповнювали державну скарбницю і спрямовувалися на розбудову Києва, Новгорода, Переяслава, Смоленська та інших міст. Стрімко розвивалося ремесло й сільське господарство. Остерська фортеця, Переяславський храм, Кам'яна церква на Альті й дерев'яний міст через Дніпро — величні будови, що прикрасили міста.

Було реформовано законодавство — «Руська правда» доповнена новими правовими нормами. Цей документ отримав назву «**Устав Володимира Мономаха**». Його положення обмежили лихварство до 25 % річних та заборонили перетворювати на раба неплатоспроможного купця-боржника, якщо він не міг сплачувати борг через нещасний випадок. Було скасовано перетворення вільних людей на холопів за борги та визначено права й обов'язки закупів, які потрапляли в кабалу через невідпрацьований борг.

Зовнішня політика Русі-України за правління Мономаха не завжди була миролюбною. Русичі не тільки захищали власні землі, а й намагалися розширити кордони Київської держави — вели війни з Волзькою Булгарією, Польщею та Угорщиною.

Володимир Мономах продовжував традиції шлюбної дипломатії. Його першою дружиною була донька англо-саксонського короля Гарольда II — принцеса Гіта, старший син уклав шлюб зі шведською принцесою Крістін, молодший — з донькою половецького хана, а донька Євфимія одружилася з угорським королем.

» ДОСЛІДИТЬ

1. Покажіть на карті (с. 78) територію Київської держави за часів Володимира Мономаха. Як ви оцінюєте його правління з погляду зовнішньої політики?
2. Які деталі зображення на малюнку вказують на важливість будівництва для розвитку Києва та тогочасної держави? Які знання були потрібні для такого будівництва?
3. На схилі життя Володимир Мономах написав твір «Повчання дітям». Які з порад Володимира Мономаха своїм дітям ви вважаєте важливими для себе?

vse.ee/ciwt

Знайди в інтернеті гравюру
Юрія Логвина «Будівництво
мосту за Володимира
Мономаха»
або зіскануй QR-код.

З «Повчання дітям» Володимира Мономаха

Діти мої...

...Перш за все не забувайте убогих, а яко можете, по силі годуйте їх і подавайте сиротам. І вдову захистіть, не дайте сильним губити людину...

Якщо ж вам доведеться цілувати хрест перед братами своїми, то перше спитайте свого серця, на чому ви зможете стояти твердо, і тільки тоді цілуйте, а поклявшись, не переступайте клятви...

Старих шануйте, як батька, а молодих, яко братів... При старших годиться мовчати, премудрих слухати, старшим підкорятися, з рівними і молодими мати згоду і бесіду вести без лукавства, а щонайбільше розумом вбирати. Не лютувати словом, не ганьбити нікого в розмові...

Брехні остерігайтесь і пияцтва... від того душа гине і тіло.

2 Чим уславився Мстислав Великий

» ПОМІРКУЙТЕ

Складіть розгорнутий план «Внутрішня і зовнішня політика Мстислава Великого».

По смерті Володимира Мономаха київський престол посів його старший син **Мстислав Володимирович (1125–1132 рр.)**. Він добре розумівся на військових справах, неодноразово очолював успішні походи русичів проти половців.

Князь Мстислав був сильним і владним правителем. Він продовжив внутрішньополітичний курс батька на централізацію держави та придушення князівських чвар. Мстислав упокорив полоцьких князів, що прагнули відособитися від Києва, а в Полоцьку посадив сина Ізяслава. Припинення усобиць сприяло економічному розвитку держави, пожвавленню торгівлі та ремісництва. У Києві було збудовано кілька монументальних споруд: храми Святого Андрія та Святої Богородиці Пирогощі.

Зовнішня політика Мстислава була спрямована на зміцнення зв'язків Русі з іншими країнами: відносини з Візантією були союзними, з Польщею й Угорщиною — добросусідськими, зокрема і через династичні шлюби родичів князя з коронованими особами Німеччини, Норвегії, Данії, Візантії та Угорщини. Князь Мстислав успішно воював із чужддю та литвою, а половецькі хани боялися його війська й відійшли від кордонів Русі-України.

ДОСЛІДІТЬ

1. Поясніть, як наведені зображення пов'язані з внутрішньою політикою князя Мстислава Великого.

1 — храм Богородиці Пирогощі в Києві (сучасна будівля);

2 — Мстиславове Євангеліє (близько 1117 р.), переписане для князя Мстислава Володимировича

2. Пригадайте, кого з руських князів — попередників Мстислава — й чому шанували епітетом «Великий». Якими особливостями правління князя зумовлені висновки відомої української історикині Наталії Полонської-Василенко.

«Помер Мстислав у 1132 році. З ним закінчився черговий етап історії України, коли традиція зосередження земель довкола Києва як єдиного центру ще боролася з тенденцією відокремлення земель...»

Мстислав користувався серед сучасників великою пошаною, головне за успішну боротьбу з половцями. В історії залишився він з епітетом Великий, а Церква незабаром після смерті визнала його святим...»

3 Які основні риси роздробленості Русі-України

▶ ПОМІРКУЙТЕ

Які зміни відбулися в управлінні Русі-України за умов роздробленості?

Влада Мстислава була настільки міцною, що він, нікого не питаючи, заповів Київ братові Ярополку. Проте його наступник не зміг зберегти єдність держави. Після смерті міжкнязівської уособиці спалахнули з новою силою, і Русь розпалася на півтора десятка земель і князівств. Розпочалася доба **роздробленості**. Русь-Україна як держава продовжувала існувати, однак форма її правління суттєво змінилася — вона стала **поліцентричною**. Це означало, що владу було зосереджено в руках групи найвпливовіших правителів. Політичним та культурним осередком залишався Київ — за володіння ним князі продовжували змагатися. Нові київські князі докладали чималих зусиль, аби зміцнити державу. Однак їхнє правління супроводжувалося постійними уособицями. Ослаблення Русі призвело до відновлення набігів половців на землі русичів. Роздробленості сприяло і продовження політики передання земель удільним князям. Місцеві феодали опікувалися лише розвитком своїх земель попри інтереси інших територій.

▶ ДОСЛІДІТЬ

Проаналізуйте причини роздроблення Русі-України на удільні князівства, які історики вважають головними, і поясніть, як ви розумієте кожную з них.

ПРИЧИНИ РОЗДРОБЛЕНОСТІ РУСІ

Міжнародні
Занепад торговельних шляхів, постійні напади кочовиків

Державно-управлінські
Відсутність усталеного порядку спадкування князівської влади

Соціально-політичні
Феодали прагнули самостійності в розв'язанні місцевих питань і зміцнювали свою владу

Економічні
Система натурального господарства, слабкий товарний обмін

Етнічні
Етнічна неоднорідність населення Русі (більше 20 народів)

▶ ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Назви роки правління Володимира Мономаха і Мстислава Володимировича.
2. За картою (с. 78) визнач, які землі Володимир Мономах об'єднав під своєю владою та за які землі воював Мстислав Великий.
3. Що називають роздробленістю Русі-України й коли вона розпочалась?
4. Чому *Володимир Мономах залишив «Повчання дітям»* і яким був його основний зміст?
5. Прочитай характеристику князя *Володимира Мономаха* історика *Михайла Грушевського*. Що, на твою думку, могло сприяти формуванню позитивного образу князя? Чому негативні аспекти політики Мономаха обходили увагою і літописці, і дехто з істориків?

«Популярність Мономаха дійсно була дуже велика. Він зіставсь ідеалом князя — енергійного, запопадливого, для громади доброго, його політична вирахованність, гарбанне чужих земель громаду не інтересувало».

6. Поясни на прикладах основні причини політичної роздробленості Русі.

▶ А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Вислов своє ставлення до діяльності Володимира Мономаха у вигляді короткого (8–10 речень) есе. Використай інструмент дослідження. <https://vse.ee/cfwx>

Відкрий цифровий додаток і виконай завдання до § 11.
<https://vse.ee/cfwx>

§ 12–13. КИЇВСЬКЕ, ЧЕРНІГІВСЬКЕ, ПЕРЕЯСЛАВСЬКЕ, ВОЛИНСЬКЕ І ГАЛИЦЬКЕ КНЯЗІВСТВА В СЕРЕДИНІ XII — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII ст.: ПОЛІТИЧНЕ Й СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ (ОГЛЯД)

▶ ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Якими були причини політичної роздробленості Русі? Чому, на вашу думку, жоден князь не зміг припинити міжусобні війни й на тривалий час відновити єдність держави Русь? Поліцентричність Русі-України в XI–XIII ст. була позитивним чи негативним явищем? Чому?

▶ ДОСЛІДІТЬ

1. Назвіть і покажіть на карті (с. 88) князівства, що утворилися після роздроблення Русі-України. Які з перелічених князівств були розташовані на території сучасної України? Виберіть одне із цих князівств для дослідження в групі й запишіть у зошит кілька переваг та викликів, зумовлених його географічним положенням.

Розділ 3. РУСЬ-УКРАЇНА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII ст.

2. Продовжте групове дослідження обраного князівства. Опрацюйте подану інформацію і представте її у вигляді таблиці. Обов'язково використайте візуальні джерела та документи підручника.

Князівство, географічне положення	Столиця й великі міста	Населення, кількість і склад	Економічний розвиток	Особливості політичного життя
-----------------------------------	------------------------	------------------------------	----------------------	-------------------------------

Визначте вашу позицію з питання: «Перехід Русі-України до поліцентричності — це рух уперед (прогрес) чи назад (регрес)? Чому?»

Підготуйтеся до представлення результатів вашої роботи перед класом усно та візуально (за бажанням).

1 Київське князівство

У XII–XIII ст. Київське князівство було економічно розвиненим і густонаселеним регіоном Русі. У писемних джерелах згадуються близько 80 міст. Київ із територією майже 400 га і приблизно 50-ма тисячами мешканців був найбільшим економічним та культурним центром східної Європи. Інші міста князівства були адміністративними центрами та осередками господарської діяльності. На південних кордонах князівства переважали міста-фортеці, які захищали Київську землю від кочовиків.

Макет стародавнього Києва

Київський літопис про розгром Києва Андрієм Боголюбським у 1169 р.

І грабували вони два дні увесь город... І не було помилування нікому: церкви горіли, християн убивали, а других в'язали, жінок вели в полон, силоміць розлучаючи із мужами їхніми, діти ридали, дивлячись на матерів своїх. І взяли вони майна безліч, і церкви оголили від ікон і книг, і дзвони познімали... І був у Києві серед усіх людей стогін, і туга, і скорбота, і сльози безперестанні...

Проте ця територія була предметом постійних суперечок між руськими князями. Упродовж 1154–1240 рр. у Києві змінилося 47 князів, 35 з яких перебували при владі менше року. Трагічною подією, за твердженням літописців, стала облога й захоплення Києва володимиро-суздальським князем Андрієм Боголюбським.

*Взяття Києва військом Андрія Боголюбського
(ілюстрація з підручника «Історія для дітей
шкільного віку», м. Львів, 1934 р.)*

Проте місто відновилося, а повторна спроба Андрія розорити місто в 1174 р. була невдалою. Зрештою, київські бояри ввели одночасне співправління двох князів із різних княжих родів, що в останній чверті XII ст. забезпечило місту відносний спокій і розвиток. Співправителями стали Святослав Всеволодович (рід Ольговичів, 1177–1194 рр.) і Рюрик Ростиславич (смоленські Ростиславичі, 1180–1202 рр.). По їх смерті Київське князівство знову захопив вир міжусобної боротьби, і Київ остаточно втратив свій вплив у Русі-Україні.

2 Переяславське князівство

Переяславське князівство, порівняно з іншими, було невеликим. Географічне положення земель багато в чому визначало життя переяславців, адже їхня земля служила щитом для Києва й решти руських територій. Мешканці Переяслава захищали від загрози зі Степу¹ не тільки своє князівство, а й усю Русь-Україну.

Місто-фортеця Воїнь у гирлі р. Сули
(художня реконструкція)

Тому в Переяславському князівстві зусиллями великих князів київських споруджували потужні захисні укріплення. Здебільшого як військові фортеці виникли й міста Переяславщини: Воїнь, Городець-Остерський, Лубни, Прилуки, Переволочка, Полкостень.

А міста Лубни й Жовнин були ремісничими й торговими осередками. Найбільшим серед 25-ти згаданих у літописах міст князівства вважали Переяслав. Попри небезпечне сусідство зі Степом, господарство князівства було розвиненим: на родючих землях збирали великі врожаї, пасли численні череди худоби. Але набіги кочівників послабляли господарство, тому князівство часто отримувало продовольчу допомогу від київських князів.

Політичне життя Переяславського князівства тісно пов'язане з Києвом. Місцевих князів вважали найближчими претендентами на київський престол. Тому правителі тут змінювалися часто, а переяславська земля була місцем постійної міжусобної боротьби руських князів, насамперед нащадків Володимира Мономаха. Під-

¹ Степ — території під постійною загрозою набігів кочовиків.

несення Переяславського князівства пов'язують із князем Володимиром Глібовичем (1169–1187 рр.), який був незмінним учасником численних антиполовецьких походів, зажив слави хороброго воїна й талановитого полководця. Завзяття, з яким Володимир Глібович захищав переяславську землю від половців, знайшло співчуття в київського літописця. Сповідуючи під роком **1187** про смерть переяславського князя, він занотував: *«Він бо любив дружину, і золота не збирав, майна не жалів, а додав дружині; був же він князь доблесний і всякими чеснотами був сповнений. За ним же Україна багато потужила»*. Це була перша згадка назви «Україна» в літописах.

3 Чернігівське князівство

Найбільшу територію в Південній Русі займало Чернігівське князівство, яке відігравало важливу роль у політичному та економічному розвитку Русі-України. Більша частина князівства вкрита лісами, тому зернове господарство було менш поширеним. Населення краю надавало перевагу тваринництву, промислам, ремеслу. Серед міст виділявся Чернігів — другий після Києва центр Русі. Протягом XII–XIII ст. Чернігів збільшився територіально, був забудований храмами й укріплений новими лініями оборони. Місцеві ремісники виготовляли знаряддя праці, зброю, ювелірні прикраси, предмети побуту.

У князівстві налічувалося понад 40 міст. Новгород-Сіверський, Стародуб, Путивль, Любеч, Глухів славилися ремеслами й торгівлею та були пов'язані розвиненою мережею транспортних шляхів — як суходільних, так і річкових.

Чернігівська земля поділялася на 16 уділів (найбільший — Новгород-Сіверський). Протягом XII — першої половини XIII ст. князівство не знало спокою. Часті зміни князів, облоги, пожежі стали звичними для Чернігова. Усобиці точилися між нащадками великого князя Святослава (сина Ярослава Мудрого) — представниками двох князівських династій Олеговичів (Ольговичів) і Давидовичів.

Чернігівський дитинець
(сучасна реконструкція)

Київський літопис про пограбування Давидовичами (союзниками київських правителів) села під Путивлем

У рік 1146. Тож пішли вони на Ігореве сільце, де він поставив був добрий двір. Було ж тут готовизни багато у бретяницях і в погребях — вина і меди; а що тяжкого добра всякого, до заліза й до міді... І Давидовичі повеліли забирати добро на вози собі і воям, а потім звеліли запалити двір, і церкву Святого Георгія Побідоносця, і стодолу його, Ігоря, в якій було дев'ятсот стогів.

У середині XII ст. чернігівські князі приділяли увагу відносинам із половцями, які були то їхніми союзниками, то супротивниками. Із Чернігівщиною пов'язана подія, про яку розповів невідомий автор у творі «Слово о полку Ігоревім». Йдеться про невдалий похід проти половців новгород-сіверського князя Ігоря Святославича в 1185 році. Ця трагедія, як пише літописець, відкрила «врата на Руську землю». Лише завдяки значним зусиллям інших князів удалося відбити ворога.

Зі «Слова о полку Ігоревім»

Перестали князі невірних воювати, стали один одному казати:
«Се моє, а се теж моє, брате!». Стали вони діла дрібні
Вважати за великі, на себе самих підіймати чвари,—
А невірні з усіх сторін находили, землю Руську долали.
(Переклад М. Рильського)

4 Волинське князівство

Волинське князівство сформувалося на західних територіях Русі-України. Ці землі були густо заселеними й економічно розвинутими, що засвідчують археологічні знахідки й пам'ятки архітектури. Адміністративним центром території було місто Володимир, засноване київським князем Володимиром Великим. Місто було забудоване кам'яними спорудами (храмами, княжим палацом, хоромами бояр), а у другій половині XII ст. (за княгині Мстислава Ізяславича) у Володимирі було зведено Успенський собор, який зберігся донині.

На цих землях торгували не лише місцеві купці, а й німці, євреї, новгородці. Волиняни підтримували економічні зв'язки з Галичиною.

1

2

1 — Успенський кафедральний собор, м. Володимир (сучасне фото);
2 — археологічні знахідки на землях Волині (торгова пломба-медальйон та амфора), X–XI ст.;
3 — археологічні знахідки (срібні речі), XI–XII ст.

3

В умовах роздробленості волинські князі вели боротьбу із сусідами. Щоб протидіяти київським правителям, які прагнули приєднати Волинську землю до своїх територій, будували міста й фортеці на східних кордонах. У другій половині XII ст. князівську династію на Волині (раніше землі управлялися з Києва) започаткував онук Володимира Мономаха — Ізяслав Мстиславич. По його смерті Волинське князівство опинилося під владою правнука Мономаха — Мстислава Ізяславича, а коли й він пішов із життя, князівство було розділене між синами.

5 Галицьке князівство

Галицьке князівство утворилося шляхом об'єднання земель у середині XII ст. Його утворення пожвавило соціально-економічний розвиток цих територій. У XII ст., перемігши в міжусобицях, одноосібним правителем Галицького князівства став Володимирко Володаревич. Столицею він визначив місто Галич, яке мало фортифікаційні споруди й захисні земляні вали. На території міста розміщувалася велика кількість кам'яних храмів. З-поміж міських будівель вирізнялися князівські палаци та боярські хорони. Майстри міста, яке було великим торговельно-ремісничим

Макет Давнього Галича

центром, славилися гончарними й кованими виробами, скляною та ювелірною продукцією.

Важливими господарчими центрами Галицького князівства були Перемишль, Звенигород, Тереховля. Із заходу та півночі Перемишль прикривали міста-фортеці Санок, Ярослав, Любачів, які забезпечували захист кордонів князівства.

Більша частина населення Галицької землі займалася рільництвом, на якому ґрунтувалася економіка регіону. Величезні прибутки місцеві правителі отримували з видобутку і продажу солі. Збагаченню Галичини сприяли й міжнародні торговельні шляхи, що проходили через князівство, — із Західної Європи до Києва й далі на схід і зі Скандинавії та країн Балтії на Балкани до Константинополя. Княжа казна постійно поповнювалася митом, яке сплачували купці.

Володимирко Володаревич воював за території з київським і волинським князями, втручався у внутрішні суперечки сусідніх удільних князівств, уклав союз з імператором Візантії Мануїлом I Комніним, продовжував шлюбну дипломатію.

Найбільшої могутності Галицьке князівство досягло за правління сина Володимирка **Ярослава Осмомисла (1153–1187 рр.)**. До Галицького князівства були приєднано землі аж до пониззя Дунаю, що відкрило нові торговельні шляхи по Дністру та Дунаю і сприяло розвитку міст. Для захисту кордонів Галицького князівства зводили нові

О. Новаківський.
Ярослав Осмомисл —
воїн, 1919 р.

фортеці. Ярослав поклав край набігам половців. Він установив дружні відносини з Польщею та Угорщиною, зблизився зі Священною Римською імперією. До середини 80-х рр. XII ст. Ярослав, якого прозвали Осмомислом (тобто багатодумним), став найвпливовішим князем на Русі.

Однак проблемою для князя було постійне протистояння з боярством, яке не мирилося з утратою свого впливу в суспільстві. По його смерті боярство втручалось у політику князів — нащадків Ярослава Осмомисла, і це послабило князівство.

Зі «Слова о полку Ігоревім»

Галицький Осмомисле Ярославе!

Високо сидиш ти на своїм золотокованім престолі,

Підперши гори угорські своїми залізними військами...

Через хмари каміння кидаючи...

Одчиняєш ти браму Києву,

Стріляєш із отчого столу золотого...

(Переклад М. Рильського)

▶ ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Розподіли запропоновані факти у відповідні стовпчики таблиці.

КНЯЗІВСТВА

Київське	Чернігівське	Переяславське	Волинське	Галицьке
----------	--------------	---------------	-----------	----------

1) Розташоване на сході Лівобережжя.	11) За володіння ним постійно точилися князівські суперечки.
2) Найбільш населене князівство.	12) Сильна влада боярства.
3) Розорене Андрієм Боголюбським.	13) Розташоване на півночі України.
4) Було побудовано Спасо-Преображенський собор.	14) Столиця — місто Володимир.
5) Розширило територію до пониззя Дунаю.	15) Князував Святослав Ярославич.
6) Об'єднане Володимирком Володаревичем.	16) Мало кордон із литовськими племенами.
7) Постійно оборонялося від половців.	17) Уважалось володінням київських князів.
8) Правила династія Мономаховичів.	18) Князував Володимир Глібович.
9) Займало Правобережжя Дніпра.	19) Князем був Ярослав Осмомисл.
10) Першим відокремилось від Русі-України.	20) Його столиця була другим за розміром руським містом.

2. Чому удільні князі поступово втрачали інтерес до Києва?

3. Визнач позитивні й негативні риси періоду роздробленості Русі.
4. Чи була роздробленість закономірним явищем у розвитку Русі? Які її особливості порівняно з країнами Західної Європи?

▶ АЩЕ ТИ МОЖЕШ

Склади цікаві запитання для командної вікторини за матеріалами параграфа. Запропонуй однокласникам та однокласницям зіграти у вікторину, обмінюючись запитаннями.

Відкрий цифровий додаток і виконай завдання до § 12–13.
<https://vse.ee/cfwx>

§ 14. КУЛЬТУРА РУСІ-УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII ст.

▶ ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Які риси культури Русі-України у другій половині XI — першій половині XIII ст. відображають, на вашу думку, наведені пам'ятки? Зверніть увагу на матеріал і техніку виконання прикрас. Запишіть 6–7 опорних слів, які характеризують розвиток культури, та поясніть їхнє значення. Порівняйте свої думки з міркуваннями однокласників та однокласниць, а потім — з інформацією підручника.

1

2

1 — частина жіночого головного убору — колт із двома птахами, які охороняють дерево життя (емаль та золото), XI–XII ст., музей мистецтва Метрополітен, м. Нью-Йорк, США;
2 — срібний браслет з києворуським тваринним орнаментом, друга половина XII ст.

1 Як розвивалися освіта та книгописання

▶ ПОМІРКУЙТЕ

Як у часи Русі-України здобували й передавали знання? Чому храми та монастирі були важливими освітніми центрами?

Дослідники вважають, що засновані Володимиром Великим і Ярославом Мудрим школи продовжували діяти у другій половині XI–XII ст. Навчання в них було доступним не лише для боярських родин та заможних купців і ремісників, а й для інших верств. Існували різні школи: для дітей знаті, де готували до

державної служби, школи «книжного вчення» для виховання священників і школи грамоти, здебільшого для купецького та ремісничого населення.

Освітою вищого рівня вважали вивчення богослов'я, філософії, риторики, граматики, співів та іноземних мов, насамперед грецької. Її здобували ті, хто прагнув обійняти найвищі церковні посади в київській писемній школі при Софійському соборі, а у XII ст. — при Печерському або Видубицькому монастирях у Києві, а також у школах при єпископіях у Чернігові, Переяславі та Галичі.

Розвивалася й жіноча освіта: у 1086 р. княжна Анна Всеволодівна відкрила в Києві жіночу школу. Такі школи з'явилися в Суздалі та Полоцьку. За своєю організацією давньоруські школи були демократичнішими, ніж у Західній Європі, дисципліна в них була м'якшою.

Про поширення писемності в руських землях свідчать берестяні грамоти. Більшість із них було віднайдено на північних землях Русі-України. Проте в 1988 р. берести знайшли у Звенигороді на Львівщині, а 2008 р. — у Буську, також на Львівщині. За змістом це ділове і приватне листування (боргові зобов'язання, чолобитні, духовні та охоронні грамоти тощо). Їх автори — представники різних верств населення. За підрахунками вчених, у великих містах Русі-України близько 10 % населення було грамотним.

▶ ДОСЛІДІТЬ

Чому в межах сучасної України збереглося мало берестяних грамот? Зауважте, що стрижні для письма по бересті археологи знаходять у великій кількості.

1

2

1 — приладдя для письма: писала, воскові таблички, береста;

2 — лист на бересті давньоукраїнською мовою, близько 1110–1124 рр.

Щодо книг тієї доби, то їх до нашого часу збереглося небагато: Ізборники 1073 і 1076 рр., Мстиславове Євангеліє, «Повість

минулих літ», «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Слово о полку Ігоревім», «Києво-Печерський патерик». Книжки писали спеціальним шрифтом — «уставом». Початкові букви («ініціали») виділяли, часто прикрашали різними орнаментами: звіриним, геометричним, рослинним, а деякі сторінки — мініатюрами.

ДОСЛІДІТЬ

Опишіть за зображеннями найдавніші книги. У чому їхня цінність?

1 — Мстиславове Євангеліє, оклад і текст;

2 — сторінки з «Ізборника», 1073 р.;

3 — перше зображення людей — Святослава Ярославича та його сім'ї з «Ізборника», 1073 р.;

4 — поштова марка «1000 років літописанню і книжковій справі в Україні» (худ. О. Штанко)

Мстиславове Євангеліє (початок XII ст.) належало князю Мстиславу Великому. Його окраса — коштовний оклад XVI ст.: на срібну золочену дошку накладено скань (ажурний металевий візерунок), вставлено шістнадцять емалевих іконок кінця XI–XII та XVI ст., напівдорогоцінні камені й перлини.

Своєрідною енциклопедією різних знань цієї доби були *Ізборники* — рукописні збірки статей та уривків, вибраних із різних книжок. Це були твори переважно візантійських учених, які розтлумачували деякі складні для розуміння біблійні сюжети, а також повчали й давали настанови. **Ізборники 1073 та 1076 р.** — пам'ятки давньоруського перекладного письменства, створені для князя Святослава Ярославича. У текстах мовилося, зокрема, про користь знань і читання книжок. Водночас *Ізборники* були яскравим свідченням високої майстерності письма та ілюстрування.

У другій половині XI — першій половині XIII ст. в Русі-Україні, поряд із перекладною, розвивається власна література, пам'ятками якої є літописи. Найвідомішим є літопис «Повість минулих літ» (**1113 р.**), складений у Києво-Печерському монастирі ченцем **Нестором**, у якому виклад доведено до 1110 року. У більшості літописів наступних років він переписувався як початкова частина.

Для зібрання і збереження книжок засновували бібліотеки, які з кінця XI ст. були в багатьох великих містах. Одночасно з бібліотеками виникли й перші архіви. Уважають, що найдавнішим сховищем рукописних документів була церква Святого Іллі в Києві.

2 Як розвивались архітектура й образотворче мистецтво Русі-України у другій половині XI — першій половині XIII ст.

▶ ПОМІРКУЙТЕ

Як зміни в політичному й соціальному житті в руських землях вплинули на розвиток архітектури та образотворчого мистецтва?

Тогочасна архітектура розвивалася під впливом князівських міжусобиць, постійних загроз життю та майну мешканців. Оборонні споруди мали забезпечити *дитинець*, де мешкала в палацах і хоробах князівська та боярська верхівка з оточенням і челяддю. Друга лінія стін забезпечувала захист *окольного града*, що складався з купецьких подвір'їв, кварталів ремісників, торговельного майдану, храмів та монастирів. Зовнішня лінія оборони (земляні вали) мала захищати міські околиці, заселені ремісниками,

дрібними торговцями, які мешкали в одноповерхових дерев'яних будинках чи напівземлянках. Так було розбудовано Київ, Переяслав, Чернігів та інші старі міста. В удільних князівствах нові міста виникли як фортеці, що протистояли нападам ворогів. Феодальна знать, дбаючи про власну безпеку, зводила у своїх маєтках замки.

Як і раніше, основним напрямом у розвитку архітектури було церковне будівництво. В XI — на початку XIII ст. заснували багато монастирів, звели нові кам'яні храми. У Києві — це собори Дмитрівського (пізніше — Михайлівського Золотоверхого), Видубицького, Печерського, Кловського монастирів.

ДОСЛІДІТЬ

1. Як архітектори використовували природний ландшафт у зведенні оборонних споруд? Які особливості розвитку архітектури XI–XIII ст. відображено на ілюстраціях?

1

2

3

1 — діорама Стародавнього Києва;

2 — замок Володимира Мономаха в Любечі (сучасна реконструкція);

3 — Успенський собор Києво-Печерської лаври, 1073–1078 рр.;

4 — П'ятницька церква, м. Чернігів, кінець XII — початок XIII ст.;

5 — Успенський собор, м. Чернігів, друга половина XII ст.

4

5

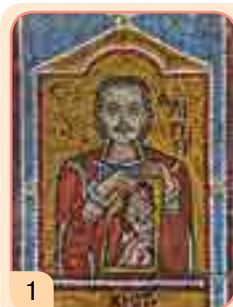
2. Що спільного й відмінного було в будівлі замків Володимира Мономаха та європейських феодалів XI ст.?
3. Визначте основні риси й особливості архітектури тогочасних культових споруд XI–XII ст.

У декоруванні храмів використовували традиційні мозаїки та фрески¹. Втраченими нині мозаїками були прикрашені храми Михайлівського Золотоверхого монастиря й Успенський собор Печерського монастиря. Із Михайлівського храму збереглися лише композиція «Євхаристія», зображення Димитрія Солунського, Стефана і Фадея. Майстри розписували інтер'єр церковних споруд фресковими зображеннями на біблійні сюжети.

Усередині храми оздоблювали також *іконами*, які писали на дошках, освячували і вважали оберегами храму та вірян. Осередком іконопису стала майстерня Києво-Печерського монастиря, де працював відомий художник — *Аліпій Печерський*.

▶ ДОСЛІДІТЬ

Якими були особливості розвитку живопису в XI — першій половині XIII ст.?

1

2

3

4

1 — Аліпій (близько 1050–1114 рр.), київський мозаїк і живописець, ювелір, лікар, чернець Києво-Печерського монастиря, найвизначнішими роботами якого були сім ікон, що вважали чудодійними (мозаїка на станції метрополітену «Золоті ворота», робота художників Г. Кореня і В. Федька);

2 — мозаїка «Євхаристія» в Михайлівському Золотоверхому соборі, м. Київ (вважають роботою Аліпія Печерського);

3 — ікона «Богоматір Свенська-Печерська» зі святыми Антонієм та Феодосієм Печерськими (початок XII ст.), єдина з ікон Аліпія, що збереглася донині;

4 — фреска в церкві Спаса на Берестові, м. Київ

¹ Фреска — живопис на вологій штукатурці, одна з технік настінного малярства.

▶ ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Які напрями в руській культурі розвивались у другій половині XI — початку XIII ст.?
2. Як розвивалася освіта і книжкова справа?
3. Які типи будівель переважали в архітектурі?
4. Що таке мозаїка, фреска, ікона?
5. Чи можна стверджувати, що культура періоду роздробленості розвивалась? Чому ти так вважаєш?
6. Які чинники сприяли розвитку культури Київської держави другої половини XI — першої половини XIII ст., а які — гальмували його?

▶ А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Разом із друзями створи хмарину слів, яка б відображала не лише основні пам'ятки культури цього періоду, але й твоє ставлення до них. Скористайся інструментом дослідження. <https://vse.ee/cfwx>.

Відкрий цифровий додаток і виконай завдання до § 14. <https://vse.ee/cfwx>

§ 15. КОЧОВІ НАРОДИ СТЕПІВ УКРАЇНИ X–XIII ст.

▶ ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Хто такі кочовики? Які особливості їхнього способу життя? Які кочові племена жили на теренах України за стародавнього світу? А які за часів Русі-України? Хто з них контактував зі східними слов'янами? Хто взаємодіяв із Руссю? Як склалися їхні відносини?

▶ ДОСЛІДІТЬ

Протягом X–XII ст. на кордонах України змінилося три об'єднання кочових племен: печеніги, торки й половці. Як ви вважаєте, з якими причинами були пов'язані такі зміни? Перевірте ваші припущення під час уроку.

1 Як склалися відносини Русі-України з печенігами

▶ ПОМІРКУЙТЕ

Де жили й чим займалися печеніги? Хто з князів воював із печенігами? Коли й чому вони зникли з території сучасної України?

Наприкінці IX ст. під тиском завойовників племена печенігів з'явилися на теперішніх українських землях між Доном та Дунаєм. Наблизившись до кордонів Русі-України, вони на 150 років стали володарями величезної степової території та мали значний вплив на події у Східній Європі.

Про появу печенігів поблизу Русі-України йдеться в літописному повідомленні 915 р.: «Уперше прийшли печеніги на Руську землю і, вчинивши мир з Ігорем, пішли до Дунаю». На той час печеніги підтримували союз із Візантією і нападали на ті держави, які хотів тримати в покорі візантійський імператор.

ДОСЛІДИТЬ

Опишіть, як ви уявляєте побут печенігів. На які особливості повсякденного життя вказує реконструкція зовнішнього вигляду печенізьких воїнів? Про що, на вашу думку, свідчить зброя в похованні?

Печеніги (сучасна ілюстрація)

Шабля, наконечники списа та стріл із печенізького поховання

Про побут печенігів відомо з писемних та археологічних джерел. Печеніги розводили в'ючних тварин, коней та овець. Кочовий спосіб життя сприяв розвитку скотарства й торгівлі. Русичі купували в кочовиків худобу, а візантійський Херсонес-Корсунь — шкури та віск.

Головною силою кочівників була легка кіннота. Завдяки їй печеніги контролювали торговельні шляхи і стягували гроші за перехід караванів через підвладну їм територію.

Князь Святослав Ігорович під час походів на хозар не мав конфліктів із печенігами, але згодом ситуація змінилася. У 968 р. вони взяли в облогу Київ, а в 972 р. влаштували засідку на дніпрових порогах, де Святослав і загинув. Володимир Великий та його наступник Ярослав Мудрий звели мережу прикордонних укріплень проти набігів. А в 1036 р. під стінами Києва Ярослав Мудрий завдав нищівної поразки печенігам, після чого їх майже не згадують у літописах. На початку XI ст. частину печенігів було підкорено торками й половцями, а інша частина переселилася на Балканський півострів.

2 Хто такі торки

ПОМІРКУЙТЕ

Якими були відносини між торками й київськими князями?

На початку XI ст. до кордонів Русі-України докотилася нова хвиля кочовиків. У давньоруських літописах вони згадуються як торки, у візантійських хроніках — узи, у творах східних авторів — огузи (гузи). У «Повісті минулих літ» мовиться: «У рік 985 рушив

Володимир на Болгар з Добринею, вуєм своїм, у човнах, а торків берегом [Волги] привів на конях, і так переміг болгар».

Про побут торків відомо небагато. Вони були кочовиками, проте, на думку вчених, перебування поруч зі слов'янами суттєво вплинуло на їхній спосіб життя.

Імовірно, київські князі використовували торків як військову силу. Та в XI ст. під тиском половців торки наблизилися до південних кордонів Русі-України. Тож у 1060 р. князі Ізяслав, Святослав та Всеволод Ярославичі спільно з полоцьким князем Всеславом Брючиславичем військовою силою змусили їх відійти до балканських володінь Візантії. Частина ж кочовиків залишилася в лісостеповій зоні, перетворившись згодом на васалів руських князів. Центром їхніх володінь було місто **Торчеськ** (Торцьк, тепер Кагарлик).

Торки — літописна назва тюркомовних племен.

У середині XII ст. торки ввійшли до союзу **Чорних клобуків**¹. У XI–XII ст. так називали об'єднання тюркських родів печенігів, торків та інших кочовиків, які з дозволу київських князів осіли в лісостеповій частині Русі-України для спільної оборони від половців. Як васали київських князів вони охороняли південні кордони Русі-України, брали участь у міжусобицях на їхньому боці. Чорні клобуки часом повставали або відходили в степ, відмовляючись нести службу.

У середині XII ст. торки ввійшли до союзу **Чорних клобуків**¹. У XI–XII ст. так називали об'єднання тюркських родів печенігів, торків та інших кочовиків, які з дозволу київських князів осіли в лісостеповій частині Русі-України для спільної оборони від половців. Як васали київських князів вони охороняли південні кордони Русі-України, брали участь у міжусобицях на їхньому боці. Чорні клобуки часом повставали або відходили в степ, відмовляючись нести службу.

ДОСЛІДІТЬ

Яку додаткову інформацію про торків містять ілюстрації?

1

1 — Торчеськ (сучасна реконструкція);
2 — Чорні клобуки (сучасна реконструкція)

2

¹ Чорні клобуки — (від тюркського «чорні шапки») — назва об'єднання підвладних київському князеві різноетнічних тюркських племінних об'єднань і окремих орд: торків, печенігів, берендеїв та ін.

3 Половці та Русь-Україна

▶ ПОМІРКУЙТЕ

Яким був життєвий уклад половців? Чим стосунки київських князів із половцями були подібними до відносин з іншими кочовиками, а чим відрізнялися?

У другій половині XI ст., витіснивши печенігів, хозарів і ясів, у причорноморські степи прийшли нові кочові племена тюркського та скіфо-сарматського походження — половці¹ (кипчаки, кімаки, кумани). Від того часу Південь України згадують у літописах як половецьку землю.

Половці поділялися на кілька орд (племен) на чолі з ханами. Основою їхнього господарства було скотарство: розведення коней, великої та дрібної рогатої худоби. Життя половці вели напівосіле: узимку скотарі залишалися разом із тваринами в зимівниках, а в інші пори року кочували степом. Важливими господарськими заняттями були також полювання та рибальство.

Жили половці в юртах двох типів: наземних і встановлених на візках (вежах). Високого рівня досягли ремесла: оброблення металу, шкіри, кістки, дерева, каменю. Археологічні знахідки на територіях, де жили половці, — це переважно спорядження вершника й коня. Торгували половці з усіма сусідами, зокрема й Руссю-Україною.

У 1061 р. в літописі йдеться, що «прийшли половці перший раз на Руську землю воювати... Це було перше зло на Руській землі від поганих безбожних ворогів». Літопис згадує 46 великих нападів половців на Русь-Україну за майже 200-річне співіснування. Руські князі також відповідали військовими походами на половців, зокрема Володимир Мономах та Роман Мстиславич. Серед них були й невдалі походи, як от похід Ігоря, описаний у «Слові о полку Ігоревім» (до речі, мати й бабуся цього князя були половецями). Протягом 1093–1117 рр. тривала велика війна з половцями, у якій руські війська здобули перемогу. У другій половині XII ст. половці брали участь у міжусобній війні руських князів Мономаховичів та Ольговичів. В останній чверті XII ст. під час нової війни з Руссю половці зазнали нищівної поразки від київського князя Святослава Всеволодовича, після чого їхні набіги на Русь-Україну майже припинилися.

Утім тривале співжиття русів і половців було не лише ворожим. Цьому сприяла територіальна близькість, торгові контакти, династичні шлюби між князями й ханами. Так Святослав одружив сина Олега, родоначальника Олеговичів, із дочкою хана Шарукана (який

¹ Так цей народ називали русичі.

за однією з версій заснував місто Шарукань (Харукань) біля Харкова), а сини Володимира Мономаха одружилися з представницями половецької знаті. Половецькі княжні, одружуючись і переселяючись у Київську державу, брали із собою родичів та прислугу, які там осідали. Князі, бояри, дружинники теж брали шлюби з половчанками.

У битві на річці Калка в 1223 році половці й русичі разом воювали проти монголів, які згодом перемогли колишніх господарів степу та приєднали їх до своєї імперії.

ДОСЛІДІТЬ

Яку додаткову інформацію про половців містять ілюстрації та інфографіка?

¹ Половецькі баби — надмогильні кам'яні статуї IX–XIII ст. Встановлювали їх зазвичай на вершинах високих курганів або пагорбів. Історики досі сперечаються про їхнє призначення. Вважають, що вони були покликані вартувати мертвих і захищати живих.

4 Як розвивався Крим у X–XIII ст.

ПОМІРКУЙТЕ

Кому належали території Криму? Яким був склад й особливості способу життя населення?

У ранньому середньовіччі за Крим боролися Хозарський каганат і Візантійська імперія. Розгром каганату Святославом Хоробрим у 965–968 рр. сприяв посиленню в Криму впливу Візантії.

Візантійській імперії належала вся прибережна зона Криму від Боспора до Херсонеса. Інші землі були під впливом кочовиків, котрі змінювалися тут упродовж століть. Головними заняттями мешканців візантійського Криму були хліборобство, скотарство, ремесло. Боспор став центром закупівлі в степовиків хутра для Константинополя, а згодом — портом, через який вивозили сировину для «грецького вогню». Наприкінці X століття Боспор увійшов до складу Тмутороканського князівства. Пізніше ці землі захопили кочовики: спочатку половці, а потім, у XIII ст., монголи.

Місто Херсонес було спостережним пунктом за степами Північного Причорномор'я, через який Візантія прагнула впливати на степовиків. Тому тут імперія утримувала тисячний військовий гарнізон із місцевих жителів. У Херсонесі (у давньоруських джерелах це місто називали Корсунь) охрестився Володимир Великий.

Наприкінці XII століття на південному березі Криму утворилося князівство **Феодоро** зі столицею Мангуп. Важливими пунктами були фортеця й порт Каламіта (сучасна назва — Інкерман), замок і поселення Фума біля міста Алушта та замок на горі Садик-Кая поблизу Бахчисарая.

Тут жили місцеві готи, греки, алани, татари, караїми (нащадки хозар). Розмовною мовою держави Феодоро була готська. Водночас для культурного та релігійного спілкування, ведення державних справ користувалися грецькою. Населення князівства сповідувало православ'я й підтримувало відносини з православною Візантією.

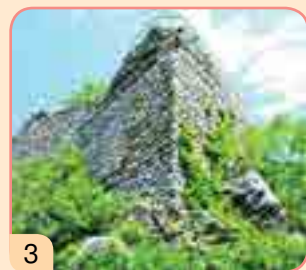
Після захоплення Константинополя хрестоносцями в 1204 р. візантійські володіння в Криму були зоною боротьби між Венеційською і Генуезькою торговими республіками. Урешті генуезці закріпили за собою південне узбережжя Криму. Центрами їхніх володінь стали портові міста Кафа (нині Феодосія), Джаліта (Ялта), Лупіко (Алупка) та ін.

У XIII ст. чорноморська торгівля була прибутковою й вигідною для італійських республік, бо Кримський півострів вдало сполучав Схід і Захід, сухопутні караванні шляхи з морськими. Європа постачала на його ринки вино, сукна, масла, Азія — коштовності, дорогоцінні камені, пахощі, прянощі, а прилегле Північне Причорномор'я — місцеву продукцію — хутра, шкіри, мед, віск, сіль, зерно, рибу. Важливу роль відігравала работоргівля.

Контроль над Кримом надавав значні переваги в торгівлі, доступі до земель Північного Причорномор'я, тому сусідні держави прагнули володіти півостровом. З іншого боку, тут формувалося унікальне середовище, де жили і співпрацювали представники різних народів, що сповідували свої релігії.

ДОСЛІДІТЬ

З якими подіями із середньовічної історії Криму пов'язані зображення?

1 — руїни візантійського храму на горі Аю-Даг, X ст. (сучасне фото); 2 — руїни фортеці Мангуп, XIII ст. (сучасне фото); 3 — Генуезька фортеця в селищі Гурзуф неподалік Ялти, XIII–XIV ст. (сучасне фото)

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Як склалися відносини між Руссю-Україною та кочовим степом?
2. Хто з кочовиків зазнав остаточної поразки від війська Ярослава Мудрого?
3. Чим побут половців відрізнявся від побуту їхніх попередників?
4. Де й коли виникло християнське князівство Феодоро?
5. Що спільного в політиці кочовиків щодо Русі-України?
6. Які виклики й переваги були пов'язані із сусідством Русі-України зі Степом?
7. Якою була роль кочовиків в історії Русі-України X–XIII ст.?
8. Чому, на твою думку, кочовики відіграли велику роль в історії Русі-України, Болгарії, Угорщини, але не збереглися як етнос?

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Уяви, що ти і твої однокласники та однокласниці — купці, які завітали до кочовиків зі своїм товарами. Опиши, що ви привезли до Степу та які товари могли запропонувати вам кочові народи. Які ризики такої торгівлі?

Відкрий цифровий додаток і виконай завдання до § 15.
<https://vse.ee/cfwx>

УЗАГАЛЬНЮЄМО ЗНАННЯ Й УМІННЯ ЗА РОЗДІЛОМ 3

ВИКОНУЄМО ПРОЄКТ

**«КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА РУСІ-УКРАЇНИ
В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СЕРЕДНЬОВІЧЧІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XI — ПЕРША ПОЛОВИНА XIII ст.)»**

Запровадження християнства в Русі-Україні сприяло зміцненню державності, поширенню писемності, створенню визначних пам'яток культури. Під впливом Візантії розвивалися живопис, кам'яна архітектура, церковне музичне мистецтво, розширювалися і зміцнювалися культурні зв'язки з Візантією, Болгарією, країнами Західної Європи. Водночас культура Русі-України була яскравою, оригінальною й самобутньою. Саме ці особливості культурної спадщини нашої держави ми і пропонуємо вам дослідити.

Об'єднайтесь у групи по 3–5 осіб. Завдання — *створити* електронний фотоальбом / комп'ютерну презентацію чи коротке відео про одну з історичних / культурних пам'яток Русі-України XI–XIII ст., що відображає зв'язок із країнами Європи у зазначений період. Це можуть бути, наприклад:

1) книжки та книжкові мініатюри (Остромирове Євангеліє, Ізборники 1073, 1076 рр.);

2) пам'ятки архітектури (Успенський собор Києво-Печерської лаври, Спасо-Преображенський собор у Чернігові, церква Параскеви П'ятниці в Києві, Михайлівський Золотоверхий собор у Києві, Кирилівська церква в Києві);

3) пам'ятки живопису (ікони «Богоматір Велика Панагія», Печерська (Свенська) Богоматір, Корсунське (Устюзьке) Благовіщення, мозаїка «Дмитро Солунський» (Михайлівський Золотоверхий собор), фреска «Янгол, який звиває небо» (Кирилівська церква).

На основі знайдених відомостей та зображень *розробіть* текст віртуальної екскурсії до цієї пам'ятки, скориставшись інструментом дослідження (<https://vse.ee/cfwx>). У тексті ви маєте продемонструвати впливи культур інших країн, які проявилися під час створення пам'ятки, і ті риси, які вирізняють її як невід'ємну складову європейської культури цього періоду. *Проведіть* для однокласників / однокласниць віртуальну екскурсію до цієї пам'ятки.

Після завершення презентацій груп *обговоріть*, яким був внесок України-Русі в культурну спадщину європейського середньовіччя.

Підбийте підсумки вашої роботи і враження від неї в загальному колі. *Оцініть* індивідуальну участь у проєкті за допомогою зошита самооцінювання.

Розділ 4. ВОЛИНЬ І ГАЛИЧИНА КІНЦЯ XII — СЕРЕДИНИ XIII ст. ВОЛИНСЬКО- ГАЛИЦЬКЕ КНЯЗІВСТВО (ДЕРЖАВА РОМАНОВИЧІВ) SEREDINI XIII–XIV ст.

§ 16. ВОЛИНСЬКО-ГАЛИЦЬКА ДЕРЖАВА ЗА РОМАНА МСТИСЛАВИЧА

► ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Де розташовані Волинське й Галицьке князівства? (Скористайтеся картою, с. 112.) Якими були особливості економічного й політичного розвитку цих князівств? Яких князів Волинського й Галицького князівств XII — першої половини XIII ст. ви знаєте?

► ДОСЛІДІТЬ

Які з характеристик можна віднести до розвитку Волинського й Галицького князівств, а які — до Київського, Чернігівського та Переяславського князівств періоду роздробленості? Чому ви так думаєте? Підтвердьте свої припущення фактами. Які наслідки це мало для майбутнього розвитку Волинського й Галицького князівств? Чому?

Ці князівства	
Були об'єктом постійних набігів кочовиків	Були важкодоступними для кочовиків
Переживали занепад торгівлі через зміну світових торговельних шляхів	Розташовані на перехресті торговельних шляхів до Європи
На їх територіях точилися міжусобиці князів	Віддалені від Києва й боротьби за київський престол
Потерпали від відтоку населення з південних регіонів	Мали родовища солі як джерело поповнення казни

1 Якими були передумови об'єднання Волинського й Галицького князівств

► ПОМІРКУЙТЕ

Чому, на відміну від інших князівств Русі-України, відбулося об'єднання цих територій? Визначте й запишіть передумови об'єднання Волинського та Галицького князівств.

Наприкінці XII ст. відбувалося зближення Волині та Галичини завдяки поширенню християнства, розвитку культури й освіти. Зростали міста й зміцнювалися економічні контакти, що допомагало взаємодії мешканців цих земель та поживавленню торгівлі. Сприяли зближенню князівств і міжнародні торговельні шляхи. Перший із них — із *Центральної Європи у Східну* — пролягав

через німецьке місто Регенсбург, столицю Чехії Прагу, польські міста, галицький Перемишль, волинські центри, а потім ішов на Київ. Другий шлях прямував від **Балтійського моря до Чорно-го** річками Західний Буг і Дністер (інколи його називають другим шляхом «із варяг у греки»).

Населення, виснажене усобицями, прагнуло покласти край князівським чварам і боярській смуті. Важливо було також захиститися від зовнішньої загрози, яку становили Польща й Угорщина на заході, а половці — на південному сході.

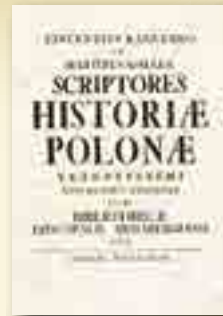
1199 р. волинський князь Роман Мстиславич — син київського князя Мстислава Ізяславича, по смерті галицького князя захопив Галич та об'єднав землі двох князівств під своєю владою. Він діяв як досвідчений політик і спирався не тільки на власні сили, а й на військову підтримку свого союзника — краківського князя Лешка Білого, з яким мав родинні зв'язки.

▶ ДОСЛІДІТЬ

Як польський хроніст характеризує князя Романа? Чому Роман шукав підтримку в польського князя Лешка? Чому польський князь допоміг Романові? Чому галицька знать негативно реагувала на утвердження Романа правителем їхньої землі? Чи можна довіряти цьому документу? Чому?

Із Польської хроніки кінця XII — першої чверті XIII ст. магістра Вінцента Кадлубка

Саме в той час настав час померти галицькому князю Володимиру, не залишивши законного наступника. Тому руські князі... прагнуть захопити князівство, що звільнилося. Серед них князь Роман... Але оскільки він бачить, що під силу не зрівняється з іншими, то уклінно благає князя Лешка... поставить його в Галичі хоча б своїм намісником.

...Галицька знать виходить Лешку назустріч, обіцяє всіляку покірність... І ось їм доводиться приймати князя Романа, який встиг уже як сусід налякати їх. Адже їм знайоме... тиранство цієї лукавої людини, яка не знала поблажливості ні до кого...

Благання йдуть за благаннями, пропонується незліченна кількість срібла, золота, коштовності... — аби їх не змушували йти під ярмо Романа. Але... всупереч опору руських вельмож і знаті, князь Лешко ставить Романа князем Галича.

Захопивши Галич, Роман приєднав нові володіння до своїх Волинських. Так відбулося об'єднання Волинського й Галицького князівств у єдину Волинсько-Галицьку державу. Це була подія історичної ваги — князівство стало центром об'єднання земель Південно-Західної Русі, тобто українських земель.

Столицею нового князівства Роман Мстиславич обрав місто Галич.

І. Дацюк. Пам'ятна дошка Романові Мстиславичу з барельєфом з барельєфом на Успенському соборі, м. Володимир

ДОСЛІДІТЬ

Визначте кордони Волинсько-Галицького князівства за Романа Мстиславича. Назвіть і покажіть його нову столицю. Поміркуйте, які наслідки мала зовнішня політика князівства.

2 Як Роман Мстиславич посилив об'єднане князівство

ПОМІРКУЙТЕ

Яку внутрішню та зовнішню політику проводив Роман Мстиславич?

Князь дбав про розвиток міст, сільського господарства, промислів, ремесел і торгівлі. У своїй діяльності він спирався на заможні верстви населення, які підтримували його.

Верхівка галицького боярства, окремі представники якої мали великі земельні володіння й контролювали міста, намагалась обмежити владу князя й посилити свій вплив на суспільство. Роман виселяв ворожо налаштованих бояр за межі підвладних йому територій або карав на смерть. Частина конфіскованих земель непокірної знаті князь роздав служивим людям. Він говорив: *«Мед зручніше добувати, якщо притиснеш бджолиний рій, а не розпустиш його»*. Тож бояри тривалий час не наслідувалися виступати проти князя.

Зовнішня політика князя Романа була спрямована на поширення його влади на інші території Русі-України. Він розгорнув боротьбу проти свого тестя — київського князя Рюрика Ростиславича, змусивши його зректися престолу.

1202 р. Роман Мстиславич заволодів Києвом, не застосовуючи сили. Князем його проголосило народне віче, й мешканці міста відчинили йому Подільську браму. Літописець, враховуючи що Роман об'єднав під своєю владою землі, які становили ядро Русі-України, назвав його «самодержцем усієї Русі». Здобувши Київ, Роман додав до свого титулу ще й «великий князь».

Над руськими землями й надалі тяжіла половецька загроза. Щоб ефективніше боротися з кочовиками, Роман Мстиславич провів військову реформу: кольчугу було замінено вдосконаленим панцирем, а руська кіннота стала важко озброєною, рицарською. На думку істориків, князь Роман створив одну з найкращих кінних дружин у Східній Європі. Ця дружина здійснила перший переможний похід проти половців узимку 1200–1201 рр. Половці вторглися на Переяславщину та Київщину. Князь Роман наздогнав нападників уже тоді, коли вони повертали назад, за річку Рось: *«...узав [Роман] половецькі вежі й привів багато полонених. Він відібрав також від них [половців] дуже багато християн [невільників]»*. Успішним був похід Романа проти половців і 1203 р.

У відносинах із Візантією князь покладався не тільки на військову силу, а й на свій дипломатичний хист. Історичні джерела свідчать, що послы Романа відвідували Константинополь, і він мав дружні стосунки з візантійськими правителями. Тісні дипломатичні відносини склалися у князя з Угорщиною та Польщею. Долучався Роман і до міжусобної боротьби польських феодалів, що, зрештою, завершилося для нього трагічно. **1205 р.** Роман Мстиславич вирушив зі своїм військом до Польщі, де загинув у сутичці із загонами місцевих правителів.

ДОСЛІДІТЬ

1. За картою (с. 112) визначте й опишіть основні напрями зовнішньої політики Романа Мстиславича.
2. Яким уявляли князя Романа автори зображень і літописів? Як характеризує князя літописець? А яким побачили його ви?

1

2

3

- 1 — пам'ятник Роману Мстиславичу, с. Колки, Волинська область (скульптори Петро, Ярослав та Ігор Мосійчуки);
- 2 — князь Роман перемагає половців (мініатюра з літопису);
- 3 — Роман Мстиславич постригає в ченці князя Рюрика Ростиславича після захоплення Києва (мініатюра з літопису)

З Галицько-Волинському літопису про Романа Мстиславича під час битви з половцями

...Одолів усі поганські народи, мудрістю ума додержуючи заповідей Божих. Він [Роман] бо кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись, і губив [їх], як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур, бо він ревно наслідував предка свого Мономаха, що погубив поганих ізмаїльтян, тобто половців...

Без могутньої влади об'єднані українські землі не змогли перетворитися на єдину державу, і створене Романом Мстиславичем державне об'єднання розпалося.

3 Як відбулося нове возз'єднання князівства за синів Романа

ПОМІРКУЙТЕ

За яких обставин було відновлено владу Романовичів над українськими землями?

По смерті Романа Мстиславича, як пише літописець, *«велика смута постала в землі руській»*. За спадщину великого князя боролися руські князі інших земель, Угорське та Польське королівства. Але головною руйнівною силою було галицьке боярство, яке прагнуло не допустити посилення княжої влади. Бояри повстали проти вдови Романа — княгині Анни, та її малолітніх синів, і ті, рятуючись від боярського свавілля, втекли до Польщі. Протягом трьох десятиліть в Галичі неодноразово змінювалися правителі, а території Волинського й Галицького князівств ділили між собою угорські й польські феодали.

Досягнувши повноліття, сини Романа Мстиславича — **Данило** й **Василько** — почали боротьбу за відновлення створеної батьком держави. Основними їхніми супротивниками були місцеві бояри, які запрошували на правління зручних для себе князів, та угорські й польські володарі. У цій боротьбі **Романовичі** (нащадки Романа Мстиславича) спиралися на духівництво, середніх і дрібних бояр, які розраховували на покровительство князів та торговельну-ремісничу верхівку волинських і галицьких міст.

Спочатку брати утвердилися на Волині та стали послідовно збирати батьківські землі під свою владу. Згодом їм вдалося закріпити за собою Східну Волинь і заволодіти Луцьком, Пересопницею та Чорторійськом.

Поштова марка
«Данило Романович (Галицький)»
(худ. О. Штанко)

vse.ee/ciww

Знайди в інтернеті
картину сучасного
українського
художника Віктора Штеця
«Князь Василько»
або зіскануй QR-код.

1234 р., приєднавши Белзьку волость до своїх володінь, Романовичі відновили політичну єдність Волинської землі. 1238 р., подолавши опір бояр, Данило укріпився в Галичі, заручившись підтримкою місцевих селян і міщан, які потерпали від боярського свавілля та постійних війн із чужинцями. Волинь він залишив молодшому братові Васильку, який у всіх важливих справах діяв спільно з Данилом.

ДОСЛІДІТЬ

1. Як реагували городяни на прихід Данила до Галича? До чого закликав їх князь? Як поводитися міська верхівка? Чому?
2. На основі карти (с. 112) відстежте процес відновлення єдності Волинсько-Галицького князівства.

З Галицько-Волинського літопису

Вийшов Данило з воями із Холма, і був він на третій день у Галичі, і радо його прийняли городяни... Він під'їхав і сказав їм: «О мужі-городяни! Допоки ви будете терпіти іноплеми-них князів владу?» — то вони, відгукнувши, сказали: «Се єсть державець наш, Богом даний!». І пустилися вони [до нього], яко діти до отця.

Єпископ же Артемій і двірський Григорій не давали йому [увійти до Галича]. Але, побачивши, що не можуть удвох удержати город, вони [удали], ніби й вони готові передати город. Вийшли вони обидва зі сльозами на очах і з усміхненими лицами... і сказали поневолі: «Прийди, княже Данило! Візьми город!»

Романовичі почали зміцнювати політичне становище оновленого князівства і вступили в боротьбу з хрестоносцями Добжинського (Добринського) ордену, який був підпорядкований Тевтонському. Під їхньою владою перебувало Волинське місто Дорогочин. 1238 р. Романовичі розбили рицарів Добринського ордену й повернули собі землі Берестейщини. Того ж року було підкорено Турово-Пінське князівство. Прагнучи повністю відновити територіальні володіння свого батька, Данило Романович 1239 р. утвердився в Києві. Але він не залишився там, а посадив правити свого намісника — воєводу Дмитра Єйковича.

▶ ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Коли і як відбулось об'єднання Волині й Галичини?
2. Хто й чому чинив опір об'єднанню?
3. Що було важливим у внутрішній і зовнішній політиці Романа Мстиславича?
4. Як почалося правління Романовичів у Волинсько-Галицькому князівстві?
5. Чи могла внутрішня політика Романа Мстиславича забезпечити сталий мир і розвиток держави? Чому?
6. Чому після смерті Романа Мстиславича Волинсько-Галицьке князівство розпалося?
7. Що було, на твою думку, вирішальним чинником нового возз'єднання Волині й Галичини?

▶ А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Склади історичний портрет Романа Мстиславича, скориставшись інструментом дослідження. <https://vse.ee/cfwx>

Відкрий цифровий додаток і виконай завдання до § 16.
<https://vse.ee/cfwx>

§ 17. ПОХОДИ МОНГОЛІВ НА РУСЬ-УКРАЇНУ. ОСОБЛИВОСТІ ПІДПОРЯДКУВАННЯ РУСЬКИХ КНЯЗІВСТВ ЗОЛОТІЙ ОРДИ

▶ ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Як руським князям вдавалося перемагати кочовиків? Хто такі монголи? Що ви знаєте про них?

▶ ДОСЛІДІТЬ

31 травня 1223 року відбулася битва на річці Калка. Це було перше зіткнення Русі-України й монголів. Під час битви великий київський князь Мстислав завзято чинив опір монгольському війську. Він збудував укріплений табір, який монголи марно намагалися захопити протягом трьох днів. Тоді вони вдалися до хитрощів, пообіцявши, що за викуп відпустять тих, хто в облозі. Мстислав повірив, проте як тільки руські князі склали зброю, монголи «людей посікли, а князів подавили, поклавши під дошки, а самі зверху сіли бенкетувати». Як ця подія характеризує монголів? Які небезпеки очікували Русь-Україну в цій війні?

1 Коли і як монголи перший раз прийшли в Русь-Україну

▶ ПОМІРКУЙТЕ

Коли і як утворилася Монгольська імперія? Чому монголам вдалося здійснити успішний похід на руські землі?

Монгольська імперія виникла внаслідок об'єднання кількох кочових племен монголів під орудою Темуджина, відомого як

Портрет Чингісхана
з китайського рукопису
XIII ст.

Чингісхан, що означає «посланий небом», «великий хан». Багато років він провів у війнах, прагнучи поневолити інші народи.

Чингісхан відзначався удачею у битвах, жорстокістю до ворогів та щедрістю до прихильників.

Він упровадив реформи, спрямовані на ліквідацію племінного поділу, і сформував потужне військо. Було створено жорстку систему управління та єдине законодавство, а всі землі імперії проголошено державною власністю. Землями наділяли тих, хто йшов до війська. Чингісхан створив боездатну та мобільну армію. Монгольське військо було дисциплінованим (за боягузтво карали смертю), добре озброєним і забезпеченим сучасним на той час захисним спорядженням. Вояки запозичували військові досягнення підкорених ними народів, насамперед китайців.

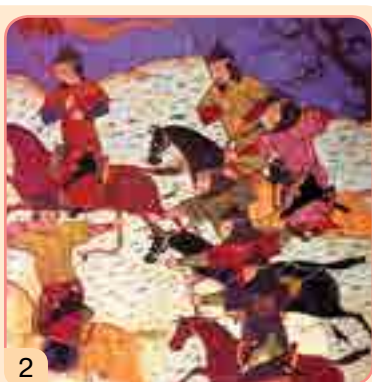
Зовнішня політика Чингісхана була спрямована на завоювання як в Азії, так і в Європі. Його володіння сягали величезних територій — від берегів Тихого океану до Уральських гір.

► ДОСЛІДІТЬ

Опишіть озброєння монгольських воїнів. Чому таке військо було сильним?

1

2

1 — монгольські воїни (сучасний малюнок);
2 — монгольські воїни (середньовічний малюнок)

Після завоювання Китаю, Середньої Азії та Закавказзя передові загоны монголів вийшли на рівнини Прикаспію та Приазов'я, де зни-

щили місцевих половців. Половецькі хани звернулися по допомогу до руських князів, і ті вирішили підтримати сусідів. Руські полки, об'єднані із загоном половців, зіткнулися з монголами наприкінці **травня 1223 р.** на берегах **річки Калка** (сучасна назва Кальчик, притока Кальміусу, неподалік сучасного міста Маріуполь).

Перший удар у битві прийняли галицькі, волинські, курські та половецькі дружини. Літописець описує драматизм цього моменту: *«І було побойще страшенне на річці Калці... Побиті були половці ..., а потім Русь»*. Руські князі діяли порізно. Коли галицький князь Мстислав Удатний вирушив на противника, київський князь стримав свої війська, бо ворогував із Мстиславом. Він розташував укріплений табір на горі і спокійно спостерігав за битвою. Але його теж спіткала доля інших князів. Військо було розгромлено, а сам князь потрапив у полон до монголів і так само був задушений помостом, на якому бенкетували переможці.

Хоча вчені припускають, що перший похід монголів на руські землі був лише розвідкою, втрати обох сторін були значними. За свідченням літописів, у русичів лише кожний десятий з учасників цієї битви повернувся додому. Монголи, хоч і перемогли, проте не наважилися того самого року рушити вглиб Русі.

Битва на Калці й перемога в ній монголів була для Русі першим попередженням про наближення зі Сходу дуже сильного ворога. Проте князі, які зав'язли в міжусобних чварах, не надавали цьому значення.

▶ ДОСЛІДІТЬ

На основі тексту й зображень розкажіть про перебіг битви на Калці.

Битва на річці Калка (сучасна реконструкція)

2 Як відбувся похід хана Батия на руські землі

ПОМІРКУЙТЕ

Визначте основні події, що відбулися під час вторгнення Батия в Південно-Західну Русь.

Монгольські правителі грабували близьких і далеких сусідів, завойовували простори Азії та Європи, прагнучи створити світову імперію. Після смерті Чингісхана новий похід на руські князівства очолив його внук — Батий.

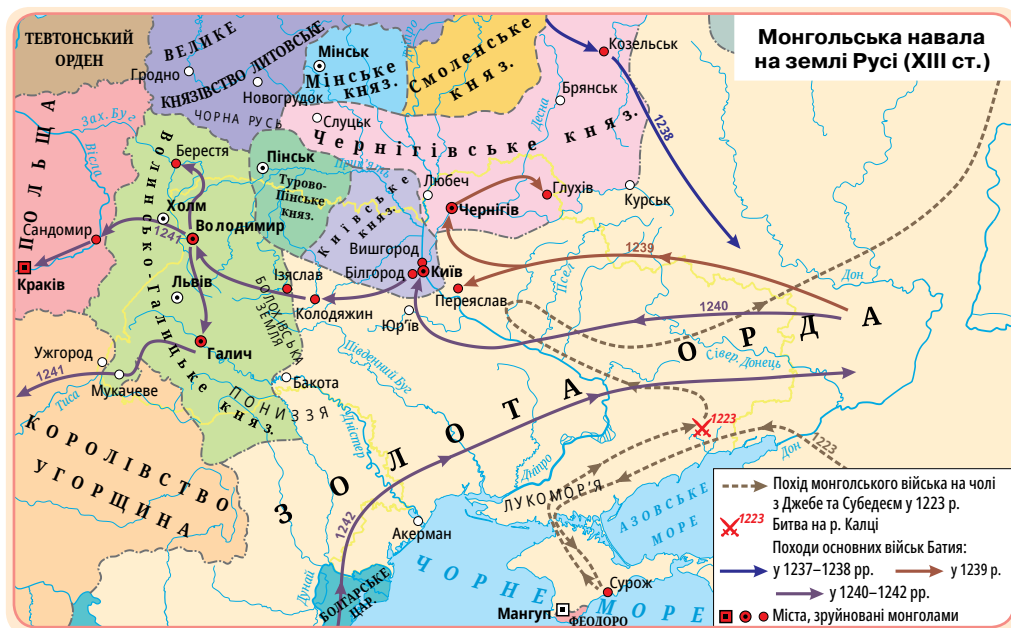
Наприкінці 1238 р. монголи вторглися в Рязанські землі. Незважаючи на запеклу боротьбу, одне за одним були завойовані Рязанське, Володимирське, Суздальське, Московське князівства. Руські князі не припинили міжусобиці й не об'єдналися перед страшною загрозою. 1237–1238 рр. монгольські війська спустошили північно-східні землі Русі-України й вирушили на південь.

Батий (середньовічне китайське зображення)

ДОСЛІДИТЬ

Покажіть на карті завоювання монголами північно-східних земель Русі-України. Опишіть походи монголів на українські землі. Висловіть припущення, яка доля спіткала українські князівства. Чому ви так думаєте?

Навесні **1239 р.** військо Батия рушило на південний захід Русі-України. У березні 1239 р. монголи штурмом оволоділи Переяславом і, знищивши всіх його мешканців, перетворили місто на руїни. У жовтні того самого року Батий захопив Чернігів, незважаючи на те, що місто було захищене потужними фортифікаційними спорудами. Також були зруйновані Рильськ, Путивль, Глухів та інші міста. На початку зими загони монгольської кінноти вдерлися в Крим і захопили практично всю його територію.

Після недовгого перепочинку монгольське військо продовжило боротьбу за руські землі. Захоплюючи і грабуючи нові території, монголи наближалися до Києва. Підготовку міста до захисту очолив намісник волинсько-галицького князя Данила Романовича воевода Дмитро Сійкович.

Упродовж літа **1240 р.** Батий зібрав велике військо (близько 200 тис. воїнів) та військову техніку й на початку осені почав наступ із південних степів на Київ. Завойовники знищили на своєму шляху всі міста-фортеці, що прикривали столицю, — Ржищів, Витачів, Васильків та інші.

Київ мав укріплення, кращих за які не було у східнослов'янських землях. На величезних земляних валах заввишки до 12 м височили дубові стіни. Місто було поділене на окремі осередки, які мали свої фортифікаційні споруди. Головний удар загарбники спрямували на південні укріплення Києва біля Лядських воріт (сучасний майдан Незалежності), що були найслабшим місцем в обороні. Монголи стінобитними машинами вдень і вночі громили захисні стіни. Захисники міста героїчно билися, спочатку на стінах міста, а коли ж монгольські орди вдерлися до Києва — за кожну вулицю, храм, будинок.

▶ ДОСЛІДІТЬ

На основі документа й малюнка (с. 122) складіть розповідь про штурм Києва монголами. Чому кияни відчайдушно захищали місто?

Про оборону Києва в 1240 р. з Галицько-Волинського літопису

І обступила Київ сила татарська, і був город в облозі великій. І не було чути нічого од звуків скрипіння теліг, ревіння верблюдів, і од звуків іржання коней, і сповнена була земля Руськая ворогами... І поставив Батий пороки коло воріт Лядських. Вибили вони стіни, і вийшли городяни на розбиті стіни... ламалися списи і розколювалися щити, а стріли затьмарили

світ переможеним, і Дмитро поранений був. Вийшли татари на стіни... а городяни зробили ще одне укріплення навколо церкви Святої Богородиці Десятинної. Люди тим часом вибігли на склепіння церковне... і од тягаря повалилися з ними стіни церковні, і так укріплення було взяте татарськими воями. Дмитра ж вивели до Батия, пораненого, але вони не вбили його через мужність його.

Битва за Київ виснажила військо Батия, але не зупинила його просування на Захід. Наступного року монголи завоювали Галицьку й Волинську землі, потім спустошили Угорщину й Польщу, Хорватію, Трансильванію, Молдову, частину Сербії та Болгарії. Утім просування їх на захід згодом припинилося, бо монгольська орда була ослаблена впертим опором місцевого населення.

3 Як Золота Орда панувала в руських князівствах

ПОМІРКУЙТЕ

Як було встановлено владу Золотої Орди на руських землях? У чому проявлялася залежність від влади хана? Яку систему управління руськими землями було встановлено монголами?

1242 р. Батий із військом повернувся в пониззя Волги. Там він заснував державу **Орду** зі столицею в місті Сарай. Згодом її назвали **Золотою Ордою** за прикрашене золотом шатро хана у столиці новоствореної держави. Вища влада в Золотій Орді належала ханові (абсолютному правителю) та курултаю (з'їзду представників знаті). До складу Золотої Орди ввійшли народи Русі, Хорезму, Північного Кавказу, Поволжя, Західного Сибіру, Криму.

Баскак — монгольський воєначальник, урядовець і намісник золотоординського хана.

У середині XIII ст. територія Русі-України перебувала в залежності від Золотої Орди. На підпорядкованих їй територіях хан призначав спеціальних чиновників — **баскаків**. Вони керували

збором данини для Орди, набором рекрутів до війська, пильнували дотримання порядку, придушували опір монгольському правлінню, збирали важливу для хана інформацію.

Для баскаків було створено постійні осередки — містечка, де розміщували підвладні їм військові загони. З монгольськими намісниками співпрацювали місцеві князі, які зберігали владу лише за умови підтвердження їхнього князювання ханом. Права князя підтверджувала спеціальна грамота — **ярлик**, для отримання якого той мусив їхати у ставку до хана.

Ярлик — грамота монгольського хана, якою надавалося право на володіння державами чи провінціями, що підкорялися Золотій Орді.

У 1243 р. першим серед руських князів одержав ярлик на володарювання Києвом і Володимиром князь Ярослав Всеволодович, а по його смерті — син Олександр, прозваний Невським. Проте це вдавалося не всім князям, оскільки хани вимагали повного підпорядкування.

Свідченням тому є історія про відвідування Орди князем чернігівським Михайлом Всеволодовичем. Коли він разом зі своїм боярином Федором приїхав у ставку Батия, їм запропонували пройти обряд, обов'язковий для послів та інших прибулих. Відвідувачі ханської ставки мали проповзти між двох вогнів під низько натягнутою мотузкою, що змушувало плазувати на животі. У такий спосіб демонструвалася покора великому ханові. Михайло Всеволодович і боярин Федір відмовилися від проходження обряду, бо вважали його язичницьким. За наказом Батия їх було страчено.

Загиблих спочатку поховали в Орді, а пізніше їхні рештки перевезли й перепоховали в Чернігові. Згодом православна церква канонізувала їх як постраждалих за віру.

Монгольські чиновники постійно втручалися у справи князів, сприяли розпаду князівств на окремі дрібні землі, керуючись правилом: розділай і володарюй. Населення було обкладено 14 видами ординської данини й повинностями, як-от торгові збори, візничі повинності, «корм» баскакам, данина ханові сріблом та інші. За несплату податків жорстоко карали й кілька разів провели перепис населення, щоб ніхто не уникнув данини.

Ікона із зображенням
св. Михайла Всеволодовича
Чернігівського

У занепаді перебували сільське господарство й торгівля. Не припинялися напади ординців, що призводило до переселення людей із південних районів у північні й західні. Михайло Грушевський писав, що в 1283 р. баскак Ахмат своїми грабівницькими діями розігнав чимало жителів Чернігівщини, що спричинило запусніння сіл, занепад землеробства й тваринництва.

Залежність від Золотої Орди ускладнила політичний і економічний розвиток руських князівств та значно погіршила умови життя населення.

▶ ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Чому монгольське військо було сильним?
2. Коли і як відбувся перший похід монголів на Русь-Україну?
3. Коли і як відбулося вторгнення Батия?
4. За яких обставин загинув Михайло Чернігівський?
5. Чому, попри героїзм захисників Києва, монголам вдалося захопити місто?
6. Яким було становище руських земель за Золотої Орди? Проілюструй свої міркування прикладами.
7. Оціни наслідки панування Орди на українських землях для майбутнього розвитку Русі-України.

Відкрий цифровий додаток і виконай завдання до § 17.
<https://vse.ee/cfwx>

▶ А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Підготуй стисле повідомлення на одну з тем «Золота Орда», «Битва на річці Калка», «Оборона Києва від монголів» або кілька цікавих запитань для однокласників та однокласниць щодо цих подій. Презентуй свої повідомлення та запитання в класі.

§ 18–19. ПРАВЛІННЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА

▶ ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Коли і як Романовичам вдалося відновити єдність Волині й Галичини? Які труднощі їм довелося здолати? На що була спрямована політика Романовичів напередодні монгольської навали?

▶ ДОСЛІДІТЬ

Автор Галицько-Волинського літопису писав: «Сей же король Данило був князем добрим, хоробрим і мудрим, який спорудив городи многі, і церкви поставив, і оздобив їх різноманітними прикрасами, і братолюбством він світився був із братом своїм Васильком. Сей же Данило був другим по Соломоні».

Як ви вважаєте, чому літопис називає Данила королем? Як він міг будувати багато нових міст і церков, якщо на землях Київської держави було встановлено золотоординське ярмо? Чому князя називають «другим по Соломоні»? Перевіряйте ваші припущення протягом уроку.

1 Чому і як Данило Романович реформував армію

▶ ПОМІРКУЙТЕ

Які обставини змусили Данила Романовича провести реорганізацію свого війська? У чому полягала сутність реформи?

Під час монгольської навали князь Данило Романович перебував в Угорщині, де намагався укласти союз проти ординців. Однак угорський король відкинув його пропозицію.

Повернувшись до своїх володінь, Данило Романович був вражений руйнуваннями та спустошенням, які спричинило монгольське військо. У Володимирі не залишилося в живих нікого, а церква Святої Богородиці та інші храми були наповнені тілами загиблих. Монгольська облогова техніка зруйнувала стіни міст і замків. Вистояли тільки Кременець, Данилів та Холм, розташовані на високих пагорбах, куди важко було підтягнути монгольські металеві машини.

Щоб дати відсіч монголам наступного разу, Данило Романович мав перебудувати військо. Були переозброєні та реорганізовані князівська кінна дружина зі спеціальними захисними обладунками для коней, піше ополчення, а також стрільці із селян і міщан. На озброєнні війська з'явилися арбалети. Почали використовувати металеві машини. Щоб успішно протистояти монголам, необхідно було підвищувати й військовий вишкіл дружинників і стрільців. Тоді проти них не могли встояти ані легка монгольська кіннота, ані європейські рицарі.

Для підвищення боєздатності війська потрібні були чималі кошти. Тому Данило Романович повернув у княжу скарбницю соляні копальні (сіль була важливим товаром), заохочував німецьких колоністів, караїмів і вірмен оселятися в спустошених і новозаснованих містах, сплачувати податки. Князь надав переселенцям привілеї та дозволив зводити свої храми.

▶ ДОСЛІДІТЬ

Спираючись на текст параграфа й документ, прокоментуйте зображення (с. 126).

З праці Наталі Яковенко «Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.»

...У 1250-х роках... розгорнулися масштабні фортифікаційні роботи, зокрема були перебудовані й укріплені Володимирський та Крем'янецький замки і ряд інших фортець. Тоді ж Данило провів реорганізацію війська: його важкоозброєна

кіннота (оружники) вперше на Русі вдяглися у звичний для Європи рицарський обладунок, що захищав і вершників, і коней, а паралельно виокремилася легкоозброєна кіннота з луками (стрільці).

2 Як князь Данило боровся за зміцнення влади

ПОМІРКУЙТЕ

Хто й чому протидіяв зміцненню влади Данила Романовича? На кого князь спирався в цій боротьбі?

Як і його батько, Данило Романович мусив приборкати галицьких бояр, які намагалися не допустити зміцнення влади князя та його брата Василька. У цій боротьбі Данило спирався на підтримку дрібних і середніх феодалів та міщан, зацікавлених у княжій владі. Підтримували його в централізації влади духівництво й церква, які мали значний вплив на суспільство.

Данило Романович угамував чернігівського князя Ростислава Михайловича, який прагнув відібрати в нього Галич і Бакоту. У 1245 р. в битві поблизу м. Ярослав він переміг військо Ростислава й угорців, яких той запросив на допомогу. Це дало змогу Данилові Романовичу остаточно зламати опір галицьких бояр та відновити внутрішній мир.

Напруженою виявилася боротьба за відновлення влади в Перемишльському князівстві, багатому на поклади солі й родовища болотної руди. Сіль активно продавали, а руда була сировиною для виготовлення зброї та знарядь праці. Через Перемишль проходив міжнародний торговий шлях до Німеччини та численні його відгалуження — на Угорщину, Австрію, польські князівства.

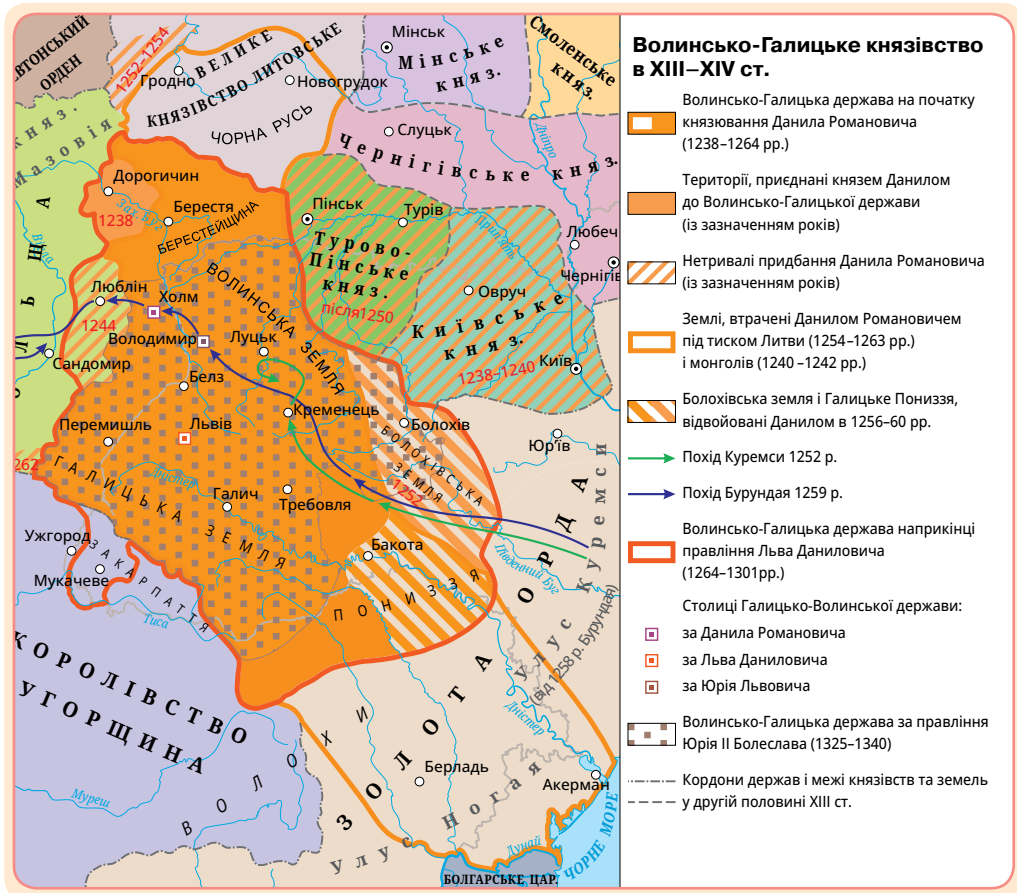
Місцеві бояри не бажали зміцнення влади князя, вони прагнули перетворити свої земельні маєтки на спадкові володіння й зберегти контроль над соляними копальнями та торгівлею сіллю.

У відновленій державі розгорнулося стрімке будівництво: укріплювали захисні споруди Володимирського і Кременецького замків; засновували нові міста — Холм і **Львів** (назване на честь старшого сина Данила — Лева). За підтримки князя зводили багато храмів.

Боротьба Данила Романовича з галицьким боярством, яке противилось об'єднувчим процесам, змусила його перенести столицю з Галича до міста Холм, заснованого за розпорядженням князя у 30-х рр. XIII ст.

ДОСЛІДІТЬ

1. Простежте та прокоментуйте територіальні зміни Волинсько-Галицького князівства за часів Данила Романовича.

2. Поясніть, для чого потрібно було заселяти новостворені міста іноземцями. Як ремісники впливали на розвиток суспільства та держави?

Про заснування м. Холм з Галицько-Волинського літопису (1237 р.)

...Якось, коли Данило їздив по полі і діяв лови, то побачив він на горі гарне і лісисте місце, оточене навкруги його полем, і запитав тамтешніх жителів: «Як іменується се місце?» І вони сказали: «Холм йому ім'я є». І, уподобавши місце те, надумав він, що поставить на ньому невеликий городок....

Коли ж побачив князь Данило, що Бог сприяє місцю тому, став він прикликати приходнів — німців і русів, іноплеменників і ляхів. Ішли вони день удень. І юнаки, і майстри всякі утікали сюди од татар, — сидельники, і лучники, і сагайдачники, і ковалі заліза, і міді, і срібла. І настало пожвавлення, і наповнили вони дворами навколо города поле і села.

3 Якою була зовнішня політика Данила Романовича

▶ ДОСЛІДІТЬ

Об'єднайтесь у групи й оберіть одне із завдань. Опрацювавши подані тексти, документи та ілюстрації, обговоріть запитання. Під час презентацій груп колективно складіть план «Основні напрями зовнішньої політики Данила Романовича».

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ГРУПИ 1

Які зовнішньополітичні кроки здійснював Данило Романович в 1240-х — на початку 1250-х рр.? Про що свідчила така політика? Які цілі переслідувала?

Данило Романович здійснював успішні походи на Чехію й Польщу, Литву й землю ятвягів¹, виступав посередником у міжусобицях польських і литовських князів, брав участь у війні за австрійський престол 1252–1253 рр.

З Галицько-Волинського літопису

...(1248–1249 рр.) У ті ж роки, коли сів Земовит² у Мазовші, послали до нього Данило й Василько послів, сказавши йому: «Ти добро бачив еси од нас обох. Виступи-но з нами на Ятвягів».

¹ Ятвяги — одне з балтійських племен, мешкало на території сучасних Литви та Польщі.

² Земовит — один з місцевих князів на польських землях, союзник Данила.

...І зібралися вони в Дорогичині, і рушили на Ятвягів... І пу-
стошили вони... ятвягів до вечора, здобич велику захопивши...

...(1248 р.) У ті ж роки прислав король угорський Бела до Да-
нила посла, прохаючи його прийти на поміч, бо він мав війну з
німцями. Данило рушив йому на поміч і прийшов до города По-
жга.

...(1249 р.) Данило й Василько, брат його, порадилися з сином
Данила Львом, і Данило брата свого послав на Волковийськ,
а сина — на Слонім, а сам пішов до Здітова. І взяли вони багато
городів, і вернулися додому. ... (1252 р.) А потім послали... Да-
нило й Василько багатьох своїх піших воїв і кінників на горо-
ди Миндовга... і розграбували вони землі їх. ...(1252–1253 рр.)
Після вбивства герцога Фрідріха настав роздор межи сильни-
ми людьми за честь і за волость убитого герцога [Австрійський
престол]... І король угорський Бела, і король чеський Оттокар
билися за неї, тому король угорський привів Данила.

І поїхав Данило в Німці з Романом, і оддав Бела... Гертруду
за Романа... А потім послав Бела послів до Данила, кажучи:
«Ти родич мені і сват еси. Поможі мені проти чехів».

...Данило князь хотів піти на Чехів і заради короля, і слави
бажаючи: не було ж у землі Руській раніше нікого, хто воював
би землю Чеську, — ні Святослав Ігоревич хоробрий не ходив
сюди, ні Володимир Святославич святий...

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ГРУПИ 2

Простежте можливий шлях подорожі князя Данила в Орду за картою (с. 127).
Як описував подорож Данила літописець? Як ви оцінюєте вчинок князя?

Під час монгольської навали Данило Романович виїхав до Угор-
щини, де намагався укласти союз проти ординців, але не знайшов
підтримки. Щоб зберегти землі від навали, Данило був змушений
вирушити до хана в Орду.

З Галицько-Волинського літопису

(1245 р.) Тим часом хан... прислав посла свого до Данила й
Василька, коли вони обидва були в городі Дороговську: «Дай Га-
лич!». І Данило був у печалі великій, тому що не укріпив він був
землі своєї городами. І, порадившись з братом своїм, поїхав він
до Батия, кажучи: «Не дам я півотчини своєї, а їду до Батия сам».

...І зустріли його татари, і звідти поїхав він до хана Куремси і побачив, що нема в них добра.

(Поч. 1246 р.) Звідти ж прибав він до Батия на Волгу... І поклонився він за звичаєм їх, і ввійшов у вежу його. Він, Батий, сказав: «Данило! Чому ти еси давно не прийшов? Але якщо нині ти прийшов еси, — то й се добре. Чи п'єш ти чорне молоко, наше пиття, кобилячий кумиз?»

І він сказав: «Досі я не пив. А нині ти велиш — я п'ю». Він тоді сказав: «Ти вже наш-таки, татарин. Пий наше пиття!» І він, Данило, випивши, поклонився за обичаєм їх...

...Пробув же князь у них днів двадцять і п'ять, а тоді одпущений був із тими, що були з ним, і поручена була земля його йому. І прийшов він у землю свою, і зустрів його брат Василько, і сини його. І був плач через обиди його, але ж більша була радість, що він є здоров.

*Князь Данило і хан Батий
(сучасний малюнок-
реконструкція)*

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ГРУПИ 3

Розкажіть про спротив ординцям населення й війська Волинсько-Галицького князівства. Простежте військові дії за картою (с. 127). Як ви оцінюєте такий розвиток подій?

У 1254 р. монгольські загони на чолі з воєводою Куремсою вторглися на територію Волинсько-Галицького князівства і спустошили землі навколо Кременця. Данило Романович у відповідь почав війну з монголами, звільнивши Болохівщину та Побужжя.

У 1257 р. військо Куремси повернулося й узяло в облогу Володимир і Луцьк. Однак героїчний спротив волинсько-галицького війська та населення не дав змоги ординцям захопити Луцьк.

Про спротив ординцям із Галицько-Волинського літопису

(1254 р.) А потім Куремса, хан татарський, прийшов до Крем'янця і спустошив довкола Крем'янця.

(Зима 1254–55 рр.) Данило здійснив війну проти татар...і взяв город Межибоже. А потім Данилові таки люди і

Василькові пустошили Волохів, а Львові — Побожжя і людей татарських.

(1257 р.) А потім хан Куремса... послав людей до города Володимира. А коли в'їхало військо противників до города, вийшли на них піші городяни, і билися з ними кріпко, і вибігли вони з города...

Данило ж і Василько... поїхали вони у Володимир і, зібравши трохи дружини... били татар і колодників захопили...

А потім, коли Куремса стояв біля Луцька, сотворив Бог чудо велике. Луцьк був не укріплений і не підготовлений, і збіглося в нього багато людей. А був уже холод і вода велика. І коли Куремса, прийшов до Луцька, то не міг він перейти ріку Стир. Він хотів міст захопити, але городяни одрубали міст. Він тоді пороки поставив, намагаючись одігнати їх, але... знявся ж такий вітер, що коли порок вергав камінь, то вітер повертав каменя на татар... І, не досягнувши нічого, вернулися вони в сторони свої, тобто в поле.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ГРУПИ 4

Чому Данило зголосився на коронацію? Як це відбулося? Як ви оцінюєте цю подію?

Данило Романович у боротьбі з монголами сподівався на допомогу сусідніх держав. Він порозумівся з угорським королем, шукав можливість заручитися підтримкою польських князів і хрестоносців Тевтонського ордену. Князь вів переговори з Папою Римським Інокентієм IV, щоб організувати хрестовий похід проти Золотої Орди. Переговори були тривалими й складними. Папа ухилявся від дотримання головної обіцянки — хрестового походу проти ординців. Він запропонував Данилові королівську корону, але князь відмовився від неї, гордо відповівши, що йому потрібна реальна поміч проти Орди.

Лише в 1253 р. папа оголосив хрестовий похід проти Золотої Орди, а Данило Романович потребував допомоги, тож зголосився на коронування. І хоча реальної військової допомоги король так і не отримав, однак, на думку дослідників, підтримка Данила Папою Римським сприяла піднесенню його міжнародного авторитету.

Про коронацію Данила Романовича з роману Антона Хижняка

...Опізо¹ поквапно промимрив:
— Папа Інокентій... доручив мені вінчати тебе королівською короною...

...Я вже відповідав папі про корону і про поміч проти татар писав, — натискуючи на останніх словах, продовжував спокійно Данило.

— Тепер папа послав корону разом з буллою про хрестовий похід проти татар.

— Буду коронуватися... у Дорогичині. Два роки минуло відтоді, як папський легат Опізо найменував Данила в Дорогичині королем... Та Данило жодного разу не називав себе королем:

— Я руський князь, — говорив він, без пап римських жив і жити буду... А що королем папа назвав, нехай у Римі побавляться.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ГРУПИ 5

Поясніть, якою була дипломатія Данила. Як він використовував династичні шлюби? Чим, на вашу думку, можна пояснити вибір цих країн?

Продовжуючи династичні традиції правителів Русі, Данило Романович був у шлюбі з Анною Мстиславною Смоленською, дочкою князя Мстислава II Удатного, а з 1252 р. — із племінницею литовського короля Міндовга. Він також уклав вдалі союзи своїх дітей, закріплюючи міжнародний авторитет держави.

Із праці Олександра Бойка «Історія України»

Данило Галицький у зовнішньополітичній сфері намагається реалізувати свої плани щодо створення антиординської коаліції. Князь не тільки примирюється, а й налагоджує союзницькі відносини зі своїми колишніми ворогами — Польщею, Угорщиною та Литвою. Шлюб дочки Данила та Володимиро-Суздальського князя Андрія Ярославича, молодшого брата Олександра Невського, скріпив військовий союз двох найвпливовіших руських князів.

¹ Опізо — посланник папи.

Династичні шлюби нащадків Данила

Шварно Данилович одружений на дочці литовського князя Міндовга;

Лев Данилович — на дочці угорського короля Бели IV Констанції;

Роман Данилович — на спадкоємиці престолу Австрії Гертруді;

Мстислав Данилович — на дочці половецького хана Тегака;

Переяслава Данилівна вийшла заміж за польського князя Земовита I Мазовецького;

Устина Данилівна — за Великого князя Володимирського Андрія Ярославича;

Софія Данилівна — за графа Генріха V Шварцбург-Бланкенбургського.

▶ ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Назви роки правління князя Данила Романовича, дату його коронування.
2. Покажи на карті (с. 127) територію Волинсько-Галицького князівства за правління Данила Романовича та схарактеризуй зміни, що відбувалися за його правління.
3. Опиши найважливіші зміни у війську Волинсько-Галицької держави за правління князя Данила.
4. Які нові міста було засновано Данилом?
5. *Визнач сутність і наслідки внутрішньої політики Данила Романовича.*
6. *Оціни зовнішню політику Данила Романовича.*
7. *Визнач спільні та відмінні риси в політиці Данила Романовича й Романа Мстиславича.*
8. *Закінчи речення: «Я думаю, що Данила Романович був видатним державним діячем, оскільки...» або «На мою думку, найбільшою заслугою Данила Романовича було..., тому що...»*
9. *Чи погоджуєшся ти з висновком дослідниці Наталі Яковенко про постать волинсько-галицького правителя? Аргументуй свою думку.*
«Героєм-творцем Волинсько-Галицької держави був, без сумніву, Данило Галицький, настільки ідеальний володар і правитель в очах літописця, що той наділяє його повним комплексом княжих чеснот: він не тільки мудрий і відважний, але й вродливий, пишний, щедрий. Втім, цей ореол вмотивований: Данилові вдалося виконати два головні завдання правителя — встановити внутрішній мир у своїх володіннях та забезпечити їх авторитет в очах сусідів».

▶ А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Підготуй історичний портрет Данила Романовича.

Відкрий цифровий додаток і виконай завдання до § 18–19.
<https://vse.ee/cfwx>

§ 20. ВОЛИНСЬКО-ГАЛИЦЬКА ДЕРЖАВА ЗА НАЩАДКІВ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА

► ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Яку державу залишив Данило Романович у спадщину своїм синам?

► ДОСЛІДІТЬ

Які проблеми, на вашу думку, мусили розв'язувати нащадки короля Данила під час свого правління?

1 Яким було правління Лева I Даниловича та Юрія I Львовича

► ПОМІРКУЙТЕ

За текстом визначте найважливіші риси внутрішньої та зовнішньої політики Лева I і його сина Юрія I.

Після смерті Данила Романовича Волинсько-Галицьке князівство було поділене між трьома його синами та братом Васильком Романовичем. Василько, а згодом його син Володимир Васильович князували в Західній Волині. В інших землях панували сини Данила: старший син **Лев Данилович** (Галицьке, Перемишльське та Белзьке князівства), **Мстислав Данилович** (Східна Волинь із Луцьком) і молодший син **Шварно Данилович** (Холмське князівство). Повернулися часи політичної роздробленості, але до війни не дійшло.

Поступово Лев I Данилович (правив у 1264–1301 рр.) узяв під контроль значну частину земель Волинсько-Галицької держави та у 1272 р. переніс її столицю до Львова. За Лева Даниловича у підвладних йому землях поширилися традиції європейського права, військової справи, архітектури.

Водночас Лев Данилович був активним учасником зовнішньополітичних справ, наприклад, долучався до міжусобної боротьби польських князів. Він здійснював успішні походи на Краків, Сілезію та повертався з великою здобиччю у свої володіння. Перебуваючи в Сілезії, Лев I уклав угоду з чеським королем Вацлавом II, за якою зобов'язався підтримати його в боротьбі за польські землі. Приєднав до своїх володінь частину Закарпаття з Мукачевом і Люблінську землю.

ДОСЛІДІТЬ

1. Схарактеризуйте кордони Волинсько-Галицької держави за часів Лева I. Порівняйте їх із попередніми кордонами.
2. З'ясуйте, завдяки чому місто Львів процвітало й було знаним у Європі? Яким зобразив Лева I Даниловича художник? Порівняйте свої міркування з текстом документа та оцініть діяльність Лева I Даниловича.

Із твору М. Слабошпицького «З голосу нашої Клію»

По смерті батька Лев... сказав братам — Мстиславові та Шварну: «Львів мені миліший, перенесу столицю з Галича до Львова». І молоде місто, засноване його батьком, стало рости та розбудовуватися. Багато гарних і величних споруд з'явилося тоді в ньому. І татари не перечили цьому — Лев умів підтримувати з ними мирні стосунки... На вулицях Львова вже чути було і німецьку, й польську, й угорську мови. А потім залунала й вірменська — з дозволу Лева тут оселилася ціла вірменська колонія.

Місто Лева швидко стало знаним на всю Європу. Це була столиця все ще сильної держави і важливий культурний центр. Князь спробував розширити свої володіння, здійснив невдалий похід на Польщу... і повернувся додому ні з чим. Тепер він більше дбав про мир та спокій у своїй державі, де процвітали всякі ремесла й науки, виростали церкви й монастирі — свідчення заможності краю.

Л. Долинський.
Лев Данилович
(кінець XVIII ст.)

Складними за Лева Даниловича були відносини Волинсько-Галицької держави з Ордою, яка мала потужне військо. Формально князь вважався васалом ординців, однак часто заручався їхньою військовою підтримкою, організовуючи спільні походи на сусідні держави.

Зрештою, Леву I вдалося не тільки зберегти Волинсько-Галицьку державу, а й посилити її міжнародний авторитет. Правління князя Лева Даниловича відзначилося використанням печатки з історичним гербом Волинсько-Галицької Русі — «руським левом».

Сучасні історики вважають, що Лев I був однією з ключових політичних постатей Центрально-Східної Європи другої половини XIII ст., а його діяльність позначилася на історії польських, угорських, чеських, австрійських і литовських земель.

По смерті Лева Даниловича на трон Волинсько-Галицької держави зійшов його син Юрій I Львович (1301–1308 рр.). Він виявився талановитим політиком, який уміло використовував протиріччя серед ворогів Волинсько-Галицької держави. Князь зосередив у своїх руках владу над усією Галичиною й Волинною, а згодом, скориставшись послабленням Золотої Орди, підпорядкував територію Пониззя аж до межиріччя Південного Бугу та Дністра. Однак втратив Закарпаття та Люблін. Прагнучи убезпечити себе від опозиційного боярства й нападу монголів, Юрій I переніс столицю до більш спокійного міста Володимира. Внутрішня політика нового правителя була спрямована на зміцнення господарського життя.

Юрій Львович підтвердив торговельні договори з Тевтонським орденом, укладені його дідом і батьком, що гарантували волинсько-галицьким купцям безпечний шлях до Балтійського моря. Він установив тісні зв'язки з німецькими феодалами та вдало використовував їх у протистоянні з Литвою, зблизився з польськими правителями, шукав порозуміння з королем Чехії.

Успішною була релігійна політика Юрія I. 1303 р. йому вдалося досягти згоди Константинопольського патріарха щодо створення окремої Галицької митрополії, що посилило міжнародний авторитет Волинсько-Галицької держави у християнському світі.

Правління Юрія I вважають періодом розквіту Волинсько-Галицької держави. Характеризуючи його, польський історик XV ст. Ян Длугош писав, що він був «муж мудрий і добрий, до духівництва щедрий, під правлінням якого Русь славилася досягненням миру й достатку».

► ДОСЛІДІТЬ

1. Як змінилися кордони Волинсько-Галицької держави за часів Юрія I? (Скористайтеся картою, с. 127.)
2. Як описує діяльність Юрія I Львовича поет? Як оцінюєте її ви?

Із поеми Олександра Олеся

Після Лева за княжив Юрій,
Внук Данила-короля.
І за його панування
Розгорнулася земля.
За Карпатами забрав він
Мукачів та Ужгород.

Знов зміцнилася держава,
Знов на ноги став народ.
Землі Галицьку й Волинську
В одне ціле Юрій злив
І корону королівську
Діда славного носив.

3. Порівняйте атрибути влади Юрія I з атрибутами влади європейських монархів, відомих вам з курсу історії середніх віків. Обговоріть свої міркування з однокласниками / однокласницями.

1 — Юрій Львович (реконструкція з королівської печатки); 2 — геральдичний лев; 3 — печатки Юрія Львовича (сучасні реконструкції)

2 Як правили останні князі Волинсько-Галицької держави

► ПОМІРКУЙТЕ

З'ясуйте, у який спосіб волинсько-галицькі князі захищали підвладні їм землі.

Наступними правителями Волинсько-Галицької держави були сини Юрія I — **Андрій** та **Лев II**, які правили спільно. Вони називали себе «князями всієї Русі», претендуючи на наступництво державницьких традицій Русі-України. Зовнішньополітичну діяльність Андрій і Лев II спрямували на союз із Тевтонським орденом та Польщею, бо в такому союзі князі-співправителі могли ефективно протистояти Литві, яка провадила агресивну політику щодо своїх сусідів.

Брати опікувалися розвитком торгівлі з польськими землями. Вони дозволили купцям з міста Торуня вільно приїжджати до волинсько-галицьких земель із різними товарами та вільно, без оплат, торгувати. Купцям було надано всі права, як при їхньому батькові, а в разі їх порушення гарантувалася компенсація втрат у подвійному розмірі. Краківським купцям було дозволено вільно приїжджати до міста Володимира й по сплаті мита в невеликому розмірі вільно купувати та продавати товари.

У 1315–1316 рр. литовське військо князя Гедиміна захопило дорогичинську та берестейську землі. За такої складної ситуації Андрій і Лев Юрійовичі намагалися заручитися підтримкою

Риму. Однак папа Іоанн XXII головною умовою надання підтримки висунув на повернення підлеглого братам населення до католицької віри, що було неможливим.

▶ ДОСЛІДІТЬ

Які традиції провадив укладений князями Андрієм і Левом II союзний договір? Яка небезпека мотивувала князів до зближення з Тевтонським орденом?

Із грамоти князів Андрія і Лева II до Тевтонського ордену 9 серпня 1316 р.

Ми, бажаючи за прикладом наших предків бути з вами в щирій дружбі та прихильності до дружніх союзів від давніх днів поміж нами укладених узагалі нічим не зменшити, радше з Божої волі щедріше примножити, будемо, врешті, старатися надійно захистити ваші землі від татар і від будь-якого іншого ворожого нападника, як тільки це нам випаде. Крім того, перед вами і всім вашим народом ми є боржниками щодо всякої прихильності, сприяння та доброзичливості.

На початку 1320-х рр. правління князів ускладнилися відносинами з ординцями. Брати, хоч і платили їм данину, однак поводитися незалежно, намагаючись протистояти Орді силою власного війська. За припущеннями істориків, князі Андрій і Лев II загинули в одній із битв проти ординців. Оскільки жоден з братів не мав дітей, то з їхньою смертю в 1323 р. династія Романовичів по чоловічій лінії припинилася.

Упродовж майже двох років волинсько-галицький трон був вільним, хоча претендентів не бракувало. У 1325 р. волинсько-галицькі бояри обрали главою держави князя Болеслава, племінника Юрія I. Новий правитель прийняв православ'я та ім'я **Юрій II** (на честь діда — короля) і правив протягом **1325–1340 рр.** Про його наміри відродити часи могутності

Печатка Юрія II Болеслава

Волинсько-Галицького королівства свідчить, наприклад, той факт, що в документах Юрій II називав себе «*Божою милістю князем і дідичем королівства Русі*» або «*Божою милістю уродженим князем всієї Малої Русі*» та використовував королівську печатку Юрія I.

У зовнішній політиці він підтримував союз із Тевтонським орденом, а от відносини з Польщею були ворожими. За правління Юрія II покращилися взаємини з Литвою, насамперед завдяки шлюбу правителя з дочкою князя Гедиміна. Юрій II опікувався розвитком міст і торгівлі. Він намагався обмежити вплив боярства на життя суспільства. Місцева знать була незадоволена таким становищем, бояри змовилися і, ймовірно, отруїли князя. Його смертю скористалися західні сусіди, які прагнули приростити власні території українськими землями. Князем було визнано Любарта, сина литовського князя Гедиміна, дружина якого походила з родини волинсько-галицьких князів. Проте свою владу Любарт поширив лише на територію Волині.

1349 р. похід польського короля Казимира поклав початок війни за волинсько-галицькі землі. У результаті цієї війни Галичина із Белзькою землею та Холмщиною опинилася під владою Королівства Польського, Волинь — під владою литовської династії.

» ДОСЛІДІТЬ

1. Схарактеризуйте кордони Волинсько-Галицької держави за правління Юрія II. Зробіть висновки.
2. Про якого князя йдеться в пісні? Як наведені рядки характеризують становище волинських і галицьких земель за правління цього князя?

З народної пісні

Ти Волинь і гордий Галич	Але горе! Сил у тебе
Від чужих обороняв,	На врага уже нема,
Хоч ти литвин, але близький	Через те під чужу владу
За пролиту кров нам дав.	Впала рідная земля.

» ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Назви в хронологічному порядку перебування нащадків Данила Романовича при владі.
2. Доповни текст пропущеною інформацією.
«По смерті Юрія I Львовича його сини — ... та ... поділили батьківські землі. Один отримав ... землю та ... князівство, а другий — ... князівство. Проте в ... рр. вони

фактично правили разом. Загроза з боку Литви спонукала їх укласти союз із ... . Ймовірно, 1323 р. ці князі загинули в бою із ... .»

3. Наведи приклади успішної зовнішньої політики нащадків Данила Романовича.

4. *Визнач суть і наслідки заходів Льва I, Юрія I і Юрія II, спрямованих на забезпечення могутності Волинсько-Галицької держави.*

5. *Чи згоден / згодна ти з думкою, що за правління нащадків Данила Романовича почався поступовий занепад Волинсько-Галицької держави? Свою відповідь обґрунтуй.*

▶ А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Порівняй правління наступників Данила Романовича. У зошиті накресли таблицю й зазнач у ній спільні та відмінні риси їхньої діяльності в зовнішній і внутрішній політиці.

Відкрий цифровий додаток і виконай завдання до § 20.
<https://vse.ee/cfwx>

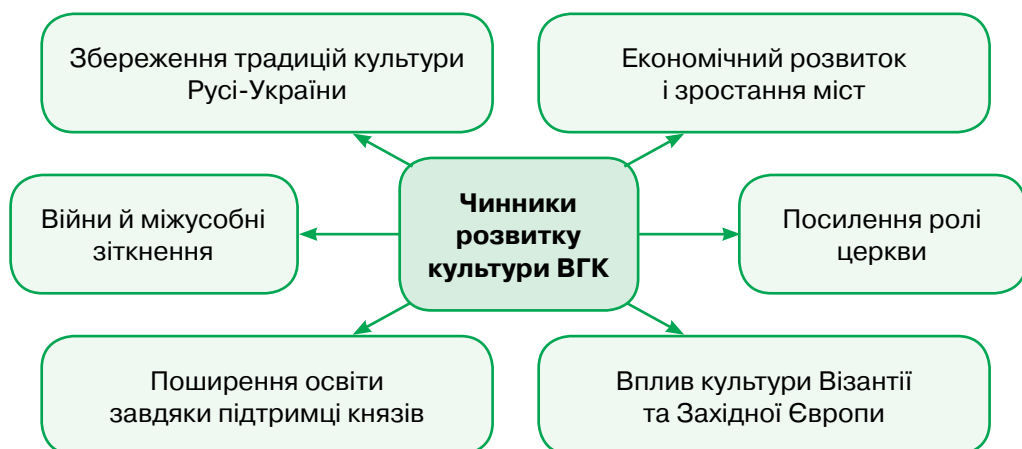
§ 21. КУЛЬТУРА ВОЛИНСЬКО-ГАЛИЦЬКОГО КНЯЗІВСТВА

▶ ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Якими були напрями розвитку культури Русі-України в X–XIII ст.? Які найважливіші історико-культурні пам'ятки цього періоду вам відомі?

▶ ДОСЛІДІТЬ

1. Проаналізуйте наведений кластер «Чинники розвитку культури Волинсько-Галицького князівства (ВГК)». Поясніть, як впливав на культурний процес кожен із цих чинників.

2. Як ви розумієте твердження: «На заході Волинсько-Галицька Русь була форпостом східнослов'янської духовності»? Які особливості розвитку культури Волинсько-Галицького князівства визначають автори дослідження? Складіть їх перелік. Порівняйте з вашими міркуваннями в завданні 1. Наприкінці уроку поверніться до цих припущень і підтвердіть чи спростуйте їх фактами.

Із сучасного дослідження

«Культурологія: українська та зарубіжна культура»

На заході Галицько-Волинська Русь була форпостом східнослов'янської духовності. ...Через такі культурні центри, як Володимир, Холм, Галич і Львів, культурні впливи давньоруських земель надходили... в Угорщину і держави Центральної Європи. У той же час Галицько-Волинські землі зазнавали істотних культурних впливів своїх західних сусідів; засвоєні духовні і матеріальні цінності передавалися іншим землям Стародавньої Русі. Але основа культури Галицько-Волинського князівства була українська, спільна з іншими князівствами Стародавньої Русі.

1 Як розвивалися освіта та літописання

► ПОМІРКУЙТЕ

На основі тексту та ілюстрацій (с. 142, 143) складіть план розповіді з тем «Розвиток шкільництва в Волинсько-Галицькій державі» або «Літописання в Волинсько-Галицькій державі» (на вибір).

Населення Волинсько-Галицької держави зберегло й розвинуло ті традиції освіти та письменства, що склалися в період розквіту Русі-України. Розвиток Волинсько-Галицької держави та утвердження християнської віри потребували все більше й більше освічених людей. Будівництво міст, церков і монастирів зумовили зростання кількості шкіл, переважно початкових. Освіту в них здобували як діти із заможних родин, так і нижчих верств населення.

Початкові школи діяли переважно при храмах, монастирях, а інколи в оселях церковнослужителів. Там здобували елементарні знання: вчилися читати, писати, лічити. Після закінчення таких шкіл випускники могли вступати до професійних шкіл, де навчалися майбутні ремісники, купці, священники. Відкривали школи й при дворах князів. Бояри та представники знаті винаймали для своїх дітей приватних учителів, які навчали їх удома.

Про поширення шкільництва у волинських та галицьких землях свідчать численні археологічні знахідки. Для навчальних вправ використовували дерев'яні дощечки, з одного боку залиті воском. На цьому боці писали й витирали написане у процесі навчання. Для письма використовували писало — кістяний або металевий інструмент, загострений з одного кінця й широкий з іншого. Такі бронзові та кістяні писала археологи знайшли у Звенигороді, Перемишлі, Галичі, Бересті (Бресті, Білорусь). Дослідження написів на стінах церков, бересті, речах, зброї та знаряддя праці (мітки) засвідчують, що серед ремісників, купців, бояр і дружинників була поширена грамотність.

1 — фрагмент дерев'яного зошита;
2 — писало

Вищу освіту могли здобути лише діти із заможних родин, передусім обдаровані. Високоосвічена людина в ті часи володіла кількома іноземними мовами, зокрема знала латину, що була мовою міжнародного спілкування й мовою вчених.

Окремі представники знаті займалися самоосвітою та наукою. Так, син князя Василька Романовича — Володимир, за твердженням літописця, «був книжник і філософ великий». Він переписував книжки й забезпечував ними церкви. У цій справі князеві допомагала його дружина Ольга, яка мала гарну освіту. Волинь посідала провідне місце за рівнем освіти серед східноєвропейських держав.

Окрім українських шкіл, на території краю діяли й іноземні. Наприклад, опікувалися власними школами німецькі купці, які постійно мешкали в Волинсько-Галицькому князівстві. Зокрема, за їхньої підтримки у Львові було відкрито першу народну школу.

▶ ДОСЛІДІТЬ

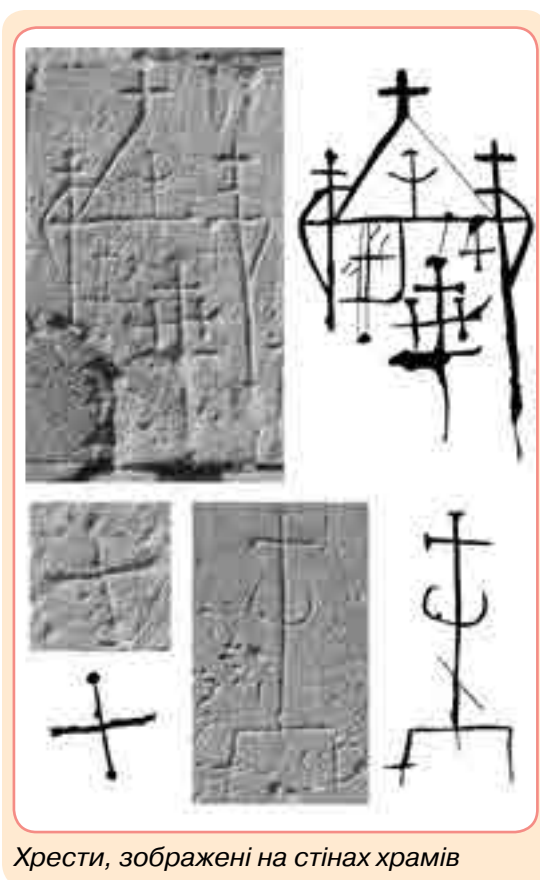
На основі тексту й зображень (с. 142, 143) розкажіть про розвиток писемності та освіти у Волинсько-Галицькій державі. Про що, на вашу думку, свідчить наявність на стінах храму понад 700 графіті?

У Волинсько-Галицькій державі продовжувалися традиції літописання Русі-України. Однією з раних літописних пам'яток краю є датована 1097 р. «Повість про осліплення Василька», що розповідає про трагічну долю теребовлянського князя Василька Ростиславича, якого схопили й позбавили зору за наказом волинського князя.

Найвизначнішою літописною пам'яткою України XIII ст. є Галицько-Волинський літопис, який, на відміну від інших руських літописів, створених монахами, має авторів — світських осіб із князівського оточення.

Текст літопису складається з двох частин. У першій описано життя Данила Романовича та його боротьбу з боярською верхівкою й зовнішніми ворогами держави. Друга частина відтворює події, пов'язані з Волинню та діяльністю місцевих князів — Василька Романовича і його сина Володимира. У літописі зображено й події, що відбувалися в сусідніх землях: Угорщині, Польщі, Литві, окремих руських князівствах, Орді. Наприклад, відомості літопису — це майже єдине джерело, що дає змогу загалом відтворити події в Мазовецькому князівстві та Литві цього періоду.

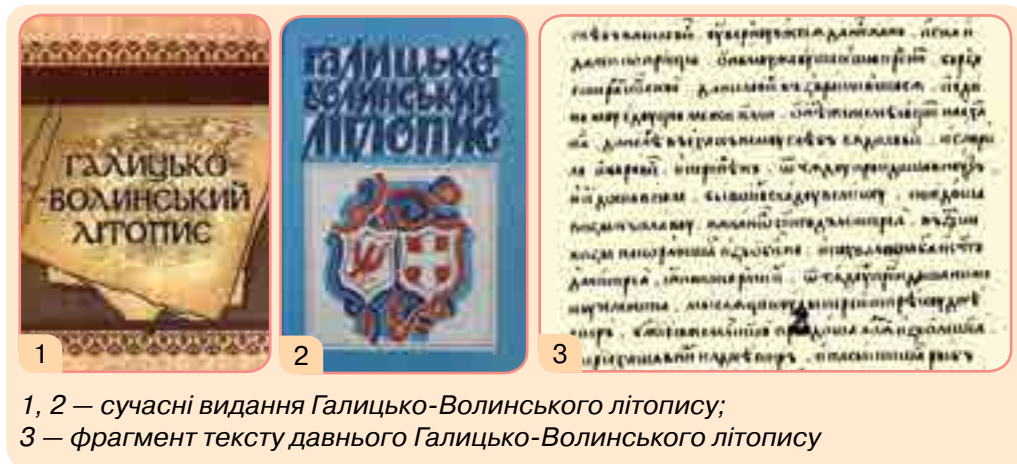
На думку дослідників, Галицько-Волинський літопис створювався спочатку як літературний твір, а згодом переписувачі тексту розставили в ньому дати, що спростило читачам хронологічне орієнтування в історичному матеріалі. Напевно тому цей літопис вирізняється яскравою, образною мовою, наявністю багатьох приповідок і народних переказів. У тексті літопису, написаному книжною слов'янською мовою, є багато слів української розмовної мови тих часів.

Хрести, зображені на стінах храмів

ДОСЛІДІТЬ

Поясніть, для чого потрібно перевидавати стародавні літописи. На яких читачів орієнтовані такі видання? Чи можна вважати цей літопис історичним джерелом? Чому?

1, 2 — сучасні видання Галицько-Волинського літопису;
3 — фрагмент тексту давнього Галицько-Волинського літопису

2 Як розвивалась архітектура

ПОМІРКУЙТЕ

Визначте особливості розвитку архітектури Волинсько-Галицької держави.

Піднесення господарського життя Волинсько-Галицької держави сприяло розвитку архітектури, яка мала регіональні особливості. Зокрема, у Волині переважали традиції, що склалися на території Подніпров'я, а в Галичині відчутним був вплив романського архітектурного стилю, характерного для сусідніх західноєвропейських країн. На архітектурі Волинсько-Галицької держави позначилися потреби захисту краю від завойовників. Зважаючи на зовнішні загрози, розбудовували старі та зводили нові міста. Під час планування й будівництва міст враховували здобутки західноєвропейської фортифікаційної науки (Данилів, Львів, Стожок, Холм та ін.). Українські міста мали оборонні вали, захисні стіни та міцні брами. У новозбудованих містах зводили *донжони* — кам'яні чи цегляні вежі зі схованками для тих, хто їх охороняв. Вони були міцними та високими, що надавало перевагу їх захисникам під час використання нової стрілецької зброї — арбалетів. Потреби оборони впливали й на будівництво храмів, які часто використовували як фортеці в умовах тривалої зовнішньої агресії, воєн, а також під час внутрішніх феодальних усобиць.

Особливою пам'яткою історії, археології та архітектури є фортеця Тустань. Зведення цього важливого оборонного й митного пункту між Волинсько-Галицьким князівством та Угорщиною розпочалося в IX ст. Повз Тустань Карпатськими перевалами пролягав Соляний шлях, яким перевозили сіль із Галичини до країн Центральної Європи. Охорона фортеці брала мито з купців та захищала їх під час перевезення товарів. Тут знаходили навіть тогочасні арабські монети — дирхеми. Упродовж IX–XIII ст. Тустань перебудовували п'ять разів, урешті-решт забудова стала п'ятиповерховою.

ДОСЛІДІТЬ

На основі тексту та зображень визначте основні ознаки оборонної архітектури Волинсько-Галицької держави.

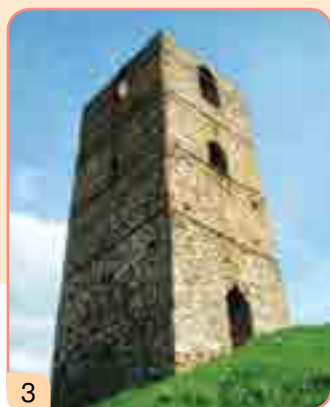

1

2

- 1 — вигляд м. Володимира у XIII ст.
(фрагмент макета);
2 — літописне городище Тустань
(комп'ютерна модель);
3 — замкова вежа, збудована, ймовірно,
за вказівкою Данила Романовича (сучасне
село Столп'є під містом Холм, Польща)

3

Прикметною ознакою будівель (храмів, княжих палаців) у галицьких землях було використання місцевого білого каменю. Майстри обтесували кам'яні брили і клали їх на тонкий шар вапняного розчину (цю технологію вважають притаманною романському архітектурному стилю, поширеному в Європі). Усередині кам'яні храми й хорони заможної галицької знаті облицьовували керамічними плитками з геометричними та рослинними орнаментами.

Важливою історико-культурною пам'яткою є Успенський собор у місті Володимирі. Його зведено в 1160 р. київськими майстрами за наказом князя Мстислава Ізяславича. Зберігся і храм Святого Пантелеймона (XII–XIII ст.) в романському стилі в селі Шевченкове Івано-Франківської області.

▶ ДОСЛІДІТЬ

На основі тексту, ілюстрацій та документа схарактеризуйте риси церковної архітектури Волинсько-Галицького князівства.

- 1 — Успенський собор, м. Володимир, XI ст. (реконструювався кілька разів, сучасний вигляд);
- 2 — церква Св. Пантелеймона, Івано-Франківська область;
- 3 — реконструкція зруйнованого Успенського собору, Давній Галич;
- 4 — реконструкція замку короля Данила зі зруйнованою нині палацовою церквою Іоанна Златоуста, м. Холм;
- 5 — фрагмент порталу церкви Св. Пантелеймона;
- 6 — керамічна плитка з церкви, м. Галич

Літопис про оздоблення церкви Іоанна Златоуста

І споруда її була така: чотири склепіння; в кожному куті — арка, що стояла на чотирьох людських головах, вирізьблених якимось майстром. Три вікна були прикрашені склом римським (вітражами); при вході до вівтаря стояли

два стовпи з цілого каменю, а над ними склепіння... Підлога ж у середині була відлита із міді і чистого олова і блищала вона, мов дзеркало... Дверей же двоє прикрашені каменем тесаним — галицьким білим і зеленим холмським; різьблені одним умільцем Авдієм... так що всі, хто дивився, дивувалися.

На жаль, лише деякі монументальні споруди того часу збереглися донині. Так від Успенського собору в м. Галичі, зведеного за підтримки Ярослава Осмомисла 1157 р., залишився лише фундамент. Це був чотиристопний однокупольний храм з елементами романського стилю, оточений галереями і прикрашений білокам'яною різьбою.

3 Яким було образотворче мистецтво

▶ ПОМІРКУЙТЕ

На основі тексту та ілюстрацій (с. 148) опишіть видатні пам'ятки образотворчого мистецтва Волинсько-Галицької держави.

До нашого часу вціліла лише невелика кількість зразків образотворчого мистецтва, як-от фрагменти храмових розписів та ікони. З історичних джерел відомо, що внутрішні стіни Успенського собору у Володимирі, собору Святого Георгія в Любомлі, церкви Іоанна Златоуста в Холмі та інших храмів були декоровані фресками. Мистецтво храмового розпису у Волинсько-Галицькій державі увібрало традиції візантійського та київського монументального малярства. Водночас місцеві майстри додавали нові деталі. Зокрема, верхню частину склепіння церкви Іоанна Златоуста було прикрашено (за словами літописця) «зорями золотими на лазурі».

Обов'язковим елементом внутрішнього декору храмів були ікони. Літопис Руський свідчить, що князь Данило Романович, аби прикрасити новозведений храм у м. Холм, «ікони привіз із Києва». Згодом у волинсько-галицьких землях сформувалася власна іконописна школа. Історики стверджують, що її майстри в останній третині XIII ст. створили ікону Богородиці з Успенської церкви волинського села Дорогобуж, що на території сучасної Рівненщини.

Набуло поширення у Волинсько-Галицькій державі мистецтво книжкової мініатюри та заставок, якими прикрашалися рукописні книги. Найвідоміші своїми ілюстраціями є Перемишльський архієрейський служебник, Оршанське Євангеліє, Лавришівське Євангеліє, Холмське Євангеліє, книжка «Бесіди Св. Григорія Двоєслова».

ДОСЛІДІТЬ

Проаналізуйте інфографіку й опишіть основні жанри образотворчого мистецтва. Визначте, який вплив на ці процеси здійснило європейське мистецтво.

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

<p>ІКОНОПИС</p> <p><i>Вишгородська ікона Богородиці</i></p> <p><i>Дорогобузька ікона Богородиці Одигітрії, XIII ст.</i></p>	<p>СКУЛЬПТУРА</p> <p><i>Св. Дмитрій, шиферний рельєф XIII ст.</i></p>	<p>КНИЖКОВА МІНІАТЮРА</p> <p><i>Мініатюри Галицького Євангелія (злам XIII–XIV ст.)</i></p>
---	--	--

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Які школи існували у волинських і галицьких землях?
2. Які археологічні знахідки свідчать про поширення шкільництва в галицьких та волинських землях? Опиши їх.
3. Чим Галицько-Волинський літопис відрізняється від «Повісті минулих літ»?
4. Які особливості архітектури Волинсько-Галицької держави можна визначити за текстом параграфа?
5. Як розвивалося образотворче мистецтво в державі Романовичів?
6. Повернися до початку параграфа та виконай завдання з порівняння, аргументуючи свої думки фактами.
7. Чи погоджуєшся ти з думкою, що в часи, коли почала занепадати велич Києва, у Галичі й Волині продовжувався культурний розвиток? Відповідь аргументуй.

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Підготуй матеріал для віртуальної екскурсії пам'ятками Волинсько-Галицької держави: добери зображення чи реконструкцію, загальну характеристику та 2–3 цікаві факти. Презентуй свої матеріали в класі.

Відкрий цифровий додаток і виконай завдання до § 21.
<https://vse.ee/cfwx>

УЗАГАЛЬНЮЄМО ЗНАННЯ Й УМІННЯ ЗА РОЗДІЛОМ 4

ВИКОНУЄМО ПРОЄКТ «ОБЛИЧЧЯМ ДО ОБЛИЧЧЯ»

Об'єднайтесь у групи по 3–5 осіб (залежно від кількості учнів і учениць у класі). Хай кожна група *створить* електронний фотоальбом / комп'ютерну презентацію, колаж, коротке відео чи постер про одну з історичних постатей Волинсько-Галицької держави. Результатом вашого дослідження має бути якомога достовірніший, «живий» та яскравий історичний портрет образної особистості, який міг би зацікавити ваших однокласників / однокласниць.

Оберіть історичного діяча / історичну діячку, матеріали про якого / яку ви досліджуватиме, наприклад серед тих, із ким ви ознайомилися на уроках розділу.

Плануючи свій інтернет-пошук, *структуруйте* інформацію за складниками історичного портрету відповідно до плану.

1. Історична постать як людина й діяч (місце і дата народження, умови життя й виховання, отримання освіти, особисті якості та вдача).

2. Діяльність історичної постаті (основні справи, якими він / вона відомі, успіхи й невдачі, друзі (прибічники) й вороги, послідовники (для сучасників і для нащадків).

3. Ваші оцінки й ставлення до історичного діяча / діячки (риси особистості, що подобаються / не подобаються, думки й почуття, які викликає особистість і її діяльність).

З усіх відомостей *створіть* зв'язний текст, яким ви супроводжуватиме візуальну презентацію.

Під час пошуку *доберіть* зображення, які будуть пов'язані з темою вашої презентації та які допоможуть представити людину на тлі її епохи. *Оберіть* у групах програми чи платформи, які можна використати для оформлення візуального матеріалу.

Розподіліть обов'язки щодо презентації підготовленого матеріалу в класі.

Результати роботи в проєкті *обговоріть* з однокласниками / однокласницями: що вам вдалося, що б ви зробили інакше. *Оцініть* індивідуальну участь у проєкті за допомогою зошита самооцінювання.

Розділ 5. РУСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ СУСІДНІХ ДЕРЖАВ (СЕРЕДИНА XIV — ПОЧАТОК XV ст.). КРИМСЬКЕ ХАНСТВО

§ 22–23. ІНКОРПОРАЦІЯ (ВХОДЖЕННЯ) РУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДО СКЛАДУ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО, КОРОЛІВСТВА ПОЛЬСЬКОГО ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Яким було становище руських земель¹ наприкінці XIII — на початку XIV ст.? Чи існувала єдина держава? Чому? У чому полягала небезпека такої ситуації?

ДОСЛІДІТЬ

За картою з'ясуйте, у складі яких держав перебували землі, заселені українцями у XIV–XV ст. Як ви вважаєте, чому так відбулося? Яким, на вашу думку, було становище українського населення у складі інших держав?

¹ Під руськими, або українськими, землями в цей період розуміємо землі, заселені українцями, ті, що входять до складу сучасної української держави.

1 Коли й чому руські землі ввійшли до складу Великого князівства Литовського

ПОМІРКУЙТЕ

Визначте і стисло запишіть основні політичні кроки князів Гедиміновичів на українських землях.

На території Східної Литви та Північно-Західної Білорусі в середині XIII ст. виникло **Велике князівство Литовське**. Засновником його був князь Міндовг. Швидке зростання Литовської держави почалося за часів правління великого князя **Гедиміна**. Цьому сприяло те, що литовці в процесі боротьби з хрестоносцями зуміли піднести на високий рівень військову справу. Усі, хто мав землеволодіння, мусив служити у війську або позбавлявся землі. Така практика поширювалася на всі верстви литовського суспільства — від великого князя до селянина.

Князь Гедимін
(малюнок XVI ст.)

На початку 1320-х років Гедимін, здійснивши походи на Волинь і Київщину, започаткував приєднання політично роз'єднаних і залежних від Золотої Орди земель Русі-України до Великого князівства Литовського. Згідно з літописами, Гедимін рушив із військом на Волинь, захопив території з містами Володимир, Овруч і Житомир. У результаті облоги Києва, що тривала впродовж місяця, кияни визнали владу Гедиміна, який гарантував їм недоторканність земельної власності (вотчини). Владі литовців підкорилися Вишгород, Черкаси, Канів та інші міста. Населення піддалося без опору, вбачаючи в литовцях могутніх спільників у боротьбі із Золотою Ордою.

Більшість українських земель Литва приєднала в середині XIV ст. за князювання **Ольгерда Гедиміновича**. У битві на річці **Сині Води (1362 р.)** він завдав поразки Золотій Орді та приєднав Чернігівщину, Київщину, Переяславщину, Поділля. Унаслідок боротьби з Королівством Польським йому вдалося відвоювати Берестейський, Володимирський і Луцький уділи. Приєднання земель Південно-Західної Русі перетворило Литовське князівство на велику державу. На зайнятих руських (українських) землях Ольгерд відновив удільну систему володіння землями на чолі з князями й посадив на княжіння своїх родичів, а в деяких містах залишив місцевих князів — Рюриковичів.

Маючи у своїх землях цілковиту владу, князі видавали закони, призначали чиновників, які управляли землями, здійснювали судочинство. Князі контролювали економічну діяльність підданих, військову службу, церковні справи, мали широкі повноваження в зовнішній політиці. Частину земель князі віддавали на васальних умовах у володіння представникам місцевої знаті. Разом з боярами й верхівкою духівництва князі складали дорадчий орган при великому князі литовському — раду панів (*пани-рада*), що була опорою його влади. Така система управління зберігалася протягом XIV — першої половини XV ст. Згодом представниками великокняжої влади в удільних князівствах призначали намісників, а керівниками великих міст — воєвод.

▶ ДОСЛІДІТЬ

1. Порівняйте межі розселення українців у XV ст. із сучасними кордонами України. Визначте, які українські землі перебували у складі Великого князівства Литовського наприкінці XIV ст. за картою (с. 150). З якими державами межували кордони Великого князівства Литовського на заході, півночі та півдні?
2. Проаналізуйте схему й поясніть, яким було становище руських земель у складі Великого князівства Литовського. Якими, на вашу думку, мали бути наслідки такого становища для населення українських земель? Чому?

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВИЩА РУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

СПОСІБ ПРИЄДНАННЯ	→	переважно мирний, через бажання князівств позбутися монгольського ярма
СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ	→	на чолі Великий литовський князь, руські князі — васали, які сплачували данину та надавали збройну допомогу
СУДОЧИНСТВО	→	збереглося руське законодавство («Руська правда»)
РЕЛІГІЯ	→	православне християнство, панівне становище православної церкви
МОВА, ТРАДИЦІЇ, КУЛЬТУРА	→	збереглися із часів Русі-України, руська мова була державною

Свідченням успадкування Литовським князівством державного ладу Русі-України дослідники вважають князювання нащадків Ольгерда в Києві. Від 1363 р. князував **Володимир Ольгердович**.

Володимир
Ольгердович
(невідомий автор,
XVI ст.)

Новий правитель дбав про розвиток економіки та підвищення політичної ролі Києва в підвладних йому землях. Поступово він розширив кордони Київського князівства, приєднавши Переяславщину та деякі чернігово-сіверські волості. Коли економічна ситуація покращала, Володимир Ольгердович здобув право карбувати власну монету (знайдено близько 1200 таких монет). Гербом — символом Київської землі — в той час було зображення архистратига Михаїла. Зелене полотнище князівського стягу також мало його зображення на тлі червоного щита.

ДОСЛІДІТЬ

Про що свідчить карбування Володимиром Ольгердовичем власних грошей? Які відомі вам символи ви бачите на монетах? Які висновки можна зробити?

Також князь намагався повернути Києву роль загально-руської церковної столиці, ініціювавши висвячення в сан митрополита київського священнослужителя Кипріяна, опікувався храмами й монастирями Києва.

Любарт Гедимінович
(невідомий автор,
початок XX ст.)

Чернігівсько-сіверським князем став інший син Ольгерда — Дмитро Корибут. Волинню володарював брат Ольгерда — Любарт (Гедимінович). А племінники Ольгерда — князі Коріатовичі — правили на Поділлі.

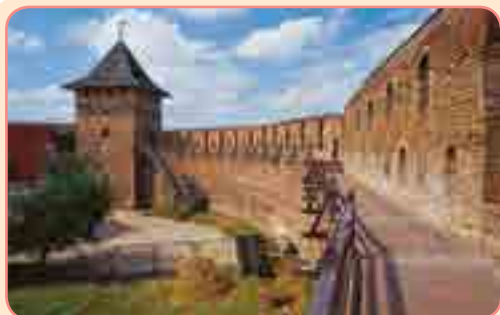
Любарт Гедимінович зумів зберегти за собою більшу частину Волині з адміністративним центром у Луцьку, сприяв розвитку торгівлі та освіти, підтримував будівництво міст, фортець і храмів. Столицею підвладних йому земель він обрав місто Луцьк, де звів величний замок, який став однією з найбільших оборонних споруд XIV ст. і зберігся донині.

Монети часів Володимира
Ольгердовича

ДОСЛІДІТЬ

1. Чим відрізняється ця фортеця від укріплень часів Русі-України?

Сучасний вигляд Луцького замку

2. Як учений пояснює гасло, з яким українські землі підпорядковувалися литовському князівству: «Ми старини не рушимо і новини не вводимо»?

З «Історії державної служби в Україні» сучасного історика Бориса Черкаса

Велике князівство Литовське як поліетнічна держава не надавало переваги якомусь одному етносу. Фактично держава розширювалася шляхом злиття династій: старої — Рюриковичів, і нової — Гедиміновичів. ...Відбувався процес, багато в чому подібний до появи Київської Русі в XI ст. «Ми старини не рушимо і новини не вводимо» — ось із яким гаслом відбувалося проникнення литовської влади. Відповідно, говорити про якісь нові органи управління, принесені новими правителями, не доводиться принаймні до XIV ст. У всіх руських князівствах був чинний старий, перевірений часом, політико-адміністративний апарат.

2 Як вплинули на руське суспільство Кревська й Городельська унії

ПОМІРКУЙТЕ

Які наслідки мали Кревська й Городельська унії для руських земель?

З початком князювання сина Ольгерда — **Ягайла** — становище держави як усередині, так і зовні ускладнилося. Між нащадками Ольгерда почалася міжусобиця. До того ж агресія Тевтонського ордену в

Ян Матейко. Ягайло
(живопис XIX ст.)

Балтії (землі сучасних Литви, Латвії та Естонії), як і посилення Московії, загрожувала і Великому князівству Литовському, і Королівству Польському. За цих умов польські феодали, яких приваблювали руські землі, почали переговори з великим князем Ягайлом щодо державно-політичного союзу, пропонуючи йому руку польської королеви Ядвіги. За тим шлюбом Ягайло мав стати польським королем.

У **1385 р.** в селі Крево (сучасна територія Республіки Білорусь) було укладено **Кревську унію** — угоду між Великим князівством Литовським і Королівством Польським, що ґрунтувалася на династичному шлюбі. Вона мала силу тільки за життя Ягайла.

Унія передбачала повернення польських володінь, захоплених литовцями, приєднання до Польщі земель Литви та поширення католицизму на її території. Наступного року Ягайло охрестився згідно з католицьким обрядом (отримав ім'я Владислав), одружився з польською королевою Ядвігою і став польським королем. Посада великого князя литовського зберігалася і ним став двоюрідний брат Ягайла князь **Вітовт**. Унія створила передумови для боротьби з тевтонською агресією: у **1410 р.** біля селища **Грюнвальд** польсько-литовсько-руському війську, очолюваному Ягайлом і великим князем литовським Вітовтом, вдалося здобути перемогу над Тевтонським орденом.

Унія — об'єднання держав шляхом угоди під владою одного монарха.

ДОСЛІДІТЬ

Поясніть символіку скульптури і плаката.

1

2

- 1 — О. Сосновський. Ядвіга і Ягайло;
- 2 — плакат, присвячений Кревській унії

Водночас польська знать намагалася використати Кревську унію для зміцнення влади над українськими й білоруськими землями. Під владою Королівства Польського на той час опинилась

основна частина Галичини, де згодом утворилося **Руське воєводство** із центром у Львові. На землях Подільського й Белзького князівств було створено окремі воєводства. Території воєводств поділялися на землі та повіти. Підпорядкованими Польщі землями управляли польські урядовці. Вони проводили політику **полонізації** місцевого населення, спрямовану на поширення польських звичаїв, мови, культури, католицької віри. Зокрема, забороняли зводити православні храми, а побудовані раніше — зачиняли.

Польська влада обмежувала православну руську феодальну верхівку в доступі до державних посад. Така політика змушувала князів та інших представників панівної верстви переходити в ка-

Воєводство — адміністративна територіальна одиниця в Литві та Польщі в XV–XVIII ст. на чолі з воєводою.

толицтво, щоб стати частиною польської державної еліти, навіть усупереч своїй етнічній належності. Польська влада тиснула й на литовців, намагаючись наблизити їхній адміністративно-територіальний поділ і суспільно-політичне життя до польських традицій (утворення воєводств, поширення на литовське боярство системи польських гербів, нав'язування католицизму тощо). Це викликало невдоволення серед литовських та українських феодалів.

Представники литовсько-української знаті виступали проти Кревської унії й досягли певних успіхів за правління великого князя литовського **Вітовта**. Так у **1413 р.** польський король Ягайло й великий князь литовський Вітовт уклали **Городельську унію**. Її положення підтверджували існування Великого князівства Литовського як незалежної держави. Водночас визнавалася політична зверхність польського короля, який мав стати великим князем литовським після смерті Вітовта.

Городельська унія передбачала створення однієї й тієї самої системи органів державного управління в обох країнах, а також посилювала вплив католицької церкви на литовську верхівку, наприклад, деякі привілеї та державні посади ставали можливими лише для католиків.

Спробою зміцнити власне становище був також ініційований Вітовтом **З'їзд європейських монархів** у Луцьку **1429 р.** Вітовт планував розв'язати на зібранні проблему міжнародних відносин, насамперед зменшення османської загрози для Європи, та питання власної коронації як короля Литви. До Луцька прибули майбутній

імператор Священної Римської імперії Сигізмунд I Люксембург, король Польщі Владислав II Ягайло, король данський і шведський Ерік VII, магістри Лівонського й Тевтонського орденів, Папа Римський, представники Московського князівства, Візантійської імперії. З'їзд був значною подією в історії середньовічного Луцька, хоча через суперечки між головними його учасниками не мав суттєвого впливу на політичне життя тогочасної Європи.

▶ ДОСЛІДІТЬ

У чому історик вбачає значення Луцького з'їзду? Чим би ви доповнили його думки на основі картини?

З інтерв'ю сучасного українського історика Дмитра Ващука

...На той час з'їзди монархів в Європі... відбувалися періодично, європейські монархи брали участь у них незалежно від того, чи конфліктували між собою їхні країни... Такі з'їзди були, по суті, паростками сучасної європейської політичної системи, насамперед Європейського Союзу. І заслуга Вітовта, відповідно, полягає в тому, що він посунув межі цієї традиції на схід, поширивши їх на українські, білоруські та литовські землі.

Йонас
Мацкявічюс.
Вітовт
Великий
на конгресі
в Луцьку,
1934 р.

Певний час після смерті Вітовта верхівка руської знаті чинила спротив владі Великого князівства Литовського й Королівства Польського, однак зазнала поразки, внаслідок якої у другій половині XV ст. було ліквідовано Волинське та Київське князівства, а отже, зруйновано рештки державності Русі-України.

3 Які руські території було приєднано Угорським королівством, Молдавським та Московським князівствами

ПОМІРКУЙТЕ

Що спільного було в політиці правителів Угорщини, Молдавського князівства та Московії щодо українських земель?

Крім Великого князівства Литовського та Королівства Польського, за землі Київської держави та Королівства Руського боролися сусідні держави — Угорське королівство, Молдавське князівство, Кримське ханство та Московська держава.

Іще в XI ст. розпочалося загарбання *Закарпаття* Угорським королівством, яке тривало до XIII ст. Поступово у краї поширювалася така система управління, як в Угорщині. Території поділяли на комітати, очолювані намісниками-жупанами, яких призначав король. У їхніх руках зосереджувалась адміністративна, військова та судова влада. Утворювалися землеволодіння **магнатів**, серед яких переважала угорська знать. Українська верхівка складалася здебільшого з дрібних землевласників, хоча поміж магнатів були і представники руської знаті, які не лише переймали угорську мову та традиції, а й зберігали українську.

Магнат (з латинської «велика людина») — феодал, який мав великі землеволодіння.

Значним впливом користувався колишній подільський князь **Федір Коріатович**, який отримав від угорського короля землі на Закарпатті. За його правління розвивалося господарство, культура, поживалося церковне життя. Місто **Мукачево** перетворилося на важливий торговельний і ремісничий центр, де щорічно проводили великий ярмарок. У місті було зведено замок і православний монастир Святого Миколая. Згодом постало православне єпископство. Князь опікувався духовним життям українців, що сприяло збереженню мови та культури, приваблювало до Закарпаття переселенців із Галичини, Волині, Поділля.

Упродовж XIII–XV ст. землі Закарпаття були заселені переважно волохами (румунами), німцями, словаками, угорцями. Слов'янське населення втрачало права й землі, витіснялося в гори. Українська еліта поступово ставала часткою угорської знаті.

ДОСЛІДІТЬ

На основі тексту та ілюстрацій розкажіть про діяльність Федора Коріатовича.

1 — пам'ятник Федору Коріатовичу у дворі Мукачівського замку;
2 — Мукачівський замок (Паланок);
3 — монастир Святого Миколая, м. Мукачево;
4 — монета-денарій Федора Коріатовича та княжий знак з печатки

У XIV ст. під владою Угорщини опинилася й частина території **Буковини**¹. Важливу роль в економіці краю відігравав торговельний шлях зі Львова до Сучави. Тут відбувалися регулярні ярмарки, відомі великими обсягами продажу худоби.

У середині XIV ст. спалахнула боротьба населення молдавських земель за створення власної держави, яка завершилася проголошенням у 1359 р. незалежного **Молдавського князівства**. До його складу ввійшла й Північна Буковина. Панівною верствою краю за часів Молдавського князівства були бояри. Вони служили дружинниками, виконували адміністративні й судові функції. Від другої половини XV ст. Молдавському князівству довелося вести жорстоку боротьбу за незалежність з Османською імперією, володіння якої наблизилися до кордонів князівства.

Після монгольської навали Крим і Північне Причорномор'я увійшли до складу Золотої Орди. Назва Крим з'явилася в XIII ст., коли на півострові осіли татари. До того півострів називали Тавридою. У 1430-ті рр. Золота Орда розпалася, і на цих землях розпочалося утворення окремих держав, серед яких, зокрема, було Кримське ханство.

¹ Вважають, що назва краю виникла від букових лісів, якими були багаті ці землі.

У складній ситуації опинилися й руські землі, що межували з **Московською державою** (її могутність значно зросла в 40-х роках XV ст.). Утиски удільних князів із боку польсько-литовської держави призвели до того, що частина прикордонних із Московією земель на чолі зі своїми князями почала переходити під владу московського государя, який претендував на землі Київської держави. Це спричинило низку литовсько-московських воєн, унаслідок яких на початку XVI ст. до Московського царства було приєднано Чернігово-Сіверські землі. Опинившись «під государевою рукою», руські князівства було поділено на повіти, які очолювали московські воеводи замість місцевих князів, позбавлених земельних володінь.

ДОСЛІДІТЬ

Прокоментуйте наведену схему. Зробіть висновки.

ПОДІЛ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ МІЖ СУСІДНІМИ ДЕРЖАВАМИ

КОРОЛІВСТВО
ПОЛЬСЬКЕ
(Галичина, Холмщина),
претендує на спадщину
Київської держави

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО
ЛИТОВСЬКЕ
(Київщина, Волинь, Поділля,
Чернігово-Сіверщина),
претендує на спадщину
Київської держави

МОСКОВСЬКА ДЕРЖАВА
(Чернігово-Сіверщина
з початку XVI ст.),
претендує на спадщину
Київської держави

КРИМСЬКЕ ХАНСТВО
(Кримський півострів,
узбережжя Північного
Причорномор'я та
Приазов'я)

УГОРЩИНА
(Закарпаття)

МОЛДАВСЬКЕ
КНЯЗІВСТВО
(Буковина)

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Коли і як українські землі ввійшли до складу Великого князівства Литовського?
2. Якими були умови Кревської та Городельської унії? Чиї інтереси вони захищали?
3. Які українські землі було приєднано до складу Угорської, Молдавської та Московської держав і коли?
4. Покажи на карті українські землі та схарактеризуй їх політичний статус у складі інших держав у XIV — на початку XVI ст.
5. Чому Великому князівству Литовському вдалося приєднати українські землі?
6. Чому литовські феодали чинили спротив Кревській унії?
7. Оціни наслідки приєднання українських земель до складу інших держав для різних станів українського суспільства.

▶ АЩЕ ТИ МОЖЕШ

Підготуй короткі повідомлення з тем: «Битва на річці Сині Води», «Грюнвальдська битва», «Кревська унія», «Городельська унія» (на вибір). Презентуй їх у вигляді постера, скориставшись інструментом дослідження. <https://vse.ee/cfwx>

Відкрий цифровий додаток і виконай завдання до § 22–23. <https://vse.ee/cfwx>

§ 24. ВЛАДА ТА СУСПІЛЬНИЙ УСТРІЙ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО І КОРОЛІВСТВА ПОЛЬСЬКОГО

▶ ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Кому належала влада в Русі-Україні та Волинсько-Галицькому князівстві? З яких верств складалося населення? Які верстви були вищими, привілейованими, а які — нижчими?

▶ ДОСЛІДІТЬ

На основі інфографіки проаналізуйте соціальну структуру в українських землях за часів Великого князівства Литовського і Королівства Польського. Якими були основні верстви населення? Що змінилось у порівнянні з попередніми періодами історії українських земель? Чи змінилось становище окремих верств населення у складі інших держав? Чому?

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА (ОСНОВНІ ВЕРСТВИ) НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ

ПАНІВНА ВЕРХІВКА

князі, пани, шляхта

МІЩАНИ

купці, лихварі, ремісники, майстри, міська біднота

КОРОЛІВСТВО ПОЛЬСЬКЕ

ДУХІВНИЦТВО
чорне та біле

СЕЛЯНСТВО вільне, залежне, напів-залежне

1 Як державний устрій Великого князівства Литовського і Королівства Польського впливав на становище українського населення

ПОМІРКУЙТЕ

Поставте до тексту кілька запитань, відповіді на які допоможуть вам стисло схарактеризувати державний устрій Великого князівства Литовського і Королівства Польського.

З другої половини XIV ст. великим князям належала верховна законодавча, виконавча й судова влада у Великому князівстві Литовському. Вони очолювали військо, оголошували мир і війну, призначали урядовців і спадкоємців, розпоряджалися державним майном і скарбницею.

Приєднання наприкінці XIV ст. більшості українських земель до Великого князівства Литовського спершу не змінило кордонів колишніх удільних руських князівств. Збереглася й система управління князівствами — великий князь надавав владу удільним (місцевим) українським князям або нащадкам Гедиміновичів, які спиралися на служивих бояр, представників знатних місцевих родин, єпископів. Після ліквідації удільних князівств у XV ст. територію країни було поділено на повіти (староства), які очолювали намісники (старости), призначені великим князем чи пани-радою. Староста наглядав за своєчасним стягненням податків, відав організацією війська, опікувався фортецями та забезпеченням їх зброєю і припасами, вирішував судові справи, слідкував за порядком тощо.

У великі міста призначали воєвод і малих урядовців. Вони відповідали за збір податків, виконували поліцейські та судові функції, організовували військовий захист, управляли господарством на землях великого князя.

У Королівстві Польському формувалася станово-представницька монархія. Тут вищими органами державної влади й управління були король, королівська рада і сейм. У XV ст. сейм сформувався як орган представницької влади, об'єднавши членів королівської ради й депутатів від шляхти. Сейм збирався щорічно і міг засідати навіть за відсутності короля. Депутати вирішували питання про податки й затверджували закони, а згодом функцією сейму стало обрання глави держави.

Після приєднання у XIV ст. до Королівства Польського Галичини там спершу зберігалась обмежена автономія й навіть карбували власну монету, однак у XV ст. польські королі стали призначати в ці землі своїх старост. У XV ст. замість удільних князівств було

створено воєводства, які поділяли на повіти. Галичина в 1434 р. стала Руським воєводством. У 1462 р. як воєводство до складу Королівства Польського ввійшло Белзьке князівство. Очолював місцеве управління воєвода, якому підпорядковувався земський уряд. Із часом місцеву владу очолили шляхетські сеймики.

Такі зміни мали значний вплив на життя різних верств українського населення.

2 Якими були особливості становища панівної української верхівки

ПОМІРКУЙТЕ

З кого складалася панівна верхівка в українських землях? Як змінювалось її становище протягом XIV–XV ст.?

Панівним станом суспільства була **шляхта**. Найвищу її верству становили князі — найзаможніша титулована знать з особливим становищем у суспільстві. Вони вступали на державну службу до Литовської, а потім Польської держави, зберігаючи свої князівства й отримуючи від держави в приватну власність і пожиттєве володіння великі земельні наділи та високі посади. Княжі роди Острозьких, Вишневецьких, Корецьких, Чорторійських, Збаразьких та інші обіймали провідні урядові посади у Великому князівстві Литовському й засідали в пани-раді великого князя. У воєнні походи вони ходили під власними прапорами зі своїм військом, яке складалося із залежних від них панів, шляхтичів і селян. У їхніх володіннях діяло княже право з власними податками й судом.

Один із найшанованіших представників впливової князівської родини (як тоді казали, некоронований король Русі) — **Костянтин Острозький** (близько 1460–1530 рр.). Він багато років був великим гетьманом литовським — одним із двох вищих військових керівників держави. Сучасники порівнювали його з античними полководцями, адже Костянтин Острозький провів тридцять п'ять битв, із яких лише дві програв. Він був одним із найбільших землевласників того часу — йому належало близько ста міст, сорока замків, тисячі трьохсот

Костянтин Острозький.
Невідомий художник
(живопис XVIII ст.)

сіл. Іноземці називали його володіння країною князя Острозького. За підрахунками дослідників, князь був четвертою за статками людиною в державі й мав близько 60 тис. підданих.

Костянтин Острозький уславився як щедрий меценат. Він перетворив Острог на осередок слов'янської культури, щедро підтримував Києво-Печерський монастир, його коштом побудовано й відреставровано чимало православних храмів.

▶ ДОСЛІДІТЬ

1. Розгляньте портрет Костянтина Острозького (с. 163). Які деталі вказують на риси характеру князя та стиль його життя?
2. Як характеризує автор Костянтина Острозького? Чого, на його думку, бракує князеві? Чи завадило це Костянтину Острозькому обіймати найвищі посади у Великому князівстві Литовському? Про що це свідчить?

З листа римського легата в Польщі до Папи Римського в 1514 р.

Князь Костянтин... може бути названий кращим воєначальником нашого часу... У себе вдома він благостивіший за Нуму, відвагою не поступиться Ромулу. Єдине, чого йому бракує до інших дарів духа і видатних чеснот, це те, що він схизматик, і якби його вдалося повернути до лона святої матері-церкви, за ним потяглося б безконечне число людей, наскільки багато серед своїх важить його ім'я і авторитет.

До вищої верстви тогочасного українського суспільства, крім князів, належали *пани* — заможна знать, яка не мала князівських титулів, але вирізнялася давністю роду, вотчинним (спадковим) землеволодінням і певними привілеями. Найбагатші пани разом із князями становили групу найбільших землевласників — **магнатів**.

Більшість шляхти становили середні та дрібні шляхтичі. Середня за заможністю шляхта була залежною від князів і панів, а шляхетський статус і спадкове землеволодіння отримувала за військову (боярську) службу. Ці шляхтичі виконували особисту кінну службу. Дрібні шляхтичі відбували військову службу й володіли землями, користуючись ними за умови виконання своєї служби. Серед дрібних шляхтичів були й безземельні. Вони жили за рахунок служби у великих феодалів або оренди невеликих ділянок землі, які обробляли власноруч. Обсяг їхніх прав був меншим ніж у інших шляхтичів.

Належність до шляхетського стану забезпечувала людині широкі права й привілеї, що вирізняли її з-поміж інших верств

суспільства. Ці відмінності й привілеї формувалися поступово протягом XV–XVI ст. й були пов'язані з низкою спеціальних законів. Важливу роль відіграв, наприклад, Віленський привілей 1447 р., виданий великим князем і польським королем Казимиром IV, за яким було юридично визначено права «князів, панів, шляхти». Причому католицька та православна шляхта зрівнювалися в правах. Однак згодом тиск на православну еліту призвів до того, що число шляхтичів, які б дотримувалися українських традицій, невпинно скорочувалось.

Шляхта (з німецької «*рід*», «*порода*») — привілейований панівний стан у Польщі, Угорщині, Литві, на українських та білоруських землях, що в XIV–XVIII ст. входили до складу Королівства Польського, Великого князівства Литовського.

ДОСЛІДІТЬ

Які ознаки належності до шляхетського стану відображають ілюстрації?

3 Яким було становище духівництва й православної церкви у складі Великого князівства Литовського

Литовська і польська шляхта

ПОМІРКУЙТЕ

Які зміни відбулись у становищі православної церкви в різних українських землях? Із чим вони були пов'язані?

Важливе місце в тодішньому українському суспільстві посідало духівництво, яке поділялося на *біле* (священники) й *чорне* (ченці). Духовний сан був спадковим — від батька парафію отримував син чи близький родич. Священник мав земельний наділ, а також отримував пожертви від парафіян. Деякі церкви й монастирі володіли великими маєтками, селами й навіть містами.

Протягом XIV–XVI ст. становище православної церкви та духівництва в українських землях змінювалося. У XIV ст. більшість князів Великого князівства Литовського прийняли православну руську віру. Авторитет православної церкви, яку підтримувала

більшість мешканців українських земель, залишався досить високим. Однак зі зближенням із Польщею поступово поширювався католицизм серед представників литовської та української еліти. Після Кревської унії православних литовців і литовців-язичників було прилучено до католицизму, а литовських бояр-католиків зрівняно у правах із польською шляхтою. Ще яскравіше ці процеси продемонструвала Городельська унія.

▶ ДОСЛІДІТЬ

Чому Городельська унія викликала незадоволення православних вірян у Великому князівстві Литовському?

З Городельської унії 1413 р.

...Усі церкви земель Литви, як соборні, монастирські, парафіяльні, общинні та інші у тих землях споруджені і які будуть споруджені, засновані, в усіх їх свободах, привілеях зберігають, згідно зі звичаєм Королівства Польського.

Початок XV ст. позначився гострою боротьбою між Литвою, Москвою та Константинополем за Київську митрополію. У середині XV ст. відбувся поділ Київської митрополії на Київську та Московську. Собор московських єпископів без погодження з Константинополем поставив у Москві окремого митрополита. У Києві ж залишився митрополит, підпорядкований константинопольському патріархові. За свідченням літопису, «відтоді розділилася митрополія».

В українських землях, де був поширений польський адміністративно-політичний устрій, становище православної церкви було складнішим. У другій половині XIV ст. в найбільших містах Галичини й Західного Поділля — Перемишлі й Кам'янці — було засновано католицькі єпископства.

▶ ДОСЛІДІТЬ

Як історик характеризує становище православної церкви? До яких наслідків, на вашу думку, це призводило?

Із праці сучасного українського історика Мирослава Поповича

Загальний рівень православної церкви... був дуже низьким... Сільські священники настільки збідніли, що мусили заробляти собі на життя селянською працею... На схилі XIV ст. був час, коли

на все Руське воєводство не було жодного православного єпископа... Католицька церква... вважала, що простою заміною священників... на ксьондзів можна було б повернути руські землі на істинну віру... Конфлікти між церквами постійно супроводжують історію цих століть. Найпростіші й найчастіші конфлікти виникали між приходами в одному поселенні: католики, відчуваючи себе привілейованою церквою, забороняли православним дзвонити в дзвони, влаштовувати процесії, будувати нову церкву, примушували брати участь у католицьких святах.

4 Якими були суспільні відносини в українських містах і селах

▶ ПОМІРКУЙТЕ

Які категорії населення мешкали в містах і селах? Які зміни відбулися в житті та становищі містян і селян у другій половині XIV–XV ст.?

В українських землях у складі Великого князівства Литовського було біля півтори сотні міст і містечок. У Руському та Белзькому воєводствах, які належали до складу Королівства Польського — 90 міських поселень, на Буковині — близько 50. Кількість жителів міст зростала за рахунок переселення українських селян, міграції представників інших народів: вірменів, поляків, євреїв, німців, татар, караїмів. У найбільшому місті Галичини — Львові (10 тис. мешканців) — неукраїнське за походженням населення навіть переважало. На Волині та в землях центральної України переважали українці.

Мешканці міст за соціальним становищем становили три групи: *міська верхівка* — заможне купецтво, магістратські урядники, лихварі, реміснича верхівка; *середній прошарок* — купці та особи, які займалися промислами, майстри-ремісники, мельники, пекарі; *міські низи (плебс)* — дрібні торговці, підмайстри, позацехові ремісники (партачі), слуги, лазнярі, наймити.

Окремі українські міста від середини XIV ст. отримали **магдебурзьке право**¹, що регулювало діяльність органів влади та управління міста, міських судів. Головним органом адміністративного управління містом був *магістрат*, який складався з *ради* (вибор-

¹ Система міського самоврядування, що виникла в XIII ст. в Німеччині (м. Магдебург).

ного органу) і *лави* (суду). Очолював раду *бургомістр*, а лаву — *війт*. До магістрату обирали авторитетних мешканців міста.

Члени ради засідали в ратуші. Вона встановлювала порядок організації ремісничих об'єднань — цехів, регулювала питання торгівлі, визначала міру покарання за злочини тощо. Місто могло мати власну казну, шинок, млин і лазню, проводити щотижневі торги та щосезонні ярмарки, кошти від яких направляли в міський бюджет. Першими українськими містами, де запровадили магдебурзьке право, були Сянок (1339 р.), Львів (1356 р.), Кам'янець-Подільський (1374 р.). Укладення Кревської унії сприяло поширенню магдебурзького права на землях Великого князівства Литовського.

ДОСЛІДІТЬ

Поясніть особливості архітектури ратуші, зважаючи на призначення цієї будівлі.

1

2

Середньовічні міські
ратуші:

1 — м. Кам'янець-
Подільський;

2 — м. Сянок,
сучасна Польща

Містами, що не мали магдебурзького права, управляли їхні володарі. Тут міщани були вимушені не лише сплачувати податки, а й завозити дрова для міських потреб, будувати й ремонтувати замкові споруди, формувати ополчення і споряджувати військо, забезпечувати замкову та польову варту тощо.

Найнижче місце в соціальній піраміді тодішнього суспільства посідали селяни, які становили до 80 % населення. За майновим і правовим становищем селянство було неоднорідним й перебувало на різних щаблях феодальної залежності. Зокрема, в селах, що опинилися під владою Литви, зберігалися залишки громадського (общинного) життя. Основою сільського осередку тут було дворище з 5–10 «димів» — хат, де господарювала велика родина. Кілька дворищ утворювали *громаду*. Громада мала спільні ліси, пасовища, водойми. Вона контролювала адміністрацію й суд, забезпе-

чувала сплату данини, утримувала церкву та священника. Громади об'єднувались у *волость*. Управління общинними справами було виборним. Очолювали його отамани, тіуни, десятники, у волостях — *старці*. Згодом феодалі привласнили більшість земель сільських громад, позбавивши селян їхніх прав.

У середині XV ст. шляхта Галичини запровадила **панщину** — обов'язкові селянські роботи на пана (селяни орали, сіяли, косили, використовуючи власні знаряддя праці) тривалістю 14–15 днів на рік з кожного господарства.

Від другої половини XV ст. розвинулося вирощування зерна на продаж у Західну Європу. Шляхта Галичини та Західної Волині утворює **фільварки** — великі багатогалузеві господарства, де сировину не тільки виробляли, а й переробляли на винокурнях, у чинбарнях і млинах. Фільваркове господарство істотно відрізнялося від феодального господарства, не пов'язаного з ринком, де залежність селянства виявлялася в сплаті натурального чи грошового податку. Працювали у фільварках дворова челядь і мешканці навколишніх сіл, для яких встановлювали норму панщинних днів. Із поширенням фільварків землевласники були зацікавлені в праці селян у панському маєтку з «тяглом» (робочою худобою та інвентарем) й обмеженні права переходу селян до іншого землевласника.

Першим відомим документом, який започаткував закріпачення селян, вважають рішення шляхетського сейму Галицької землі 1435 р. За ним селянин мав право піти від землевласника лише на Різдво, сплативши йому великий викуп. В українських землях Великого князівства Литовського початок закріпачення селян поклав привілей Казимира IV 1447 р.

▶ ДОСЛІДІТЬ

На основі тексту та ілюстрації поясніть, що таке панщина, коли й чому вона з'явилася на українських землях. Що свідчило про поступове закріпачення селян?

Панщина — обов'язкові селянські роботи на пана.

Фільварок — багатогалузеве товарне (орієнтоване на продаж) господарство, засноване на використанні праці кріпосних селян.

На панщині (невідомий автор)

▶ ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Якими були основні верстви населення у Великому князівстві Литовському та Королівстві Польському?
2. Хто такі князі, пани і шляхта?
3. Що відрізняло князів від інших представників шляхетського стану?
4. Схарактеризуй становище представників різних станів в українських землях у XIV–XV ст. Визнач, як воно змінилося із часів Русі-України.
5. Яку роль відігравала кожна з верств у житті тогочасного суспільства?
6. Що в житті сучасних міст збереглося від часів магдебурзького права?
7. Вислов припущення, чому цивілізаційний розвиток людства пов'язаний з містами.

▶ А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Накресли схему соціальної піраміди українсько-го суспільства XIV — початку XVI ст. та поясни її.

Відкрий цифровий додаток і виконай завдання до § 24.
<https://vse.ee/cfwx>

§ 25. ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIV — ПОЧАТОК XVI ст.)

▶ ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Пригадайте, які важливі зміни відбувалися в господарському житті західно-європейських країн у середньовіччі.

1 Що змінилося в сільському господарстві та становищі селянства

▶ ПОМІРКУЙТЕ

Які нові явища спостерігаються в сільському господарстві? Чому нововведення в землеробстві насамперед поширювалися у Східній Галичині, Поділлі, Волині, центральних районах Київщини?

Упродовж XIV–XV ст. основним видом господарювання в українських землях залишалось сільське господарство, переважно натуральне. Традиційними його видами були землеробство й тваринництво. Продовжували сіяти ячмінь, жито, пшеницю. Головними технічними культурами, як і раніше, були льон, коноплі, хміль. Помітно зросло тваринництво: розводили велику рогату худобу і свиней, у гірських районах — овець, у степових ширилося конярство.

У цей час у землеробстві спостерігаються певні технічні зміни. Поряд із перелогом і двошллям поширюється трипільля. З'явля-

ються колісний плуг і соха з лемешем та сошником, що дає змогу ефективніше розорювати нові землі й сприяє підвищенню врожайності. У XIV столітті почали використовувати косу, якою скошували трав'янисті рослини аж до XVIII століття. Для обмолоту зерна використовували ціпи. Основною тягловою силою були воли.

З виникненням фільварків, де пшеницю вирощували переважно на продаж, застосовували трипільну систему, плугову оранку та добрива. Рівень розвитку землеробства не був однаковим у різних місцевостях. У Східній Галичині, Поділлі, Волині й центральних районах Київщини використовували трипільну, на Поліссі, півдні Київщини й Переяславщині — вирубну та перелогову системи.

Значного поширення набували городництво й садівництво.

Серед промислів, які відігравали значну роль у господарстві селян, було виготовлення сукна й полотна, гончарного посуду, металевих і дерев'яних предметів для побутового вжитку тощо.

У господарствах феодалів, особливо у фільварках, розвивалися промисли з переробки сільськогосподарських продуктів: млиновий (виготовлення різних сортів борошна, круп), винокурний (виготовлення горілки) та пов'язаний із ним корчмарський. З XVI ст. поширюється переробка деревини: в господарствах панів виробляли велику кількість дьогтю, смоли, поташу, тесу. Розвинутими промислами в XV–XVI ст. були солеваріння (в Прикарпатті) та видобування руди на руднях (особливо на Волині й Поліссі).

Бортництво замінилося присадибним бджільництвом. Важливим промислом залишалось рибальство. Рибу виловлювали не лише у великих річках. Феодали й селяни споруджували стави на річках, струмках і заболочених місцевостях. Хоча полювання вважали привілеєм феодалів, проте на Подніпров'ї, де внаслідок монгольської навали залишалось багато вільних земель, воно було промислом місцевих селян і міщан та приносило їм чималий дохід.

▶ ДОСЛІДІТЬ

На основі тексту визначте, у чому полягали особливості розвитку сільськогосподарства в XIV–XV ст. Яку додаткову інформацію містять наведені джерела?

Із праці Ореста Субтельного

Для заможного селянина, а їх було багато, цілком звичайним було обробляти наділ у 8–12 га, мати одного-двоє коней чи волів, дві-три корови, кілька свиней і десятки курей та гусей.

Із праці Ярослава Ісаєвича

...Робочий день починався влітку о четвертій-п'ятій годині, взимку — о п'ятій-шостій. ...Поснідавши усі, хто міг працювати, відправлялися в поле. ...Знову до купи збиралися тільки пізно ввечері. Після вечері готувалися до наступного дня, лагодили реманент, оглядали худобу.

...Жінка садила, доглядала й обробляла город, збирала з нього й переробляла врожай, готувала страви, обробляла льон і коноплі, пряла, ткала, шила сорочки, доглядала за худобою. Крім того, вона піклувалася про чоловіка й дітей, прала одяг, прибирала житло.

В обов'язок чоловіка входила робота на полі, виготовлення й лагодження сільськогосподарського реманенту, заготівля палива й будівельних матеріалів, догляд за робочою худобою.

Тимофій
Калинський.
Українські
селяни
(живопис
XVIII ст.)

2 Як розвивалися ремесла й торгівля

► ПОМІРКУЙТЕ

Визначте найважливіші риси розвитку ремесла й торгівлі в XIV–XV ст.

У XIV–XV ст. українські міста й надалі зростали як торговельно-ремісничі центри. До міст на постійне проживання переїжджали сільські ремісники. Учені нарахували близько 70 ремісничих спеціальностей, які в XV ст. розвивалися в українських землях.

► ДОСЛІДІТЬ

Які ремісничі професії називає дослідник? Чому, на вашу думку, більшість ремісничих спеціальностей зосереджувалась у містах?

Із праці Мирослава Поповича «Нарис історії культури України»

Коваль був у кожному селі, як і добрий гончар чи бондар, залізо виплавлялося в руднях по невеличких річках з покладами болотної руди, склодуви працювали в гутах, що будувалися в зручних для скляного виробництва місцях, але більшість ремісничих спеціальностей зосереджувалась по містах. Чинбарі, які вичиняли шкури для взуття, кушніри, які вичиняли шкури овець для кожухів, лимарі, які робили сирицю, ткачі, теслі, стельмахи, інший люд, не кажучи вже про високих майстрів — золотарів, конвісарів (майстрів олов'яного литва), малярів тощо — працювали на ринок.

Як і в країнах Європи, ремісники об'єднувалися в спілки за професіями, які називалися цехами. Внутрішній устрій і становище членів цеху визначались його статутом. Цехи усували конкуренцію, опікувалися професійними відносинами, захищали привілеї своїх членів.

Перші цехи в українських землях виникли наприкінці XIV ст. в Галичині й Закарпатті, а з кінця XV ст. цеховий устрій поширився на ремісників міст Волині, Київщини й Західного Поділля. Початковий етап запровадження цехової організації в українських землях мав суперечливий характер. Оскільки цехову організацію було запозичено з Німеччини та Польщі, то формально членами цехів могли ставати лише католики. Православних українців позбавляли цього права.

» ДОСЛІДІТЬ

1. Про що йдеться в документі? Про що, на вашу думку, свідчить наведений перелік цехів? Чи сприяло виникнення цехів розвитку ремісництва? Поясніть свою думку.

Із праці Михайла Грушевського «Історія України-Руси»

Перший реєстр львівських цехів маємо в акті 1425 р. ... Від міста виступають тут представники цехів у такому порядку: крамарі, різники, пекарі, ковалі, шевці, кравці, сідляри й римарі, броварники (пивовари), чинбарі, кушніри. Це, правдоподібно, повний реєстр тодішніх цехів, як бачимо, — дуже нечисленних ще.

На чолі цеху стояв цехмістер, обраний з-поміж впливових майстрів. Він керував справами цеху, захищав його інтереси, розпоряджався цеховим майном, контролював якість

продукції, судив членів цеху та підмайстрів за дрібні злочини. Найсуворішим покаранням вважалось виключення з цеху, внаслідок чого ремісник втрачав право на професійну діяльність.

Повноправними членами цехових об'єднань вважалися лише майстри — власники майстерень, де працювали підмайстри й учні. Кандидат у майстри повинен був мати високу професійну кваліфікацію та гроші для заснування майстерні й внесення певної суми в цехову касу. Прагнучи контролювати ринок, цехи досягали заборони позацехового виробництва, називаючи неорганізованих майстрів партачами.

Цехи діяли також як релігійні об'єднання й товариські організації, маючи власні каплиці та місця в церквах. За кожним цехом було закріплено певну ділянку міського муру або башти, які вони мали утримувати в належному стані, а в разі військової загрози — обороняти. Збереглися назви оборонних башт Кам'янця-Подільського: Ковальська, Кравецька, Гончарська.

ДОСЛІДІТЬ

Як ви вважаєте, навіщо цехи створювали власні знаки? Яка ідея середньовічної карикатури? Кого майстри благають підвестися? Чому?

3 Як в українських землях розвивалася внутрішня та зовнішня торгівля

ПОМІРКУЙТЕ

Які зміни відбувалися в торгівлі в українських землях? Що засвідчує розвиток товарного господарства?

Чільне місце в економічному житті українських міст посідала торгівля, а купці були привілейованою верствою серед міщан. Основними формами міської торгівлі були ярмарки, торги та щоденна крамнична торгівля. У Києві, Берестечку, Дрогобичі та Львові ярмарки відбувалися двічі, а в Барі й Луцьку — тричі на рік.

У великих містах існували спеціальні торговельні ряди (у Києві, наприклад, хлібні та рибні, у Луцьку, Львові, Кам'янці — суконні ряди). Торжища виникали також у великих селах, переважно біля монастирів. Розвивалися внутрішні торгові зв'язки між різними регіонами України. Найбільшими торговельними центрами, що співпрацювали між собою, були Київ, Львів, Володимир, Луцьк, Кременець, Кам'янець.

Водночас внутрішня торгівля відбувалася в суворих межах середньовічного права: приїжджі купці зупинялися в спеціальних місцях і продавали товари на умовах, визначених місцевим купецтвом. Купецькі каравани могли рухатися лише визначеними королівськими та князівськими указами шляхами й сплачувати мита та інші торговельні збори.

Значна кількість українських міст підтримувала торговельні відносини з багатьма країнами світу. Традиційно міцні контакти мали українські купці з європейськими країнами. Важливими були також взаємини з країнами Півдня і Сходу. Українські купці постійно торгували зі Стамбулом, Сучавою, Кафою (тепер Феодосія), Судаком. Із 1343 р. відома «татарська дорога», що вела з Німеччини в Орду через Краків, Львів, Кам'янець, Київ. На той час це був фактично єдиний торговельний шлях Європи, що поєднував її зі Сходом. Інший важливий шлях міжнародної торгівлі проходив від Кафи через Київ до Московії.

Для захисту власних інтересів купці об'єднувалися в *гільдії*. У XV ст. відбувалися зміни в торговельних шляхах. Після захоплення турками Константинополя (1453 р.) держави, які були традиційними споживачами візантійського зерна (Італія, Франція та ін.), переорієнтували свою торгівлю, зокрема зерновими з Королівством Польським та українськими землями. Зростання ціни на худобу в західноєвропейських країнах сприяло її розведенню на продаж. На ярмарках у Львові, Луцьку, Галичі та інших містах волів продавали тисячами, а потім переганяли на захід. Тоді воли почали виконувати функцію грошей.

ДОСЛІДІТЬ

1. Що можна розповісти про торгівлю в XIV–XV ст. на основі наведених зображень?

- 1 — торгівля тканинами (сучасний малюнок);
- 2 — купці-сурожани (середньовічна мініатюра);
- 3 — С. Батовський-Качор. Ярмарок (живопис XIX ст.)

2. З якими країнами торгували? Якими товарами? Чому купці об'єднувалися в каравани? Як торгівля впливала на розвиток Києва?

З повідомлення литовського дипломата Михайла Литвина (середина XVI ст.)

Київ дуже багатий на іноземні товари... Добре відома дорога, що веде з чорноморського порту, міста Кафи, через ворота Перекоп, на Таванську переправу на Дніпрі, а звідти степом у Київ; цією дорогою відправляють з Азії, Персії, Індії, Аравії і Сирії на північ у Московію, Псков, Новгород, Швецію і Данію всі східні товари, а саме: дорогі камені, шовк і шовкові тканини, ладан, пахощі, шафран, перець і інші прянощі. Цією дорогою часто ідуть іноземні купці: вони створюють загоны, іноді в тисячу осіб, які називаються караванами...

При проході каравану значні прибутки здобувають київські жителі: воеводи, митники, купці, міняйли, човнярі, візники, трактирники і шинкарі... У київських хатах зустрічається ...величезна кількість плодів, овочів, меду, м'яса, риби; ...вони переповнені дорогим шовковим одягом, коштовним камінням, соболіним та іншим хутром, а також прянощами...

▶ ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Які нові явища в розвитку сільського господарства мали місце в XIV — першій половині XVI ст.?
2. Якими промислами займалися українські селяни й міщани?
3. Якою була мета створення цехів?
4. Які торговельні шляхи проходили українськими землями?
5. Які наслідки спричинила поява фільварків?
6. Визнач сильні і слабкі сторони цехової організації виробництва.
7. Що нового з'явилося в розвитку торгівлі в українських землях у XIV–XV ст.? Із чим це було пов'язано?

Відкрий цифровий додаток і виконай завдання до § 25.
<https://vse.ee/cfwx>

▶ А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Об'єднайся в пари чи трійки з однокласниками / однокласницями та підготуйте повідомлення про повсякденне життя селян, ремісників або купців у зазначений період. Оформте результати своєї роботи в невелику презентацію на 4–5 слайдів та представте її в класі.

§ 26. ДЕРЖАВА ФЕОДОРО. УТВОРЕННЯ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

▶ ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Пригадайте, які держави й народи впливали на розвиток Криму в середньовіччі? Чому правителі сусідніх держав прагнули встановити контроль над територією півострова?

▶ ДОСЛІДІТЬ

Які держави існували на території Криму в середині XV ст.? Коли і як з'явилась у Криму жодна з них? Як, на вашу думку, склались відносини між ними в той час? Чому ви так думаєте?

1 Що відомо про князівство Феодоро

▶ ПОМІРКУЙТЕ

Визначте найважливіші риси розвитку князівства Феодоро та причини його зникнення.

Середня частина Кримських гір має пологі й круті схили. Ці географічні умови сприяли виникненню тут поселень і фортець ще в IV–VI ст. Так, на горі Мангуп (Бахчисарайський район) зведено фортецю, що була прикордонним пунктом Візантійської імперії й захищала від степових кочовиків. Турецький мандрівник Евлія Челебі писав про Мангуп так: «Розкинулася ця скеля, як плоска рівнина, а навколо неї зяють прірви в тисячу аршин —

справжні безодні пекла! Аллах створив цю скелю для того, щоб вона стала фортецею...». Кілька століть поспіль у Мангупі панували хозари.

Найяскравіші сторінки історії Мангупа сягають XIV–XV ст. Тоді на плато було розбудовано столицю держави Феодоро. Достеменно невідоме походження правлячої династії. Одні дослідники припускають, що це представники візантійської вельможної родини Гаврас. Інші стверджують, що це могли бути нащадки готської династії. Достовірно відомо лише про трьох князів — Олексія, Іоана та Ісаака. Такий брак фактів пояснюється подальшим впливом татар та османів, що згодом прагнули знищити будь-які залишки православ'я у своїх володіннях. На початку XIII ст. один із представників цієї родини відновив фортецю на горі Мангуп, яка була названа на честь покровителя династії — святого Феодора. В історичних джерелах це місто відоме і як Мангуп, і як Феодоро.

Держава Феодоро займала велику територію в південно-західній гірській і передгірній частині півострова Крим (на сучасній карті — приблизно від Балаклави до Алушти).

▶ ДОСЛІДІТЬ

Якими були особливості побудови фортець? Які висновки щодо способу життя й розвитку держави Феодоро можна зробити на основі цієї інформації?

1 — вид міста-фортеці Мангупа-Феодоро (реконструкція О. Ятченка);
2 — фортеця Фуна — форпост князівства на східному кордоні, нині — музей під відкритим небом

На території Феодоро проживали нащадки готів, скіфів, а також алани, гуни, хозари, половці, греки, татари, караїми. Офіційною та найбільш вживаною мовою була грецька. Державу очолювали князі, які сповідували християнство візантійського обряду. В урвищах Мангупського плато були висічені православні церкви й келії кількох монастирів.

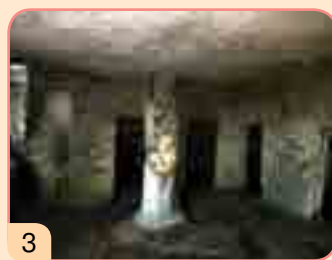
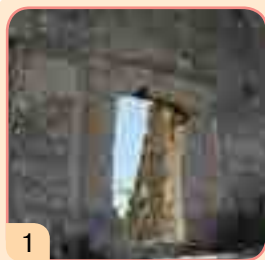
Правителі Феодоро підтримували дружні відносини з Візантією та Кримським улусом Золотої Орди, а згодом — із Кримським ханством, Молдавським князівством. А ось відносини з Кафою та іншими генуезькими колоніями були напруженими через суперництво за першість у чорноморській торгівлі.

За правління Олексія I в середині XV ст. на місці поселення Каламіта (сучасне м. Інкерман поблизу м. Севастополь) було збудовано торговельний порт і фортецю для його захисту. Згодом держава охопила майже весь Південний Крим. У столиці князь Олексій I спорудив потужні укріплення, оновив і розширив печерні монастирі та церкви.

Основними заняттями населення держави Феодоро були землеробство, виноградарство і скотарство. У містах розвивалися ремесла — гончарство, обробка металів, шкір та ін. Держава підтримувала політичні, економічні й культурні зв'язки з Константинополем, Херсонесом, Трапезундом (Туреччина), Судаком, містами Молдавії.

ДОСЛІДІТЬ

На основі тексту та зображень розкажіть про господарський і політичний розвиток князівства Феодоро в XIV–XV ст.

- 1 — портал князівського палацу Феодоро;
- 2 — Мангуп-кале;
- 3 — рештки печерної церкви на Мангупі;
- 4 — герби князів Феодоро;
- 5 — руїни фортеці Мангуп

У другій половині XV ст. на територію Криму вторглося військо Османської імперії й захопило всі генуезькі колонії-фортеці на узбережжі. Потім турки вирушили до столиці феодоритів і незабаром взяли її в облогу, яка тривала впродовж півроку й завершилася захопленням міста. Розлючені опором захисників, османські воїни майже поголовно знищили мешканців Мангупа, а князя та більшість його родини стратили. Місто перестало існувати наприкінці XVIII століття.

2 Як утворилося Кримське ханство

▶ ПОМІРКУЙТЕ

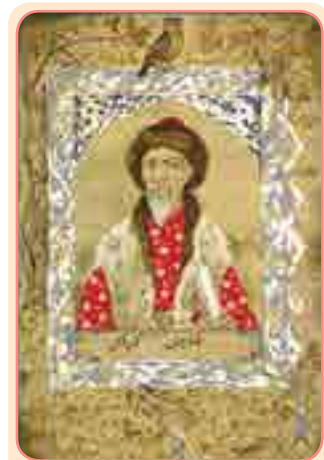
На якій території та за яких обставин було утворене Кримське ханство? Якою була роль ханів династії Гіреїв у розбудові цієї держави?

Після монгольського завоювання причорноморських земель межиріччя Дніпра та Дону хан Золотої Орди виокремив улус, що отримав назву «Кримський край» (походить від назви ставки намісника — м. Кирим, нині — м. Старий Крим).

На початку XIV ст. важливими джерелом прибутків Кримського улусу була міжнародна торгівля Золотої Орди **невільниками** — **ясиром**, хутром, тканинами та предметами розкоші.

Невільник — людина, яку взяли в полон або поневолили.

Ясир (з турецької «бранець, поневолений, раб») — бранці, яких захоплювали турки під час нападів на чужі землі.

Хаджі-Гірей

Занепад Золотої Орди пришвидшив економічний розвиток кримських портів, які переорієнтувалися на торгівлю місцевими товарами: зерном, рибою, ясиром, сіллю, шкірами. Влада правителів Кримського улусу, яким відходила частина податків від торгівлі, посилювалася.

Економічне піднесення спричинило переселення в Крим знатних золотоординських сімей. Місцева знать побоювалася зростання впливу прибульців, оскільки вони могли протидіяти їхнім планам — відділити Крим від ослабленої Золотої Орди в окрему державу. Згодом пра-

вителем Криму став **Хаджі-Гірей (1449–1466 рр.)**, сім'ю якого в попередні часи переслідували ординці. Тому він народився у вигнанні у Великому князівстві Литовському. Хаджі-Гірей отримав традиційну для мусульман домашню освіту, оволодів військовою справою та мав гарні відносини з литовською знаттю, якій було вигідне ослаблення небезпечного сусіда — Золотої Орди.

▶ ДОСЛІДІТЬ

За яких обставин Хаджі-Гірей став правителем Криму? Яку роль у цих подіях відіграла Литва?

Із хроніки Мацея Стрийковського

...татари перекопські, баринські і ширінські надіслали до Казимира, великого князя литовського прохання дати їм на царство Хаджі-Гірея, який на той час проживав у Литві, де володів для прогонування містом Лідою по милості панів литовських. Тому Казимир у призначений день у Вільні, у приготованому замку звів з литовськими панами того Хаджі-Гірея на царство татарське і послав його в Перекопську орду з маршалом Радзивілом, який сміливо посадив його там.

Після кількох років боротьби за владу, скориставшись занепадом Золотої Орди, Хаджі-Гірей у **1449 р.** проголосив себе незалежним правителем Криму, започаткувавши династію Гіреїв у новоствореному **Кримському ханстві**.

Кримське ханство було воєнним союзом кочових племен на чолі з військовим ватажком.

Хан був верховним головнокомандувачем, правителем і власником. Він приймав закони, розпоряджався земельними ділянками та майном підданих, мав право засудити їх до смертної кари чи помилувати. Піддані були зобов'язані служити у війську, а хан привласнював п'яту частину воєнної здобичі. Усі найважливіші питання ханства (війни та миру, витрат на утримання ханського двору тощо) вирішувала державна рада — *диван*, куди входили найвищі посадовці ханства. Важливу роль в управлінні ханством відігравав релігійний лідер — муфтій, який завідував судами, церковними володіннями, освітою.

Хан — назва вождя, правителя й керівника в мовах степових племен.

Кримські знатні родини були розгалуженими племінними об'єднаннями, утвореними з кровноспоріднених племен та родів. Ватажки племен і родів збиралися на загальний з'їзд — курултай, що мав право обирати й усувати ханів. Верхівку кримськотатарського суспільства представляв правлячий рід Гіреїв. Престол традиційно переходив до старшого сина в родині.

Хаджі-Гірей уклав союз із Великим князем Литовським, зокрема щодо надання Литвою військової та фінансової допомоги, та з королем польським. Згодом кримський правитель почав карбувати власну монету.

▶ ДОСЛІДІТЬ

1. У національній символіці якого народу досі використовується тамга Гіреїв? Як ви вважаєте, чому?
2. Яку інформацію історикам може дати архітектурна пам'ятка та напис на гробниці?

Монета Хаджі-Гірея та родовий знак (тамга) роду Гіреїв

1

2

- 1 — мавзолей перших кримських ханів, збудований на початку XVI ст. Менглі-Гіреєм, сел. Салачик, Бахчисарайський район; тут поховано 18 членів ханської династії, зокрема, Хаджі-Гірей і Менглі-Гірей;
- 2 — табличка з написом арабською мовою над входом у мавзолей у Салачику: «Цю священну, покійну і гарну гробницю наказав спорудити великий хан, знаменитий хакан, володар світу Менглі-Гірей, син Хаджі-Гірей хана, 907 року хіджри (1501)»

По смерті Хаджі-Гірея почалася боротьба за владу між його синами. Внутрішнім конфліктом скористався турецький султан, який вирушив із військом на північ, розгромив генуезців і захопив південний берег Криму.

У 1478 р. хан Менглі-Гірей був змушений визнати васальну залежність Криму від Османської імперії. Відтоді ханство зобов'язувалося узгоджувати з імперськими правителями свою зовнішню політику та призначення ханів і вищих чиновників.

3 Якими були суспільний устрій та культура Кримського ханства

► ПОМІРКУЙТЕ

Із представників яких народів та соціальних груп складалося населення Криму? Який культурний спадок отримали сучасні кримські татари від пращурів?

Основну масу населення ханства становили вільні люди, які займалися переважно скотарством (особливо конярством). У південній частині Криму було розвинуте й землеробство, зокрема садівництво й виноградарство.

Кримське суспільство було багатоетнічним і складалося з половців, монголів, греків, італійців, турків, вірменів, євреїв, співіснування яких зумовило формування кримськотатарського етносу. Частину цього етносу становили й колишні невольники — вихідці з України, захоплені під час грабіжницьких походів. Вони залишилися жити в ханстві та упродовж одного-двох поколінь злилися з місцевим населенням. Тож не дивно, що візерунки на татарських головних уборах повторюють узорі київських і подільських вишивок.

► ДОСЛІДІТЬ

На які риси кримських татар звернув увагу німецький дослідник? Як він характеризує місцеву знать? Чи можна довіряти цьому джерелу? Чому?

З опису кримських татар німецьким ученим XVIII ст. Тунманном

Переважно вони середнього зросту, але при цьому мають чудову, правильну статуру, задушевність прозирає в їхніх рисах; на обличчях читається чесність і добродушність. Вони цінують людяність і громадські чесноти. Вони прості й легковірні, смирні, привітні, послужливі й тямущі. Вони обдаровані природним розумом, що робить їх здібними до освіти. Більш знатні з них намагаються перевершити один одного ввічливістю і добрим вихованням... Вони надзвичайно гостинні й діляться всім, що мають, із подорожнім, незалежно від його релігії...

Численна немусульманська частина населення Кримського ханства відповідно до віросповідання об'єднувалася в самоврядні громади православних греків, вірмен, юдеїв.

Заселення Криму представниками багатьох народів і племен позначилось і на його культурному житті. Кочове населення вирізнялося культурою, властивою степовикам Євразії. Водночас, у Криму поширювалися культурні традиції Середземномор'я, Близького Сходу, Кавказу, слов'янських країв. Мандрівників із мусульманських країн вражало те, що кримськотатарські жінки завжди мали відкрите обличчя.

Безцінна пам'ятка культури — Зинджирли-медресе — найстаріша збережена будівля мусульманського навчального закладу в Україні, заснована в 1500 р. Менглі-Гіреєм у Салачику поблизу Бахчисарая. На воротах медресе висів важкий ланцюг (татарською мовою — «зинджир»), аби кожен, хто входив туди, вклонявся цій будівлі та всім, хто в ній перебував.

Дивовижними були й печерні міста — так умовно називали врубані у скелях печерні комплекси з приміщеннями релігійного, господарського або житлового призначення. Печерні міста з'єднувалися між собою та з наземними спорудами — будинками чи оборонними укріпленнями. Розміщувалися вони у важкодоступних місцевостях із прямовисними урвищами над гірськими долинами річок. Так, у печерному місті Чуфут-Кале донині добре зберігся мавзолей Джаніке-ханім — доньки хана Тохтамиша.

У Криму розвивалася усна народна творчість і література. Кримські татари спілкувалися та створювали власну літературу кримськотатарською мовою. Літературні твори, які збереглися, представлені переважно ліричною поезією, що належала перу кримських правителів.

► ДОСЛІДІТЬ

1. Кримський хан Газі-Гірей Бора належав до знаменитої династії Гіреїв і був правителем ханства у другій половині XIV ст. Він уславився як полководець та поет. В одній із відомих своїх поезій він звертається до султана. Як характеризує цей вірш самого Газі-Гірея?

Я борець твій і невільник, віддам голову і душу,
Чого хоч, мій падишаху? Що ж іще сказати мушу?
Волю дай мечам і стрілам! Стань за віру у всіх згода.
Сам беру на свою шию, якби з того вийшла згода.
Ми — твої раби, готові боротися за віру, і жертвуємо своє тіло і душу¹.

¹ Переклад Івана Франка.

2. Опишіть пам'ятки кримськотатарської культури, зауважуючи на особливостях їхньої архітектури.

1

2

3

4

1 – ханський палац, м. Бахчисарай; 2 – мавзолей Джаніке-ханім;
3 – мечеть Джума-Джамі, м. Євпаторія;
4 – печерне місто Чуфут-Кале під Бахчисараєм

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Де й коли було засноване князівство Феодоро? Які особливості його розвитку тобі запам'яталися?
2. Коли утворилося Кримське ханство? У який історичний період хани визнали себе васалами Османської імперії?
3. Схарактеризуй діяльність Хаджі-Гірея.
4. Які пам'ятки кримськотатарської культури Криму тобі відомі?
5. Чому населення Феодоро сповідувало християнську релігію, а Кримського ханства – переважно мусульманську?
6. У чому полягала суперечливість зовнішньої політики перших кримських ханів?
7. Якими були наслідки встановлення залежності Кримського ханства від Османської імперії?

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Об'єднайтеся у групи по троє або четверо, знайдіть у відкритих джерелах інформацію та стисло опишіть повсякденне життя населення Кримського ханства (знати й простолюдинів, кочовиків і осілого люду).

Відкрий цифровий додаток і виконай завдання до § 26.
<https://vse.ee/cfwx>

§ 27-28. РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ І КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV — НА ПОЧАТКУ XVI ст.

► ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Пригадайте основні риси релігійного й культурного життя Русі-України та Волинсько-Галицької держави. Що вам запам'яталося найбільше? Чому?

► ДОСЛІДІТЬ

Які чинники з наведеного переліку сприяли розвитку культури, а які гальмували його? Розкрийте сутність кожного з наведених чинників на прикладах. Перевірте свої припущення, працюючи на уроках.

1. Розвиток культури відбувався в умовах інкорпорації (входження) українських земель до складу сусідніх держав, татарської та турецької агресії.

2. Традиції та надбання культури Русі-України попередніх століть доповнювалися, видозмінювалися й удосконалювалися, внаслідок чого з'являлися нові риси й досягнення.

3. Європейське Відродження здійснило значний вплив на українську культуру.

4. Православна віра, українська мова й культура опинилися під тиском влади і знаті в державах, до складу яких входили ці землі, зростала загроза зникнення української еліти.

5. Українські землі були роз'єднані, не мали єдиного політичного центру, власної державності.

6. У культурі посилювався світський складник, увага до людини та її духовного світу.

7. З'явилися друковані книжки.

8. Падіння Візантійської імперії в 1453 р. позбавило християнську православну релігію зовнішньої підтримки.

9. Зростала кількість міст і міського населення та їхній вплив на культуру.

1 Яким було церковне життя у другій половині XIV–XV ст.

► ПОМІРКУЙТЕ

Схарактеризуйте становище православної церкви в українських землях, що ввійшли до складу Королівства Польського та Великого князівства Литовського. Що було спільним, а що відмінним?

Ситуація, яка склалася в українських землях у релігійній сфері, суттєво впливала на розвиток духовної культури.

Після приєднання Галичини до Королівства Польського католицька церква прагнула навернення місцевого населення до своєї віри. Користуючись підтримкою польської влади, сюди рушили католицькі місіонери — домініканці й францисканці, які зводили багато монастирів. Поряд із православними єпископствами призначали й католицькі, коли парафія ще не існувала. У 1375 р. Папа Римський задовольнив прохання польського уряду про заснування в Галичині католицької митрополії (архієпископства), хоча католиків у краї в цей час майже не було.

Наприкінці свого життя польський король Казимир III домігся від константинопольського патріарха згоди на створення окремої Галицької православної митрополії (кінець XIV ст.). Проте вже на початку XV ст. її було ліквідовано остаточно.

Питання православної церкви турбували й правителів Великого князівства Литовського. Після Кревської унії в Литві поширювався католицизм. Це викликало опір православної церкви й руських князів. Вони підтримали Вітовта в боротьбі з Ягайлом. Зміцнивши свою владу, Вітовт здійснив спроби вивести православну церкву у своїх землях із підпорядкування Московської митрополії. У 1415 р. в місті Новогрудка собор православних єпископів українських і білоруських земель обрав окремого Київського (а насправді Литовського) митрополита Григорія Цамблака. Проте після його смерті в 1420 р. Вітовт був змушений визнати зверхність над православними московського митрополита Фотія.

У 1439 р. було здійснено спробу примирити католицьку та православну церкви за допомогою спеціальної унії між Вселенським патріархом та Папою Римським. Однак це рішення не визнали в московських, українських та білоруських землях. Намагаючись послабити вплив московського митрополита, що посилювався після захоплення турками Константинополя у 1453 р., литовські князі 1458 р. знову відновили Київську митрополію як окрему й підпорядковану Константинопольському патріархові.

Становище православного духівництва в Королівстві Польському та Великому князівстві Литовському було різним. Поляки обкладали православних священників податками, православних єпископів не допускали до участі в роботі сейму. Православне населення потерпало від релігійних утисків.

У Литві становище православних вірян було кращим, проте католики мали більше привілеїв. Великий князь литовський визначав, хто на якій державній землі князівства буде архімандритом

або ігуменом у православному монастирі, а на приватних землях це робили князі й пани. За часів, коли українські землі входили до складу Польщі й Литви, посилилася залежність православної церкви від світської влади.

2 Як розвивались освіта й наука

▶ ПОМІРКУЙТЕ

Як розвивалась освіта й наука в українських землях? Який внесок у європейську освіту й науку зробив Ю. Дрогобич?

Українське населення зберігало свої освітні традиції навіть за умов перебування у складі сусідніх держав. Основними осередками освіти були храми та монастирі, при яких діяли школи. Учителювали в них здебільшого дяки й паламарі. Вони отримували матеріальну винагороду від батьків учнів. У церковних школах навчали читання, письма та церковного співу. У XV ст. з'явилися «мандрівні» дяки — вчителі, які не були закріпленими за якоюсь церквою й ходили селами навчати дітей.

На думку дослідників, у той час першим підручником був буквар, але жодна із цих книжок не збереглася до нашого часу. За букварем, першою читанкою, ішов Часослов — богослужбена книга з текстами щоденних молитов. Першодрук Часослова кирилицею на друкарському верстаті здійснив у Кракові в 1491 р. Швайпольт Фіоль. У його друкарні було випущено чотири богослужбених книги кириличним шрифтом. Часослов посідав серед них чільне місце, оскільки його використовували як навчальну книжку для школи.

Після вивчення Часослова учні опановували Псалтир. Кожного, хто засвоїв Псалтир, вважали спроможним сприймати інші книжки, які завозили купці на місцеві ринки з урахуванням читацького попиту. Переважно це були книжки релігійної, філософської, історичної та медичної тематики.

Попит на книжки зростав завдяки латинським школам, започаткованим наприкінці XIV ст. при костелах і монастирях. При католицьких єпископських кафедрах у Львові, Холмі, Перемишлі, Кам'янці засновували школи для підготовки духівництва, деякі з них згодом набули статусу так званих «колоній» Краківського університету.

Навчаючи латини, українські школи відкривали юнакам шлях до європейських університетів. Наприкінці XV — на початку XVI ст. стрімко зростає кількість українських студентів в універ-

ситетах Кракова, Праги, Падуї, Болонї, Вітенберга, Базеля, Лейдена. Українці, здобуваючи освіту в європейських університетах, знайомилися з ідеями гуманізму, що ґрунтувалися на новому розумінні сутності людини як досконалого творіння за образом і подобою Божими. Повертаючись у рідні землі, вони поширювали ці ідеї серед українського населення.

Найяскравішим представником українського студентства був **Юрій Котермак (1450–1494 рр.)**. Він народився в сім'ї дрогобицького ремісника. Початкову освіту Юрій здобував у місцевого священника Евтимія церкви Святого Юра в Дрогобичі, де отримав хороші знання з латини та математики, що свідчить про те, що його родина мала певні заощадження. Після смерті батька здібного підлітка взяли писарчуком до однієї зі львівських контор. Юнак навчався у Львівській кафедральній школі, згодом — у Ягеллонському університеті (Польща), де отримав ступінь бакалавра, а потім і магістра. Не зупиняючись на досягнутому, Юрій продовжив здобувати освіту в Болонському університеті, де став доктором філософії, а за деякий час — доктором медицини.

Магістр Юрій Дрогобич
з Русі
(невідомий автор)

ДОСЛІДІТЬ

За яких життєвих обставин Юрій Дрогобич (прізвищем ученого відповідно до традицій слугувала назва рідного міста) досягав здобутків у науці? Чи було це властивим лише авторові листа? Поясніть, як ви розумієте останнє речення в наведеному уривку.

З листа Юрія Дрогобича до магістра Миколи Чешля з Познані

Я прибув до Болонї для навчання з невеликою кількістю грошей. Я міг би багато в чому процвітати, якби не клопотався найнеобхіднішим. Нині, коли в розквіті моя молодість, я переносю все легше, однак мене страшить майбутнє. Яка користь від того, що людина все знає, якщо вона бідна і вбога? Мені боляче, що мудрість постійно виважують ступенем обірваності.

Після завершення навчання Юрій Дрогобич залишився в Болонському університеті викладати студентам курс астрономії та медицини. Серед студентів Юрія Дрогобича був і всесвітньо-відомий у майбутньому астроном Микола Коперник.

Завдяки науковим досягненням та адміністраторському хисту Юрія Дрогобича було обрано ректором Болонського університету (посада голови студентського й викладацького органу самоврядування в тогочасному університеті). Згодом, маючи європейське визнання, він повернувся до Кракова й викладав у місцевому університеті. 7 лютого 1483 р. в Римі вийшла з друку книжка «Прогностична оцінка поточного 1483 року магістра Юрія Дрогобича з Русі — доктора мистецтв і медицини Болонського університету». Це була перша офіційна друкована праця автора з України, видана латиною.

Юрій Дрогобич підтримував дружні стосунки з багатьма вченими та відомими діячами культури в Європі. Проте злидні студентських років підірвали його здоров'я. У 1494 р. Юрій Дрогобич помер у Кракові, де його й поховали.

3 У чому особливості розвитку архітектури у другій половині XIV — на початку XVI ст.

▶ ПОМІРКУЙТЕ

Які з традицій попередніх часів підтримувала тогочасна українська архітектура? Що нового з'явилося?

Багато міст у цей період зберігало забудову часів Русі-України. Однак із поширенням магдебурзького права у їх плануванні частіше проявлялися типові риси міської забудови Західної Європи. Центром міста була прямокутна ринкова площа, до якої вели головні вулиці. На ній зводили ратушу, крамниці, майстерні заможних ремісників і житлові будинки. Згодом ринкову площу перестали забудовувати, а поряд зводили храми.

Протягом XIV — на початку XVI ст. в українських землях тривало будівництво оборонних споруд. Дерев'яні замки, збудовані в Києві, Житомирі, Вінниці та Черкасах, мали захищати населення міст від кримськотатарських набігів. Поширення вогнепальної зброї, від якої могли вберегти тільки стіни з каменю або цегли, призвело до зростання кількості мурованих оборонних замків і фортець. Міцні мури постали в Луцьку, Львові, Хотині, Кременці, Кам'янці, Аккермані.

Храми теж виконували оборонні функції. Яскравим прикладом культової споруди, що обороняла мешканців, є Покровський храм у с. Сутківці, центральну будівлю якого оточено чотирма баштами з двома рядами бійниць на кожній.

Зразком резиденції волинської княжої знаті вважають Луцький замок, куди входили Верхній замок (зберігся в гарному стані) і частково вцілілий Нижній замок. Його мурована частина мала стіни та вежі, з яких до нашого часу збереглася вежа князів Чарторийських. Верхній замок розташовувався на території укріплень княжого часу, що спочатку були комбінованими (дерев'яними й земляними), а в XIV ст. їх замінили мурованими стінами та вежами з елементами готичного стилю.

ДОСЛІДІТЬ

Що поєднує всі зображені пам'ятки? Назвіть риси, що свідчать про їх будівництво за часів появи вогнепальної зброї.

1

2

3

4

- 1 — сучасний вигляд Верхнього замку, м. Луцьк;
2 — оборонна вежа, с. П'ятничани, Львівська область;
3 — Покровський храм, с. Сутківці, Хмельницька область;
4 — Храм Святого Онуфрія, с. Посада Роботицька, Польща

До регіонів, яким властива оборонна архітектура, належить і Поділля. Тут наприкінці XIV ст. постав фортифікаційний комплекс Кам'янець, розташований на скелястому півострові в каньйоні річки Смотрич. Водночас на Поділлі було збудовано низку укріплених мурованих замків (Бучач, Язлівці, Сатанів, Тербовль, Хотин).

У XIV ст. укріплювали й територію Закарпаття. Про це свідчать рештки тогочасного Невицького замку (поблизу Ужгорода) та замку в с. Королевому, що дійшли до наших днів. Значно краще зберігся Мукачівський замок, заснований за правління князя Федора Кюріатовича.

В українських землях, здебільшого підпорядкованих Польщі, поширювалися загальноєвропейські традиції будівництва, пов'язані з мурованою архітектурою. На окремих територіях, що опинилися під владою Литви, продовжували зводити дерев'яно-земляні укріплення. Зокрема, дерево використовували в укріпленнях Києва (замок на Киселівці, XIV ст.) за правління князя литовського походження Володимира Ольгердовича.

▶ ДОСЛІДІТЬ

Схарактеризуйте особливості оборонної архітектури різних куточків України за допомогою ілюстрацій.

1

2

1 – Волинь і Київщина: Острозький замок в м. Острог та фортеця на Замковій горі Києва у литовську добу, XIV–XVI ст. (сучасна реконструкція);

2 – замки Закарпаття: Мукачівський замок (Паланок) та рештки Невицького замку

3

4

3 — Поділля й Буковина: Кам'янець-Подільська та Хотинська фортеці;
4 — Причорномор'я: Білгород-Дністровська (Аккерманська)
та Судакська (Генуезька) фортеці

Попри несприятливі зовнішні обставини у другій половині XIV ст. в західноукраїнських землях тривав розвиток церковного будівництва. Насамперед воно розгорнулось у Львові, де звели два муровані храми — монастирську церкву Святого Георгія (Юра) та Вірменський кафедральний собор Успіння Богородиці. Історичні джерела пов'язують проектування цих храмів з ім'ям будівничого Дорінга. Вірменський собор — перша львівська споруда, яка зберегла свій первісний вигляд і донині.

Особливу архітектуру має храм Різдва Богородиці в Рогатині (нині Івано-Франківська область), у якому поєдналися традиції мурованого церковного будівництва княжої доби (арки в завершенні стін) та європейської готики (зірчасті склепіння). Своєрідну сторінку мурованого церковного будівництва Поділля становить вірменська архітектура Кам'янця-Подільського, найдавнішою пам'яткою якої є перебудований наприкінці XV ст. собор Святого Миколая.

Зразком молдовської будівельної традиції на території України є Воскресенський храм в селі Лужани поблизу Чернівців, датований серединою XV ст.

ДОСЛІДІТЬ

На основі тексту параграфа та зображень опишіть архітектурні особливості зазначених храмів.

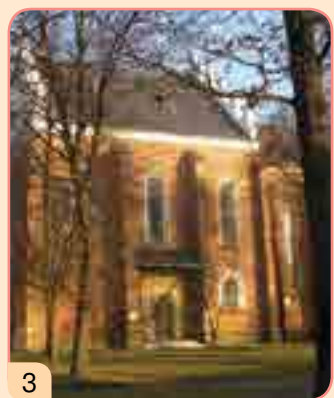
1 — Собор Різдва Богородиці, м. Рогатин, Івано-Франківська область;
2 — храм, с. Лужани, Буковина; 3 — Вірменський собор, м. Львів

Розвивалася мурована церковна архітектура у Криму. Її пам'ятками вважають церкви Іоанна Предтечі, архангелів Михаїла і Гавриїла в Євпаторії та церкву Святого Саркіса у Феодосії.

Зводилися в українських землях і костели. Найстаріші з них — костел Святих Петра і Павла в Олиці (середина XV ст.) та костел домініканців в Острозі (друга третина XV ст.). Чимало католицьких храмів збереглося в Закарпатті (Берегове, Виноградів, Добросілля, Зміївка, Струмківка, Хуст).

ДОСЛІДІТЬ

Визначте архітектурні відмінності зображених костелів від православних храмів.

1 — костел Святих Петра і Павла, сел. Олика, Волинська область;
2 — костел Святої Єлизавети, м. Хуст, Закарпатська область;
3 — костел св. Варфоломія, м. Дрогобич, Львівська область

4 Образотворче мистецтво

▶ ПОМІРКУЙТЕ

Які особливості розвитку українського образотворчого мистецтва?

Українські митці XIV–XV ст. дотримувалися вітчизняних та візантійських традицій, але водночас переймали й переосмислювали нові тенденції із Західної Європи. Зокрема, у землях, підпорядкованих Королівству Польському, місцеві митці виконували замовлення королівського двору, польських магнатів та шляхти. Впливали на українське мистецьке життя й переселенці (вірмени, німці, греки), примножуючи його власними традиціями.

Провідна роль в образотворчому мистецтві належала малярству. Його майстри працювали передусім у монументальному живописі, іконописі та книжковій мініатюрі. У польських землях вони розписували костел монастиря Святого Хреста й королівського палацу в Кракові. Створенням фресок Троїцької каплиці замку в Любліні (нині Польща) уславилася малярська артіль на чолі з майстром Андрієм (на прізвисько Русин).

▶ ДОСЛІДІТЬ

Порівняйте зображені фрески із фресками Софійського собору в Києві. Які відмінності можна спостерігати в монументальному малярстві двох періодів?

1

2

Розписи замкової каплиці, м. Люблін, Польща:
1 — Спас у славі;
2 — князь Ягайло перед Богородицею

Важливим напрямом українського малярства XIV–XV ст. вважають мініатюру рукописних книжок. Найвідомішою пам'яткою української мініатюри тих часів є Київський Псалтир 1397 р. Його сторінки прикрашені сотнями мініатюр, що наслідують константинопольські книжки та відображають не лише вподобання замовників, а й орієнтири української мистецької культури.

ДОСЛІДІТЬ

Чи нагадують наведені мініатюри відомі вам зображення з книжок часів Русі? Які відмінності ви виявили?

Сторінки
Київського
Псалтиря

У XIV–XV ст. в українських землях розвивався іконопис, що спирався на давні візантійські традиції. У цей час поряд із київською сформувалися західноукраїнські іконописні школи. Набули поширення ікони із зображенням воїна-героя — Георгія (Юрія) Змієборця, образ якого символізує добро, що перемагає, закликаючи до боротьби зі значно сильнішим ворогом. Таку ікону (датована першою половиною XIV ст.) виявлено в селі Станіля Львівської області. Схожі за сюжетом і стилістикою ікони XV ст. було знайдено на Львівщині в селах Старий Кропивник та Звижень.

До волинських ікон належить пам'ятка XIV ст. — Богоматір Одигітрія (Волинська) з Покровської церкви м. Луцька. Наслідуючи візантійські традиції, іконописець водночас надав образу Богоматері ліричного відтінку. У схиленій до немовляти Марії майстерно передано материнську любов до свого сина, а витончені риси її обличчя сповнені внутрішньої духовної чистоти.

Продовженням цієї тематики є образ Богоматері Одигітрії із церкви Святого Дмитра села Красова на Львівщині. Ікона датована XV ст. і вирізняється серед інших контрастним колоритом.

ДОСЛІДИТЬ

1. Що спільного й відмінного в тематиці та художньому оформленні наведених ікон? Прокоментуйте, спираючись на текст параграфа, особливості іконопису цього часу.

1

1 — ікони св. Георгія із сіл Станіля, Старий Кропивник та Звижень на Львівщині;

2

2 — ікони «Спас у силах» із сіл Мальнів (друга половина XV ст.) і Тур'є (кінець XV ст.) на Львівщині та з Волинського музею ікони (початок XVI ст.)

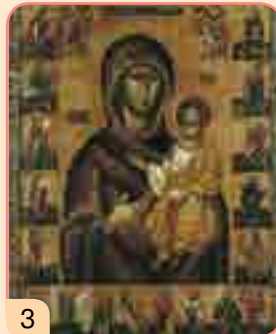
2. Чи змінився образ Богоматері на цих зображеннях ікон у порівнянні з попередніми періодами? Як саме? Чому, на твою думку, Богородиця з'являється на староукраїнських іконах значно частіше ніж Ісус Христос?

1

2

3

1 — ікона «Волинська Богоматір» (тип «Прекрасна собою» — грецькою «Перивлепта»), ймовірно, походить із м. Луцьк, зберігається в Національному художньому музеї України; 2 — Богоматір Одигітрія («Та, що вказує»), походить із церкви Святої Параскеви, с. Красів, Львівська область, зберігається в Національному музеї імені Андрея Шептицького, м. Львів; 3 — ікона Богородиці з пророками, с. Підгородці, Львівщина (кінець XV — початок XVI ст.)

▶ ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Як змінилося становище православної церкви в українських землях в другій половині XIV — на початку XVI ст.?
2. Хто і яку освіту міг отримати в українських землях у другій половині XIV–XV ст.?
3. Опиши наукову діяльність Юрія Дрогобича.
4. У чому полягала відмінність оборонної архітектури в різних куточках українських земель?
5. Як змінилося становище православної церкви в другій половині XIV — на початку XVI ст. у порівнянні з XI–XIII ст.?
6. Порівняй відмінності архітектури будівництва споруд релігійного призначення в середині XIII та XIV–XV ст.
7. Які традиції образотворчого мистецтва збереглися в українських землях другої половини XIV–XV ст., а що було нового?
8. Поміркуй, як іноземне панування вплинуло на розвиток культури українських земель у другій половині XIV — на початку XVI ст.

▶ А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Уяви, що ти працюєш у туристичній компанії й отримав / отримала завдання про-рекламувати історико-культурні пам'ятки України XIV — початку XVI ст. Напиши короткий рекламний текст, спираючись на історичні факти. Добери ілюстрації до свого тексту. Презентуй свою роботу в класі.

Відкрий цифровий додаток і виконай завдання до § 27–28.
<https://vse.ee/cfwx>

УЗАГАЛЬНЮЄМО ЗНАННЯ Й УМІННЯ ЗА РОЗДІЛОМ 5

ВИКОНУЄМО ПРОЄКТ «ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ В XIV–XV ст.»

Об'єднайтеся в групи, розподіліть завдання й виконайте їх. Презентуйте в класі результати роботи вашої групи.

▶ ЗАВДАННЯ ДЛЯ ГРУПИ 1

Прочитайте тексти й розгляньте ілюстрації. Доповніть подані матеріали інформацією з 2–3 джерел з інтернету. Обміркуйте назву та план своєї презентації. Підготуйте 5–6 слайдів з відповідним описом. Схарактеризуйте, яким було життя значної частини мешканців тогочасної України. Під час презентації залучіть до розповіді 3–4 особи та проілюструйте розповідь достовірними зображеннями.

Із книжки історикіні Наталі Яковенко «Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.»

Неукріплені поселення (селища) розміщувалися зазвичай на прирічкових терасах, на підвищеннях, у заплавах чи на берегах ве-

ликих рік, над невеликими річками чи острівцями, затоками, озерами. У XII–XIV ст. як у містах, так і в селах основним будівельним матеріалом було дерево. У XV ст. і наступних періодах в Україні будувалися також житла і господарські споруди, плетені з лози й обмазані глиною.

...Переважна більшість жител — наземні, у плані — прямокутні чи квадратні, орієнтовані за сторонами світу. Площа в середньому 20–30 м². Печі були глинобитні, але іноді складалися з каміння.

Із книжки «Історія української культури»

Українська хата — це затишна і мальовнича, найчастіше білена зовні і всередині, будівля, переважно під солом'яним дахом. Всюди вона має видовжену форму. Це тому, що всі приміщення в ній розташовуються найчастіше в такому порядку: хата — сіни, хата — сіни — комора... Житлове приміщення завжди у плані наближене до квадрата.

Вигляд української хати, з одного боку, підкреслював естетичні смаки селянина, його характер, індивідуальність, з іншого — унікальність, неповторність того місця на землі, де цей будинок розташований. У традиціях хати відчувається прояв творчої наснаги народу, його досвіду, знань і художнього смаку...

Закладання нової хати, початок забудови садиби завжди супроводжувалися багатьма обрядами. Найбільше уваги приділялося вибору місця для житла.

Заборонялося будуватися на теренах, де раніше йшла дорога, було когось вбито чи покалічено, був будинок, спалений блискавкою. «Нечистим», отже, й непридатним для будівництва хати, було й місце, на якому, за переказами, з'являвся упир. «Чистими», щасливими, придатними для спорудження дому вважали місця, де лягала рогата худоба, водилися мурашки (останні виступали символом родючості). Щоб виявити такі місця, зверталися до практичних дій — пошуків і ворожби.

Поділля

Київщина

Волинь

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ГРУПИ 2

Прочитайте текст і розгляньте наведені ілюстрації. Обміркуйте назву та план своєї презентації. Опишіть одяг мешканців українських земель у XIV — середині XV ст. Під час презентації залучіть до розповіді 3–4 особи та проілюструйте розповідь достовірними зображеннями з відкритих джерел.

Із книжки «Історія української культури»

В Україні XIV — середині XV ст. одяг розвивався на основі попередніх давньоукраїнських форм.

...Литовські, польські та угорські магнати, які входили до правлячої верхівки, одягалися у свої національні строї. Українські шляхтичі також поєднували в одязі елементи самобутнього українського вбрання з польсько-литовськими та угорськими.

Убрання селян залишалося довший час традиційним. Воно, як і раніше, виготовлялося із полотен і сукна домашнього виробництва, з овечих шкур, козячого, вовчого хутра. До вбрання селян входили полотняні сорочки й штани. Різновидом верхнього одягу була сукняна свита. Зимом одягали кожухи з овечого або козячого хутра. Селянським взуттям були чоботи, личаки, які плели із лика, та постолі зі шкіри, їх одягали на в'язані шкарпетки — «копитця» — або онучі, якими обвивали ноги. На голову вбирали повстяний ковпак.

...Міські мешканці носили сорочки з різним кроєм горловини (голошійка, каре, стійка), штани з вузьким кроєм штанин. ...Теплим одягом слугували сукняні свити і кожухи. ...Кожухи городяни шили із дешевого в ті часи козячого та вовчого хутра, а свити — із сукна домашнього виготовлення. До складу чоловічого міського вбрання входили шкіряні рукавиці й плетені шкарпетки. Міщани носили такі ж шапки, як і селяни, але із різноманітніших тканин.

...Найрозкішніший одяг, як і найкраща та найкоштовніша зброя, мали підтримувати престиж верхівки суспільства — князів, бояр, пізніше магнатів, міської верхівки.

Певні комплекти одягу личили селянам, інші — міщанам, ще інші — шляхті. Однак згодом характер одягу став усе більше визначатися ступенем заможності.

Найбагатші міські купці справляли собі таке саме вбрання, як магнати і заможна шляхта. Саме з метою підкреслення престижу носили і в теплу погоду дорогий хутряний одяг. Своєрідне змагання в багатстві й оригінальності було типовішим для святкового вбрання, у той час як повсякденне було одностайнішим. В одязі селян різних національностей було більше відмінностей, ніж в одязі суспільної верхівки.

1

2

3

4

1 — вбрання литовського князя і бояр; 2 — вбрання київських міщанок; 3 — вбрання селян; 4 — типи взуття різних верств населення XIV–XV ст. (реконструкція З. Васиної)

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ГРУПИ 3

Прочитайте текст і розгляньте наведені ілюстрації. Обміркуйте назву та план своєї презентації. Опишіть, яким було харчування мешканців тогочасної України. Під час презентації залучіть до розповіді 3–4 особи та проілюструйте розповідь достовірними зображеннями з відкритих джерел.

Із книжки «Історія української культури»

Здавна в харчуванні українців головну роль відігравали страви із зернових, хліб і хлібні вироби. З різного часу маємо згадки про каші з проса, ячменю, вівса, пшениці, гороху, сочевиці... Традиційними були й борошняні страви, що попередньо піддавалися бродінню — вівсяний кисіль (жур), житньо-гречана кваша. Вживали й такі страви з борошна, як затірка, галушки, вареники, локшина.

Хліб у середньовічній Україні випікався переважно з житнього борошна, рідше з ячмінного або з домішками ячменю та вівса, хоча відомий був і білий хліб із пшениці. ...Хліб і хлібні (борошняні й круп'яні) страви символізували добробут, гостинність, родючість. ...Випікання хліба було привілеєм жінок, готувала його головна господиня родини.

В українській кухні багато овочевих страв: насамперед з капусти, буряків, моркви, пастернаку, ріпи. Варили капустяк та

борщ. Капусту й огірки їли свіжими і квасили, гарбузи та інші овочі йшли в начинку для пирогів. Цибуля з'явилась у нас не раніше XIII ст. Багато споживали фруктів і ягід — як свіжих, так і сушених та для начинок, квасів, узварів.

Істотне місце в раціоні українців посідали продукти тваринництва, мисливства, рибальства та бджільництва.

...Святкова та ритуальна їжа українців відігравала важливу функцію соціального спілкування... Найважливішою обрядовою стравою був хліб, який використовувався на весіллі (коровай та інше печиво), у пологових, поховальних, календарних (новорічних, весняних) обрядах. ...Давньою ритуальною їжею була кутя, а також поминальний канун (коливо), що готувалися з немолотої пшениці. Хліб і хлібні та круп'яні страви символізували родючість природи, землі, жінки, єднання людей, всесвіт і місце людей у ньому (коровай як втілення ідеї світового дерева)... Яйця у весняних, пологових, весільних обрядах вважались символом відродження природи та продовження роду.

...Святкове трапезування... носило колективний характер, причому не тільки й не стільки родинний. На святкові бенкети збиралися великі колективи як родичів, так і членів середньовічних громад. ...Саме під час таких спільних трапез люди усвідомлювали себе членами колективів, з якими... пов'язувалася вся їхня життєдіяльність, права, а часто й особиста свобода.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ГРУПИ 4

Прочитайте текст. Обміркуйте назву та план своєї презентації. Опишіть, якими були родинні стосунки мешканців тогочасної України. Під час презентації залучіть до розповіді 3–4 особи.

Ярослав Ісаєвич, О. Федорів про сімейний побут і становище жінки

Дуже мало збереглося відомостей про сім'ї XIV–XV ст., але можна зробити припущення, що поширеною була мала сім'я. Пошире-

ність малих сімей засвідчує те, що, як видно з розмірів більшості хат, у них могло мешкати по шість-сім осіб.

...Чоловікові належала вирішальна роль у розв'язанні всіх питань. Він стежив за розпорядком господарських робіт в українській селянській родині. Щодня за вечерею він підсумовував, що було зроблено протягом дня, та давав завдання кожному члену сім'ї на завтра.

...Жінка садила, доглядала й обробляла город, збирала з нього й переробляла врожай, готувала страву, обробляла льон і коноплі, пряла, ткала, шила сорочки, доглядала за птицею, коровою, свинями. Крім того, вона піклувалася про чоловіка й дітей, прала одяг, прибирала житло.

В обов'язок чоловіка входила робота на полі, виготовлення й лагодження сільськогосподарського реманенту, заготівля палива й будівельних матеріалів, догляд за робочою худобою. Спільно подружжя збирало врожай на полі (чоловік косив, а жінка в'язала).

Узимку роботи було менше. Правда, не для всіх. Жінки і взимку вставали дуже рано, поралися в хаті й по господарству, пряли, ткали, лагодили одяг, шили й вишивали сорочки.

...Діти рано залучалися до праці, особливо — в найбільшій родині. У сім'ї дітям прищеплювали слухняність, повагу до батьків і старших взагалі. За звичаєм діти, навіть дорослі, до батька й матері звертались на «ви».

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ГРУПИ 5

Прочитайте тексти й розгляньте ілюстрації. Обміркуйте назву та план вашої презентації. Опишіть, як виглядали середньовічні міста та яким було життя їх мешканців. Під час презентації залучіть до розповіді 3–4 особи та проілюструйте розповідь достовірними зображеннями з відкритих джерел.

Із книжки «Україна: хронологія розвитку»

За розмірами, а отже, і за кількістю населення, міста XII–XIII ст. можна розділити на чотири групи: найбільші центри, площа яких наближалась до 100 га (насамперед столиці земель-князівств); ті міста, що мали площі в 10–50 га; міста з площами в 2,5–10 га; із площею менше 2,5 га, але більше 1 га.

Головним елементом зростання і розвитку кожного міста була фортеця. ...Відносно невеликий князівсько-болярський дитинець, де зосереджувались органи влади й управління, та велике за розмірами передмістя — посад, заселений, переважно, демократичними верствами населення. У деяких випадках зафіксовані й окольні

міста, що займали проміжне становище між двома вищеназваними. Така соціально-топографічна модель залишалася універсальною протягом століть.

З дослідження історика Мирона Капраля

У першій половині XV ст. шевський цех Львова був залучений — разом з іншими ремісничими об'єднаннями — до обслуговування фортифікаційних споруд, які в той час активно будували. У 1407 р. шевці брали участь у виготовленні баліст (машин для метання стріл або каменів), а за інформацією Дениса Зубрицького, датованою 1445 роком, після спорудження башт високого міського муру обсаджували під час воєнної небезпеки та забезпечували амуніцією вежу, що дещо пізніше іменувалась Бернадинською (від назви розташованого поряд монастиря).

1 — розкопки середньовічного міста; 2 — план Давнього Галича з фортецею та єпископською частиною, підгоріддям з валами і насипами; 3 — план м. Новгород-Сіверський, ядром міста є дитинець площею близько 2 га, що розміщувався на високому останці річки з крутими схилами; 4 — Ковальська, Гончарська, Кравецька башти міських укріплень, м. Кам'янець-Подільський (сучасний вигляд)

Історики Валерій Смолій і Валерій Степанков про українські міста

Повноправними міщанами вважалися ті, котрі володіли будинками в межах міста й мали відповідний статус. Отримати його можна було спадково або за заслуги, через купівлю будинку й землі, одруження тощо. Міщани сплачували податки, розмір яких залежав від розмірів нерухомого та рухомого майна, від цехів, крамниць, торгівлі тощо. До повинностей, зокрема, належали: військова, ремонт шляхів, укріплень.

Спосіб життя міщан залежав від їхнього положення. Верхівку містян складав патриціат, який зосереджував у своїх руках самоврядні органи управління. Представники верхівки розв'язували всі питання внутрішнього життя міста, обстоювали його інтереси у стосунках із державною владою. Будучи заможними, вони жили в найкращих будинках.

Середнім прошарком були ремісники, торговці, купці. Ремісники з ранку до вечора займалися виробництвом товарів, у чому їм допомагали підмайстри та учні. Вдосконалюючи професійну майстерність, трударі намагалися їх вигідно продати, бо за виручені кошти утримували сім'ї, закупували необхідні для роботи матеріали. Торговці й купці часто перебували в дорозі. Нерідко вони зазнавали нападів розбійників чи зловживань з боку магнатів.

Особливістю українських міст у порівнянні із західноєвропейськими був їхній зв'язок із сільськогосподарською округою. Ремесло і торгівля, хоча і були досить розвинутими, не становили основу їх розвитку. У багатьох містах і містечках торгово-ремісниче населення становило меншість (8–30%), а більшість займалася сільськогосподарськими роботами. Навіть у Києві наприкінці XV ст. чимало міщан заробляли на життя землеробством і сільськогосподарськими промислами.

Низи міського населення складали наймані працівники (сторожі, слуги), жебраки та ін. На відміну від села, у самоврядних містах міщанин вважався вільною особою. Селянин, проживши в місті певний час і ставши хоча б комірником чи халупником, міг дістати свободу.

Після презентацій групами результатів своєї діяльності *підбийте* підсумки проекту та *зробіть* висновки. Індивідуально *оцініть* свою роботу за темою за допомогою зошита самооцінювання.

РІЧНЕ УЗАГАЛЬНЕННЯ

I. Виконайте запропоновані завдання.

1) Пригадайте й назвіть хронологічні межі етапів середньовічної історії України та зміст кожного з них. Заповніть у зошиті таблицю.

Етап середньовічної історії України	Хронологічні межі	Що відбувалось у цей період
Раннє середньовіччя		
Розвинене, або класичне, середньовіччя		
Пізнє середньовіччя		

2) Серед запропонованих дат оберіть ті, що відповідають поданим подіям. У зошиті пронумеруйте в лівому стовпчику події з датами відповідно до хронології.

№	Події	Дати
	Роки правління княгині Ольги	
	Роки правління Володимира Великого	
	Підпорядкування Кримського ханства Османській імперії	
	Кревська унія	
	Роки правління князя Ігоря	
	Роки правління Лева Даниловича	
	Любецький з'їзд князів	
	Роки правління Юрія I Львовича	
	Створення Волинсько-Галицької держави	
	Роки правління Данила Романовича у Волинсько-Галицькій державі	
	Роки правління Ярослава Осмомисла	
	Роки правління Володимира Мономаха в Києві	
	Вторгнення Батия на південно-західні землі Русі-України	
	Роки правління князя Святослава	
	Роки правління Ярослава Мудрого	
	Перехід українських земель під владу Литви	
	Запровадження християнства як державної релігії	
	Перехід українських земель під владу Угорщини	
	Утворення Кримського ханства Хаджі-Гіреєм	
	Роки правління князя Олега в Києві	

Дати: 882–912; 912–945; 945–964; 964–972; 958–1015; 1019–1054; 988; 1113–1125; 1097, 1153–1187; 1199; 1211–1264; 1239; 1270–1301; 1301–1308; XIII ст.; XIV ст.; 1385; 1449; 1478.

3) Покажіть на картах (с. 11, 19, 78, 88, 112, 120, 127, 150) місця основних подій історії України середньовічного періоду:

- території розселення східнослов'янських племінних союзів та їхніх сусідів у VIII–IX ст.;
- територію Русі за князювання Олега та Святослава, напрямки походів київських князів;
- територію Русі за правління князів Володимира Святославича та Ярослава Мудрого;
- території князівств часів роздробленості Русі та території розселення половців;
- територію держави за Романа Мстиславича та його наступників, території сусідніх держав;
- напрямки навали монголів;
- українські землі у складі різних держав;
- територію Кримського ханства.

4) Поясніть поняття:

орда, баскак, ярлик, улус, середні віки, Київська держава, Велике розселення слов'ян, князь, дружина, літопис, Русь, імперія, полюддя, данина, християнство, священник, митрополит, монастир, чернець, графіті, мозаїка, верстви, бояри, церковнослов'янська мова, книжкові мініатюри; князівський з'їзд, вотчина, віче, унія, українська шляхта, магнат, кріпацтво, невільник, ясир, гетьман, господар, хан, султан, магдебурзьке право, іконостас.

5) Розкажіть про історичних діячів середньовічної України, зображення яких подано. Оцініть їхню роль в історії нашої держави.

6) Назвіть і схарактеризуйте основні цивілізаційні здобутки українського суспільства в IX–XV ст. та його внесок у загальноєвропейську спадщину, скориставшись ілюстраціями.

7) Висловіть судження щодо значення історії середньовічних держав на території України для подальшого розвитку українського суспільства.

II. Підготуйтеся до творчих завдань.

Напишіть твір на тему «Пам'ятки середньовічного періоду історії України».

Уявіть себе упорядником виставки «Досягнення середньовічного періоду історії України». Спираючись на ілюстративний матеріал, уміщений у параграфах, складіть каталог (перелік) експонатів. Поясніть свій вибір.

Складіть кросворд, використовуючи основні поняття курсу.

III. Оберіть (за бажанням) теми для пошукової роботи.

Дізнайтеся, які експонати, пов'язані з українською історією середньовіччя, є в музеях вашого міста, обласного центру. Дослідіть, яку роль відіграла ця епоха в історії вашого краю.